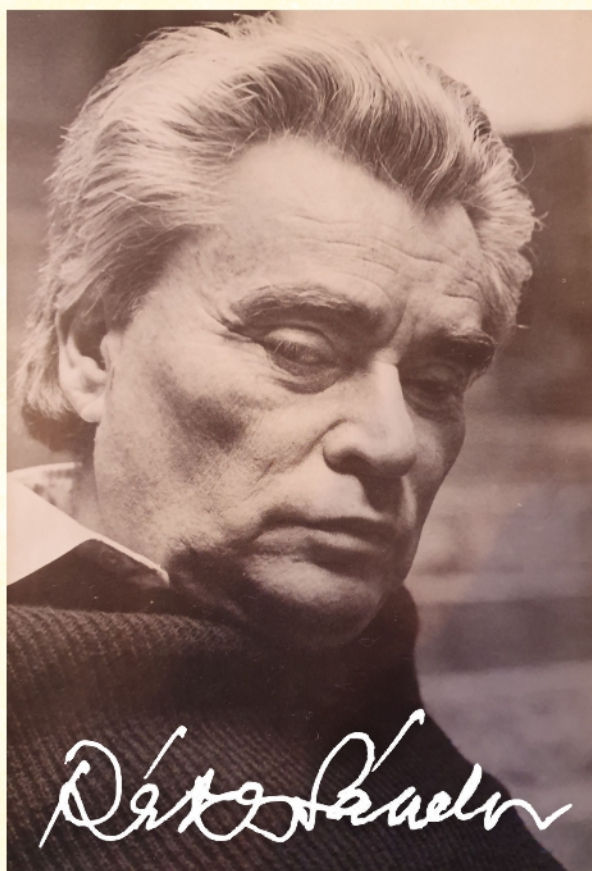

SZABOLCS-SZATMÁR-BEREGI

SZEMLE

TÁRSADALOMTUDOMÁNY • IRODALOM • MŰVÉSZET

RÁKOSI SÁNDOR EMLÉKEZETE
A LENGYEL EMIGRÁCIÓ 1939 ÉS 1944 KÖZÖTT
SPORT ÉS POLITIKA 1953 UTÁN

2024
•
IV.

SZABOLCS-SZATMÁR-BEREGI

SZEMLE

TÁRSADALOMTUDOMÁNY • IRODALOM • MŰVÉSZET

A MEGYE ÖNKORMÁNYZATÁNAK FOLYÓIRATA

MEGJELENIK NEGYEDÉVENKÉNT

59. ÉVFOLYAM, 2024. IV. SZÁM

E számunk megjelenését támogatta:
a Nemzeti Kulturális Alap,
Nyíregyháza Megyei Jogú Város Önkormányzata

Nemzeti
Kulturális
Alap

Főszerkesztő:

Karádi Zsolt

Szerkesztőség:

Antal Balázs, Babosi László, Béres Tamás, Drabancz Róbert, Marik Sándor

Nyomdai előkészítés, tördelés:

Tatár Róbert, Nyíregyháza

Kiadja:

Móricz Zsigmond Megyei és Városi Könyvtár, Nyíregyháza, Szabadság tér 14.

Felelős kiadó:

Tomasovszki Anita igazgató

A szerkesztőség címe: Nyíregyháza, Szabadság tér 14.

Levél cím: 4401 Nyíregyháza, Pf. 23. Telefon: (42) 598-888, fax: 404-107

E-mail: szabolcsi.szemle@gmail.com

<http://mzsk.hu/szemle>

ISSN: 1216-092X

Előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Rt. Hírlap Üzletág.

Előfizethető közvetlenül a postai kézbesítőknél, az ország bármely postáján,
Budapesten a Hírlap ügyfélszolgálati irodákban és a Központi Hírlap Centrumnál.

Évi előfizetési díj 3000 Ft.

Befizetéskor minden esetben kérjük feltüntetni a Szabolcs-Szatmár-Beregi Szemle nevet!

A folyóirat Nyíregyházán megvásárolható

a Móricz Zsigmond Megyei és a Városi Könyvtárban,

Budapesten az Írók Boltjában, VI. kerület Andrásy út 45.

Nyomda: IMI Print Kft., Nyíregyháza

Tartalom

RÁKOS SÁNDOR KONFERENCIA

SZENTMÁRTONI JÁNOS	
„Az emlék jelene”	3
SISKA PÉTER	
Az idő ostroma	
Emlékezés a huszonöt éve elhunyt Rákos Sándorra	5
ANGYALOSI GERGELY	
Az aggastyán születése	8
BAKAJSZA ANDRÁS	
Egy XX. századi Mária-siralom	
Rákos Sándor: <i>Sírató</i>	14
GERLICZKI ANDRÁS	
Rákos Sándor gyermekverseinek világa	17
KARÁDI ZSOLT	
„A kinyújtott kéz”	
Adalékok Rákos Sándor íróportréihoz	25
MINYA KÁROLY	
„Beomló buckák, pergő homok az én hazám...”	
A szülőföld szellemisége és nyelvisége Rákos Sándor lírájában	33
NAGY BALÁZS	
Az elbeszélő Rákos Sándor gyermekirodalmi alkotásai	41
PETHŐ JÓZSEF	
Az önmegszólítás és a személytelenítés lírai konstrukciói	
Rákos Sándor költészetében	50
SZILÁGYI LÁSZLÓ	
Rákos Sándor Nyírsége – az értelmiségi lét	
„pergő homokja” és végtelene	59
VALASTYÁN TAMÁS	
A mitopoézis újraértelmezése	
Kozmikus távlat és személyes perspektíva Rákos Sándor költészetében	75

TÖRTÉNELEM

RESZLER GÁBOR

A lengyel emigráció érdekérvényesítő küzdelme 1939 és 1944 között 83

TAKÁCS TIBOR

A magyar sport és az „új szakasz” 1953 után 101

ÉPÍTÉSZET

KULCSÁR ATTILA

Építészet határok nélkül
Szabó János életútja 113

SZÉPIRODALOM

LAJTOS NÓRA

Hamvaidnak hordozói 117

KULCSÁR ATTILA

Szonettépítészet 118

Azt írta az újság 119

CSONKA ANNA

Keselyűk 120

Szárny, sebzett 120

SZEMLE

ZIMONYI ZOLTÁN

„Az óriás magára ocsúdása”
Kodolányi Gyula: Antall Józseffel a világszínpadon 121

SZEMÁN LÁSZLÓ

Ügynökök, informátorok, jelentések
Az állambiztonsági besúgóhálózat története 127

LAJTOS NÓRA

Szakraális iránytű hét életműhöz
Nagy Balázs „Valaki ír a kezdeddel” című könyvéről 131

*

Az első borítón Vahl Ottó Rákos Sándor portréja látható,
a hátsón részletek a *Háttal* és a *Türelők*
című versekből a költő kézírásával.

SZENTMÁRTONI JÁNOS
„Az emlék jelene”*

Tisztelt Alpolgármester Úr, Igazgató Asszony, Igazgató Úr!
Tisztelt Hölgyeim és Uraim! Kedves Diákok!

„Talán azon érzékeljük leginkább, drámai erővel, az idő múlását, hogy milyen hihetetlen gyorsasággal cseperednek s nőnek fel gyermekeink – és azon, hogy milyen elkészerítő intenzitással ékelődnek évek halottaink és miközénk” – Kalász Márton emléktáblájának avatásán kezdtem így beszédemet Agárdon, nem is olyan rég. Hatványozottan érzem ezt most Rákos Sándorra emlékezve, aki 25 éve hagyott itt minket. Ez majdnem fele annak, amennyit eddig éltem, s közben felnőtt a lányom is (októberben volt ennyi éves). Személyesen sajnós végül nem ismerhettem meg Sándort, mert épp akkoriban kezdtem csak araszolgatni befelé a költői pályán, amikor ő már kifelé tartott az életből. Ágyhoz kötött nagybeteg volt. Ez még inkább fölerősítette bennem a csodálatot, amikor megkaptam tőle *A magyar költészet kincsestára* című sorozatban akkoriban megjelent válogatott kötetét (dedikálva és néhány sajtóhibáját tollal kijavítva), melyet vizsonzásul küldött második verseskötetemre. 1998-at írtunk. Pár évre rá publikálni kezdtem különböző folyóiratokban diplomamunkám részleteit. Az egyik ilyen közlésre fölfigyelt a költő özvegye, a legendás tánc- és előadóművész, Szentpál Monika, aki épp akkortájt állította össze a Szent István Társulatnak Rákos istenkereső költeményeiből *A bárány lázadása* című gyűjteményt, s mivel én is ezt a vonulatot elemeztem szakdolgozatomban, felkért a könyv utószavának megírására. Ebben a körben nem kell ecsetelnem, milyen megtiszteltetés volt a zöldfülű rajongónak, s hogy ez a szakmai-baráti kapcsolat azok között a bútorok és személyes tárgyak között bontakozhatott ki a Városligeti fasori lakásban vagy a zebegényi nyaralóban, amelyek közt a költő is élt és írt, álmodott és küszködött, az élettől búcsúzott. Később Monikával összeállítottuk újra Sándor *Gilgames*-fordítását is egy impozáns kötetben, kiegészítve témába vágó esszéivel – amely később több kiadást is megélt a Magyar Napló Kiadónál, amelynek tíz éven át voltam szerkesztője.

2009-ben a *Parnasszus* folyóirat nyári száma összeállítással emlékezett meg az akkor tíz éve halott Rákos Sándorról. Én is szót kaptam, s a következőket írtam benne: Rákos Sándor költészete „elementáris élmény volt számomra, amely kapukat tépett föl s

* A Rákos Sándor konferencia megnyitója. Nyíregyháza, 2024. április 26. Móricz Zsigmond Megyei és Városi Könyvtár.

falakat rombolt porig bennem, hogy olyan végtelen vidékre pillanthassak rá egyszerre euforikusan és iszonyodva, amely az emberi szellem magaslatait és az emberi lélek feneketlen mélységeit mutatta föl nekem. Megborzongtam tőle. De kezdeti bénultságomon, kamaszgőgöm leváltó kishitűségemem idővel úrrá léve, kellő alázattal és elszántsággal mégis útra keltem, hogy meghódítsam, föltérképezem Rákos Sándor lírai világát a magam és utódaim gazdagításáért (...)

A legkíméletlenebb és legyőzhetetlen ellenféllel, a halállal Rákos Sándor mindvégig farkasszemet nézett, s nem alkudott még akkor sem, amikor már ő volt alul. Konokan, méltósággal és keményen dacolt az elmúlással. Számára az élet lázadás volt, az egyetlen értelmes magatartás a szükségszerű és megalázó véggel szemben. A nagy maszkmester, hiszen több tucat szerepversben keltette életre kedves költőit Catullustól Berda Józsefig, én-sokszorozó költői és létfilozófiai játékában az életet is szerepnek látta, amit el kell játszani, a lehető legmagasabb fokon és minőségben, így vágva arcul a mindent bekebelező (...) halált. Az tud ilyen késpenge-élen táncolni, akit tulajdon végzete egyszer már szájon csókolt, hogy e gyilkos csók eleven emlékének terhével éljen tovább. Rákos tarkójára fél-zsidó származása miatt a II. világháború vége felé már szegeztek töltött fegyvert kihallgatáson, melynek megrázó költői-emberi hozadékát többek közt az *Emlék 1944-ből* című versében dokumentálta, az *Anyasírató* intenzitásával és sodrásával dolgozó *Az emlék jelene* monumentális szövegtábláin pedig elementáris erővel szakadt föl belőle” ez a tapasztalat.

Kedves Kollégák!

Szívszorító, hogy az 1945 utáni magyar irodalom hány jelentős alkotójáról milyen kevés szót ejtünk egy ideje, Csanádi Imrétől és Csorba Győzőtől Kálnoky Lászlón, Jánosy Istvánon vagy Rába Györgyön át Rákos Sándorig tucatnyi vagy még több költő nevét sorolhatnánk. Mindez nem csupán a művek önértéke miatt veszteség, de közel-múltunk feltérképezésében is az. Hiszen egy korszak összetettségét, árnyaltságát, sokszínűségét leginkább akkor érzékeljük, ha művészei szemüvegén át is vizsgáljuk. Mert az alkotások nem csupán gyönyörködtenek, nem csupán elgondolkodtatnak, nem csupán szembesítenek – de dokumentálnak is. Ezért is nagy öröm számomra, hogy ma itt, a Móricz Zsigmond Megyei és Városi Könyvtár, valamint a Nyíregyházi Egyetem Nyelv- és Irodalomtudományi Intézete szervezésében jelen konferencia egy majdnem elfeledett nagy költő életművét veszi górcső alá. Köszönet érte a szervezőknek!

Rákos így vallott a *Barlangmélyi tömbök: ősök képmásai* című esszéjében: „Csak a kegyetlenségig őszinte írásban hiszek, nincs alku, vérre megy minden betű. Gyávaság be nem tapaszthatja szánkat, kímélet se béníthatja nyelvünket – életre-halálra vallunk a papír előtt. Művünk igazmondása nem is (csak) etikai, sokkal inkább minőségi kérdés.”

Ennek szellemében kívánok a tanácskozáshoz kíméletlenül tartalmas gondolatokat és együttléteket mindnyájuknak.

Köszönöm megtisztelő figyelmüket!

SISKA PÉTER

Az idő ostroma

Emlékezés a huszonöt éve elhunyt Rákos Sándorra *

Hiába intem magam bölcsességgel,
hogy legyen elég a pillanat terhe,
mikor egész multam s egész jövőm
hegyes szögekkel a szívembe verve.

(Rákos Sándor: *Önarckép* - részlet)

A lezárás és a felnyitás, a bevezettség és az örökös újrakezdés dinamikája Rákos Sándor szinte teljes költészetét áthatja. A múlt szakadatlanul hullámszik: a később keletkezett versek belefolynak a régebbi szövegek óceánjába. Mindez egy nagyon tudatos költészetfilozófiai elvet tükröz: akárcsak egyik mestere, Füst Milán, ő is az örök változást tartotta alapelvének, és ezt igyekezett nyomon követni a világban ugyanúgy, mint saját magában.

A *Nyírség porából* indult, Kálmánházán született 1921-ben, szülei egyetlen gyermekeként. Hajdúnánáson járt iskolába, a gimnázium felsőbb évfolyamait azonban már Nyíregyházán, a mi iskolánkban végezte. Itt, büszkén mondhatom, nálunk, a Kossuth Lajos Gimnáziumban kezdett írni. Első versei nyíregyházi lapokban, leginkább a *Szabolcsi Szemlében* jelentek meg, és mire huszonéves lett, már kötetre elegendő költeménye született – az első könyvre azonban még várnia kellett. Egyetemi tanulmányait keresztülhúzta a történelem, a háború. „*Bujdosó lettem saját otthonomban*”, írta később ezekről a zavaros, szörnyű évekről.

A front elvonulása után újságíróként dolgozott az akkor induló *Nyírségi Magyar Nép* című folyóiratnál, Katona Béla tanár úr visszaemlékezése szerint afféle mindenesként: szerkesztő volt és riporter, de cipelte a papírbálákat, és olykor bizony hajtotta a nyomdagépet is, mert még nem indult újra az áramszolgáltatás a városban. A publicisztika mellett lelkesen szervezett irodalmi esteket, felolvasásokat, író-olvasó találkozókra járt, de... a szíve mélyén mindig költő akart lenni. 1946 júniusában elhagyta Nyíregyházát, Budapestre költözött. Eleinte nehezen találta a helyét, nagyon szerény

¹ Elhangzott 2024. április 26-án a Nyíregyházi Evangélikus Kossuth Lajos Gimnázium Rákos Sándor-emléktáblájánál.

körülmények között élt, de lassan kezdték megismerni a nevét. Egyre több verse jelent meg neves folyóiratokban. 1949-ben végre megjelenhetett az első kötete is, *Az eb válaszol*. Anyagát tíz év terméséből válogatta.

Rákos Sándor azon lírikusok közé tartozik, akiknek költészetéről nem lehet általánosságokban beszélni. A nagy költők ilyenek. Hozzájuk hasonlóan ő is elszánt és rendkívül sokoldalú kísérletező volt, aki az *elhallgatások többletével*, a sűrítés végső lehetőségeivel, a gyémántkeménységű verssorokkal ugyanolyan ügyesen bánt, mint a monumentális szerkezetekkel, a részletező kiterjedtséggel, az áradás erejével. Lírája folyamatosan megújult. Bár kezdettől fogva jellemző volt rá a sokszínűség, a hosszúra nyúlt pályakezdés, a *Férfikor* botlásai és tanulságai után, *A tűz udvarában* vált, válhatott igazán polifonná.

Költészetének fejlődésére döntő hatással volt az akkád költészettel, a *Gilgames*sel való véletlen, vagy talán inkább sorsszerű találkozása. Ezekben az ősi szövegekben olyan izgalmas, eleven világot fedezett fel, melyet, úgy érezte, másokkal is meg kell osztania – a műfordítás eszközével. Egyedül vágott bele ebbe az emberfeletti munkába, melyről a korabeli kritika jóformán tudomást sem vett. A többezer sor fordítása közben, sokszor megoldhatatlannak tűnő nyelvi problémákkal küzdve jutott a „hivalkodás nélküli alkotó életek végső igazának” felismerésére. Ahogy a *Táguló körök* bevezetésében írja: „a mutatványosok reklámgömbjei elpattannak, szelek tépik le, záporok mossák le pántlikáikat – az igazi művek pedig megállják az idő ostromát, s gyönyörű hasznot hajtanak a jelenben csakúgy, mint a jövőben: igazabbá, bölcsebbé, szabadabbá teszik a szívet.”

Rákos Sándor alapvetően rejtőzködő alkat volt, nem szívesen fedte fel titkait, ám mindig ott lüktetett benne a mindent kimondás vágya – ezt az ellentmondást sajátos szereplírájával tudta feloldani. Ügyesen bánt az álarcokkal: a megidézett költők vagy irodalmi alakok egyértelműen azonosíthatók, de a szerző időről-időre kitekint az álarc mögül – vagy éppen újabb álarcokat ölt, Berda maszkjában, Anakreon, vagy éppen Verlaine szerepében lépve fel.

Költészetének nincs egyetlen uralkodó hangja, mint ahogy nincs egyetlen, jól meghatározható középpontja sem. Talán Örkény István ragadta meg legjobban ezt egy hozzá írott levelében: „egy aszfalt-fúróval fölrepesztetted, amit versnek nevezünk, és szilánkból-törmeléből hoztad létre a magad szintézisét.” Hihetetlenül bőseges, gazdag líra az övé: éppúgy érvényesül benne az emberiség legősibb irodalmi öröksége, mint a modern költészet töredezettsége. Néha vallomásos, máskor szigorú, szikár tárgyiaság jellemzi. Hol a próféták panaszos szavai, hol Óceánia népeinek dalai, hol a XX. század rémisztő felismerései, értelmetlen igazságai visszhangzanak verseiben.

Az emberi lét könyörtelen végességét azonban mindig ellensúlyozta nála valamiféle nem hitetlen, de a szó hagyományos értelmében véve nem is vallásos meggyőződés arról, hogy az ember több, mint pusztá tárgy, amely az időbe vetve, az időnek kiszolgáltatva egyszerűen csak... múlik. Egész munkásságával tanúsítja: az ember az

ANGYALOSI GERGELY

Az aggastyán születése

A szerepversek korszaka a hetvenes évek második felében, a *Berda-liturgiákkal* (1977) kezdődik Rákos Sándor költészetében. Valachi Anna monográfiájában mottóként idézi a dátum nélküli feljegyzést: „míg mások egy fő-én érdekében összes többi énünket meggyilkolják, én – állandó küzdelemben – együtt élek valamennyi énemmel, hol az egyikbe, hol a másikba helyezkedem bele”.¹ Ebből a késztetésből keletkeztek az úgynevezett „álarcos” versek, amelyek arról tanúskodnak, hogy milyen fontos volt a költő számára a szabadság tapasztalata. Az álarc ugyanis lehet a rejtőzködés, az „álcázás” eszköze; azonban a költészetben és általában véve az irodalomban szinte mindig az egzisztenciális meghatározottság, a zsarnoki önzonosság tagadásának mozzanatát hordozza. A maszköltés ezért mindig többletjelentést hordoz, metafizikai, transzcendens jelentőségre tesz szert. Ezért (sem) volt igazuk azoknak, akik megrökönyödtek a *Berda-liturgiák* publikálásakor, mivelhogy képtelenek voltak megérteni azt, hogy miért éppen e nem túl megnyerő külsejű és mentalitású költő hangján akar megszólalni Rákos. A *Liturgiák* második része (*Mitológia*) reflektál ennek az elutasításnak a lehetőségére, az egész ciklus pedig hihetetlen magasságokba emeli a Berda-jelenséget, kirajzolva az életmű nem létező (Rákos szavával), „hiányukkal provokáló” vetületeit. Hatványozza a szerepjátszást, vagyis a Berda maszkjában megjelenő költő újabb maszkot vesz fel: Anakreon, Donne, Verlaine álarcát. Persze, minden költő máshogyan él ezzel az eszközzel: Weöresnél például láthatóan a minél tökéletesebb azonosulásnak, Rákosnál a maszk alóli gyakori kitekintésnek van nagyobb jelentősége, ha csak fokozati különbségekről van is szó.

Az említett „többletjelentés” akkor válik egészen világossá, amikor (a költő szavával) „[a] *mímes leteszi maszkját*”. Mondhatnánk, Rákos ebben a kis prózai szövegrészben magának a maszkját letevő mímesnek az álarcát ölti magára, hogy megvallhassa: „soha nem tudott szabadulni az én-sokszorozódás vonzó riadalmától”. „Attól a fullasztó érzéstől, hogy csak rajta múlik, s bármikor valami mássá is lehet, mint ami magára vállalt tíz vagy száz vagy ezer homlokegyenest vagy csak parányit különböző én-lehetősége közül.”² Megtudjuk azt is, hogy már ifjúságától álnevek mögé rejtőzött írásai-

¹ Féljelen. Rákos Sándor hátrahagyott jegyzőfüzeteiből. Szerk. SZENTPÁL OLGA. Budapest, 2002. Litera Nova, 52. [SZENTPÁL, 2002.]

² RÁKOS SÁNDOR válogatott versei. Budapest, 1998. Unikornis Kiadó, 106. (A Magyar Költészet Kincsestára, 96.) [RÁKOS, 1998.]

val, hogy a Berda-versek egyes darabjai a hatvanas évek elején keletkeztek, és csak bő egy évtizeddel később kerültek elő az íróasztalfiókból. A maszkos játék ugyanakkor lázadás a halál ellen, hiszen a megsokszorozott én folyamatosan elodázza önnön végsőségét; ennek a kettős gesztusnak a változatait láthatjuk viszont a *Többedmagam*, a *Szólítások*, valamint a *Csörte* verseiben. Az öregség mint ihletforrás először az utóbbiban jelenik meg nagy költői erővel. Arról van-e szó, hogy a költő életében már korábban is jelenlevő betegségtudat hozta elő (párhuzamosan az újabb és újabb kórtünetek felbukkanásával és életkorának előrehaladtával) az aggastyán-szerep iránti fokozott érdeklődést? Jómagam inkább arra hajlok, hogy ez a szereplehetőség mindig ott rejtett költészetében. Inspirálhatták ebben mesterei is, például a számára oly fontos Füst Milán. De az irodalmi példáknál lényegesebbnek vélem azt, hogy ez idő tájt érezhetett rá az aggastyán figurájában rejlő sokrétűségre, vagyis arra, hogy általa egyszerre szólaltathatja meg a groteszk és az emelkedetten irodalmias hangokat, vagyis a *conditio humana* egészét a maga összetettségében.

Az az érzésem, hogy az utóbbi években szinte divat lett nálunk a „szerző halálának” strukturalista ihletésű koncepcióját fölényes lekezeléssel emlegetni, mintegy azt érzékeltetve, hogy egy adott korszak (a hatvanas évek) egyik elméleti botlásáról van szó csupán. Úgy vélem, hogy nagyon kevesen veszik a fáradságot, hogy akár csak Roland Barthes elhíresült cikkének valódi mondandóját kibogozzák. Pedig ez esetben rájöhetnének arra, hogy nem a szerző biográfiai énjének érvénytelenítéséről, vagy a mű és a szerző viszonyának tagadásáról volt szó ebben az 1968-as esszében. Ha polemikus éle volt is ennek az írásnak, az a középiskolai irodalomértelmezés sémája ellen irányult, amelynek lényegi vonása a mai napig az, hogy a mű jelentésvilágát a szerző életrajzából igyekszik levezetni. Barthes egyáltalán nem azt kívánta sugallni, hogy amit az irodalmi művek alkotóinak életéről tudhatunk, teljesen közömbös a mű értelmezése szempontjából. 1966-ban a *Párhuzamos életek* című cikkében, amely egy akkoriban megjelent Proust-életrajzról szólt, éppen a megélt és a megírt élet viszonyáról beszél. „Összességében a megélt és a megírt élet között nincs analógia, csupán homológia.”³ Ez magyarázza szerintem azt a jelenséget, hogy miért érdeklí annyira az olvasókat Proust látszólag eseménytelen és jóformán érdektelen élete: ugyanis „nem Proust életét találjuk a művében, a művét találjuk meg Proust életében”. Nem az író életrajza vagy a korabeli világ megismerése ad kulcsokat a könyvéhez, hanem a könyv nyitja meg azt a hajdani világot, amelyben Proust élt. Ha tehát az olvasó nem úgy olvassa Proust életrajzát, mint ami megelőzi a művét, hanem úgy, mint ami későbbi annál, neki van igaza, nem pedig a kritikusnak, aki az életrajzból kiindulva kívánja magyarázni *Az eltűnt időt*. Hozzátehetjük még, hogy ebben az esetben is oda-vissza mozgásról van szó, vagyis az életrajzba vetülő műelemek visszahatnak a befogadás összefolyamatára, vagyis arra, amit Lukács *Az esztétikum sajátosságában* „a hatás utánjának” nevezett.

³ ROLAND BARTHES: Marcel Proust. *Mélanges*, Éditions Seuil/INA, Paris, 2022. 16–18. [BARTHES, 2022.]

Rákos Sándor betegeskedő vénemberének esetében is jobban tesszük, ha a Barthes által javasolt módon járunk el, vagyis azt próbáljuk megérteni, hogy miféle aggastyánokat „szült meg” költőileg utolsó időszakában. Ebben a tekintetben a legkarakterisztikusabb kötet a *Senki úr Semmibe indul*. Megfigyelhetjük, hogy az aggastyán-szerectől mindig egy lépésnyi távolságot tart a vers beszélője: nem azonosul vele teljesen, mintegy kívülről tekint rá, miközben egyes szám első személyben szólal meg. Felületi szinten a kötet címadó verse az (elképzelt) fiatalkori ént szembesíti a vénség aktuális tapasztalatával; azonban ezt a szembesítést egy harmadik *persona*, egy közelebről meghatározhatatlan „valaki” viszi színre (nevezzük „meditáló ének”), aki kiválasztotta és nagyrészt megteremtette magának a szerepet. Kiindul tehát az „ez voltam – ez lettem” ősi toposzából, ezt követőleg átvált többes szám első személyre, hogy azután a szöveg kétharmadától az „én”, mint közvetlen referenciapont eltűnjék. Marad az „ő”, akit a vers felütésében megjelenő „én” csak idézőjelben vállal. Minek hinném magam a magam helyében? – kérdezi a vers, s ez az egyszerre keserű és gunyorosan vidám játék a „magam” szóval éppen arra világít rá, hogy ének lenni mindenképpen szerep.

Kétségtelen, hogy a vénség mint forma tálcán kínálja az irodalmi hagyomány ismert elemeit, és Rákos Sándor felhasználja ezek némelyikét. Mégsem mondhatjuk azt, hogy egy kész, kialakult szerepbe költözik bele: inkább a szerep teremti meg annak a lehetőségét, hogy létrejöjjön Rákos Sándor aggastyánja, mint szubjektivitás-alakzat. A „meditáló én” körvonalazatlansága nyilvánvalóan szándékos. Funkciója egyrészt az, hogy megakadályozza a vers beszélőjének teljes azonosulását a (részben készen kapott, részben itt kialakított) szereppel. Másfelől ennek a távolságtartásnak tulajdonítható az a hatás, amelyet Rákos sok kommentátora zavarba ejtő nyitottságként érzékelt: hogy nem létezik egyetlen domináns én-szerűség, amelyre az összes többi visszavezethető. A *Senki úr...* persze kitüntet egy szerepet a többi között, nevezetesen az aggastyánét. A vers maga is botorkál, akárha a Füst Milán-i „vén” mozgását imitálná: „ahogy billeg ahogy botolgat / csiszeg-csoszog és araszolgat”. Az aggkor nála híjával van „kellemnek és bájnak / bővében minden rendű bajnak / ami csak érheti az embert / ha érez már deres november / havas decembert zúzmarásat / s hogy lassan elhagyni a házat / kell a léleknek költözöben”. Nem véletlenül juthat eszünkbe Ronsard – de erről majd később. Bravúrosan oldja meg tehát ezt a szédelő versbéli mozgást, hogy azután a címadó verset egy kurta-furcsa poénnal zárja, mintha ebbe a megejtően egyszerűnek ható, ugyanakkor nagyon rafinált formajátékba is beleunna: hiszen ez csak egy szerep.

Hasonlóan skizofrén tapasztalatot helyez a középpontba az a vers, amelynek már a címe is beszédes: *Amelyben azon töpreng / hogyan szabaduljon meg a vénembertől / aki szembenéz vele*. Az én megkettőződése megint csak az ifjúkori önmagunk tiltakozása az idő múlása ellen, illetve ennek a jól ismert témának egy újabb variációja. Tartalmaz azonban egy új elemet: *a név azonosságát*: „egy csupa-ránc-arcú vénember / él vissza csúful a nevével // tükröz lapjáról sandán les rám / a százéves vaksi aggastyán // csorba szája azt hajtogatja / én ő vagyok önmagam apja”. A vers beszélőjének nyilvánvalóan nincs eszköze arra, hogy kétségbe vonja a név hatalmát, mivel fizikai valójában

a fiatakkori én már nincs jelen. Eszünkbe juthat erről a posztumusz kötet, a *Féljelen* egyik feljegyzése: „családnevem, s keresztnevem közt / mindkettőt mások adták / kimondatlanul még egy harmadik / azé akit magamból teremtettem / és teremtek meg újulva naponként”.⁴ A vers tükrében csak az aggastyán látható, érvei – a közös emlékek – azonban cáfolhatatlanok: „perbe szállni vele nincs kedvem / magammal harcba keverednem”. Karikatúra ez a költemény is, a benne megszólaló mély fájdalommal és az öregkori éntől való viszolygással együtt. Ezt a regisztert többször kipróbálja a kötetben, például az *Árnyék* és az *Epitáfium* című költeményekben. A központi motívum ezekben is az én virtuális megkettőződése, ezt jeleníti meg az árnyék ősi szimbolikája: „élek még élek / járok a napon / rámcsatoltan hordom / árnyékomat / olyan mint én / és mégsem olyan – / negatív lenyomat”. Az *Epitáfium*ban pedig a tükör lép új funkcióba: „valahol fény gyúlt / valaki fölbredt / ezredév súlyú pillanatig / fali tükörben magára riadt / de hirtelen / üres lett a tükör / eltűnt a kép / mert az is eltűnt / aki magával szembenézett”. A tükörkép eltűnése itt egyenlő a tükröződő én megsemmisülésével.

Ezen a hangütésen változtat az a vers, melynek címe: *Amelyben vénségét keserüli és az öreg szív hevét dicséri*. Ebben egyenesen Horatiusig nyúl vissza; a mottóban idézett „carmina non prius audita cano” (helyesen: canto) sorig, amelyet önmaga nevez „több-ezer éves költői rögeszmének”. (Egyébként valószínűleg emlékezetből hivatkozik erre a sorra, amely az *Ódák* harmadik könyvének első darabját idézi, vagy legalábbis csak azt tartja meg belőle, ami itt és most számára fontos: „Odi profanum volgus et arceo. / Favete linguis: carmina non prius / audita Musarum sacerdos / virginibus puerisque canto.”) Amint a római költő, a Múza felkent papjaként ő is az ifjaknak mutatná be dalát, ezúttal vállalva és dicsérve az öregséget, mint ahogy azt is, hogy a tánc és az ének egy vénember előadásában nem nélkülözheti a groteszk-komikus elemeket. Erre utal a „sírva vigadás” mozzanata a vers végén: „íme a vénre / hallgassatok / soha nem hallott / dalt dalolok / rakja lábát a / hetven éves / új dalhoz tánchoz / kedvet érez / sírva ahogy a / vígat járom / nem volt még ilyen / a világon”. A hangnemi váltás teljesedik ki a *Zsuzsanna és a vénék* moralitás-játékában (1997), vagyis ebben az „erkölcsi példázatban”, ahogy az alcím nevezi. Az ószövetségi történetben a két csábító semmiféle együttérzést nem érdemel: korukhoz méltatlan gerjedelmüket még egymás előtt is szégyellik egy darabig, de aztán összefognak, hogy elveszejtsék az ártatlan Zsuzsannát. A két csábító nemcsak azért vén, mert máskülönben nem lehetnének bírák, hanem azért is, hogy az életkor az erkölcsi tiltás mellett egy újabb, mondjuk így, a közízlést, a *doxát* tükröző gátat emeljen köztük és vágyaik között. (A tiltás megtöbbszörözése már az eredeti történetben is biztos művészi eszköze az erotikus hatás fokozásának.) A vénék tehát összefognak, és kettejük epekedése ettől a pillanattól nem kioltja, hanem felfokozza egymást. Olyanokká lesznek valóban, mint a bűn közös törzsből kétfelé ágazó fája; valószínűleg erre céloz Dániel, amikor azt jósolja nekik, hogy Isten kardos

⁴ SZENTPÁL, 2002. 105.

angyala közepén fogja kettészelni őket. (A „közép” persze lehet a nemiszervekre való utalás: a két öreg a külön-külön már feltehetően kevésbé duzzadó férfit mintegy kettejük „maradék” potenciájának összeadásával kívánja elérni.) Rákos Sándort pontosan ez a finom erotika nyűgözhetette le a történetben, ám ahhoz, hogy talán minden eddigi variánsnál erőteljesebben juttathassa érvényre azt a maga átfogalmazásában, az erkölcsi tanulsággal is kellett kezdenie valamit. Fordítva áll a dolog, mint hinnénk: az erotika a lényeg, s a morális üzenet csak neki alárendelt funkciót tölt be. Rákos Sándornál ugyanis megdicsőül az öregek vágyakozása, és Dániel prófétának – némi túlzással – csak a vaskalapos, árulkodó erkölcscsész szerepe jut. Ha valaki egyszer színpadra állítaná a művet, el tudnék képzelni olyan rendezői felfogást, amelyben Dániel az igazi bűnös. Hiszen ő is „kakucsál”, hogy a költő bájos szófordulatával éljünk. Az öregek kukkolásának kukkolója, csakhogy visszataszítóbban csinálja, mint ők, mert alantas indokait nem vallja be magának. A vének pontosan tudják, hogy a közízlés szempontjából elfogadhatatlan, amit cselekednek, bírói tisztességük meggyalázása pedig megbocsáthatatlan bűn. Zsuzsanna ellenben – aki ebben a játékban nem férjes asszony, hanem szűzi hajadon – nem tudja, hanem csupán saját vágyaitól kalauzoltan sejt, hogy meglesik.

Ha a „kis tudatlan kan” gerjedelmében „életet ünnepel az élet”, úgy az aggok erotikus vonzalma a Rákos-féle verzióban magának a teremtésnek az ünneplésébe csap át, éppen, mert sohasem érhet el a szexuális aktusig. S ennek a hozsannának éppen a közelgő halál ad nyomatékot, hiszen minden búcsúzás, minden gyász az élet végességére emlékeztet. Dániel tévedése azonban nem csupán az, hogy nem mérte fel helyesen a bűn és a bűnhődés elfogadható arányát. Alapvetően nem lát, nem láthat valamit, nevezetesen azt, hogy a vén kakasok kerge leskelődéséből egyfajta „szent imádat” érezhető ki. A két öreg a „kakucsálás” torz módján voltaképpen áldozatot mutat be a teremtőnek, és Dániel ebbe avatkozik bele a maga korlátolt morális szempontjai alapján. Az Úr tehát csodát művel a két leskelődő kedvéért: meg nem történtté teszi Zsuzsanna fürdőzését, eltörölvén így a „szűzi hajadon” cinkos részvételét ebben az antik peep-show-ban, e virtuális együttműködéssel ő maga nagyon is tisztában van. (Ez a cinkosság tudniillik abban az esetben is érvényes lenne, ha egyáltalán senki sem leskelt volna a fürdőház ablaka előtt.) Amikor a Kardos Angyal megtiltja Dánielnek, hogy az öregeket „hazuggá gyalazza”, nem a vétket teszi semmissé, hanem a vágy szakralitását hangsúlyozza. „[D]e vajon csak vétkeztek mondd meg / s nem volt-e abban szent imádat / ahogy a maguk kerge módján / hódoltak a szűz Zsuzsannának [...] egy töről sarjad átok-áldás / azért az égnek ítélete enyhébb nemritkán mint a földi emberé”. Az öregség grotesksége, komikuma tehát nem tűnik el, de más megvilágításba kerül: helyet kapnak benne a szentséggel rokon vágyak és érzések.

A *Zsuzsannával* közös ihletűnek nevezhető a *Pierre de Ronsard kiadatlan szonettjei* (*Hélène de Surgères-nek*) című ciklus, amelyről nem tudnám megmondani, hogy miért nem publikálta életében, vagyis miért csak a *Féljelen* című posztumusz kötetben jelent meg. Ronsard-t, ahogyan már céloztam rá, alkatilag is ősenek tekinthette Rákos. Ha

arra gondolunk, hogy a francia költő már harminc éves korában az elveszített ifjúságán kesergett, a rokonság nyilvánvaló. A költő saját öregedő testét egyik versében ilyennek láttatta: „Csak csont vagyok ma már, / aszú csontváz, nem ember /gyűrődöm, gyengülök, s minden csak gyöttelelem, / a dárdás vad halál már zörgetett nekem, ha nézem két karom, elborzadok szívemben.” Radnóti Miklós fordítását Rákos minden bizonnyal jól ismerte, s hanghordozása mintául szolgálhatott az aggastyán-versekhez. Hélène, az „utolsó múzsa”, ahogy emlegetni szokás, negyedszázaddal volt fiatalabb Ronsard-nál. A ciklus tökéletesen szólaltatja meg az Hélène-sonettek hangját, miközben az „öreg”, vagyis a versek beszélője, nagyon is kortársunk. „Már az öreg, mint únt hívságot / felejténé, hogy ő is férfi – / de szemérmetlen ifjúságod / elől sehogysen tud kitérni”. Ezúttal ő maga „a vén agg szerelmes – / kinek vágya titokban marad.” Ismereteim szerint senki sem fordította le a XXXI. sonettet („*Ma Dame beut à moy...*”), amelyben szíve hölgye bort iszik a pohárból, amelyet azután átnyújt a költőnek, hogy ő is igyék belőle. Nem tudhatom, hogy Rákos Sándor ismerte-e ezt a verset, hiszen tudomásom szerint nem olvasott franciául – kevésbé tartom valószínűnek. Annál döbbenetesebb egyezést hordoz a második kiadatlan sonett, amelyben szerelmétől átveszi a telefonkagylót. „Ilyenkor szádnak ki nem hűlt nyomába / mártom a számat, s míg telefonálna / vénebb éne, én meg mit művelek? // élve az anyag hőtartó kegyével /az Úr vagy az Ördög segedelmével – / közvetetten csókolózom veled.” A harmadik részben foglalt három (és fél) sonett az öregkori vágy próbájától sebzett lélek szenvedését tárja fel, amelyet a többi aggastyán-versből már jól ismerünk. „Az anyag végtelen bizalma, / ahogy kezed a kezembe teszed, /gyanútlanul, nem is gondolva arra, / mit jelent nekem a kezed.” „Mikor parázsba nyúltam, az sem sebzett / nyilallóbban, mint közönyös kezednek / érintése, lappangó lángja.”

Az teszi különössé ezt a ciklust, hogy itt a „vén” vágyakozása nem ölt groteszk vagy nevetséges vonásokat. A vers a biológiai determinizmus rezignált belátásába (de nem annak elfogadásába) torkollik: „a mirigyek és nem az értelem / végül is a mirigyek döntenek / Járatják a bolondját énvelem / s örök „megállj”-t parancsolnak neked”. „S a természet szava parancs az én koromban” – írta Ronsard. Rákos Sándor úgy öltötte magára a reneszánsz-kori költő maszkját, hogy a korábbi hasonló költeményeiben kialakított módszer szerint mögötte látni engedte azt az ént, az idős férfi kortalan figuráját, akit ő maga teremtett meg lírájában, s aki nem azonos az ő biográfiai énjével. „C'est cette oscillation entre le même et le pas le même qui fait la littérature” – írta Roland Barthes Proust kapcsán.⁵ (Az irodalom ez az oszcilláció az ugyanaz és a nem ugyanaz között.) Rákos aggastyánjának halhatatlansága ebben a megfoghatatlanságban rejlik.

⁵ BARTHES 2022. Fiche 25., 1978. május 7.

BAKAJSZA ANDRÁS

Egy XX. századi Mária-siralom

Rákos Sándor: *Sirató*

A kilencvensoros (olykor félsoros, egyszavas) planctus, Rákos Sándor *Siratója* a XX. századi világirodalom egyik legsikeresebb alkotása: expresszív, kifejezőerőben, költői eszközökben (szóképekben, alakzatokban) rendkívül gazdag, érzelmileg megrázó, megrendítő költemény. A fájdalmas anya, Mária (a héberben Mirjám, jelentése úrnő) siratja fiát, a Fájdalmak Férfiját.

A legismertebb Mária-siralom Jacopone da Todi olasz ferences szerzetes *Stabat mater*, az „Állt az anya keservében / sírva a kereszt tövében,...” kezdetű himnusza. Érzelmi hullámváza ma is fölkelti részvétünket, sajnálatunkat. Az érzelmi azonosulás többször is tetőpontra hág, ott is, ahol osztozni kíván az olvasó, a vers hallgatója a szentséges anya keservében: „Álljak a kereszt tövében! / Szívem szíved keservében / társad lenn úgy sovárg!”

A XIV. századi magyar líra egy kivételes nyelvemlékkel mutatkozott be: első, ismeretlen nagy költőnk (akkori szóval: regösünk, igricünk) igazi szépirodalmi művével, az *Ómagyar Mária-siralommal*. Hadd idézzem Szerb Antal *Magyar irodalomtörténet* című könyvét: „...szépségével kiemelkedik a szótlan századokból, és vágyódó perspektívát nyit elveszett kincsek felé... a magyar versköltészet első és mindjárt megkapóan szép emléke.” Azóta sem tudjuk kifejezőbben mondani: „Világ világa, / Virágnak virága, / keserűen kínszatul, / vos szögekkel veretül.” Horváth János *A magyar irodalmi műveltség kezdeteiben* kedves, szép virágnak nevezi siralmunkat, az elsőt, amelyik „puszta hangzati csábításra is kivirít”.

Természetesen nem lehet most céloom a teljes kifejtés. A kérésem viszont komoly, kérem olvasóimat: vegyék elő első költeményünket, a latin eredeti, magyar földre plántált remekét, és olvassák figyelmesen! Tegyék mellé Rákos Sándor több változatban megénekelt *Ómagyar Mária-siralomját* többszöri olvasásra; végül nyissanak rá a Rákos-kötetben mostani témánk *Siratójára*! Mindezt egy irodalmi tanulmánykötet nem bírná el. Ennél jobb ötlet: a világhálón gombnyomásra jóval könnyebben érhetőek el a jelzett költői szövegek. S a legszebb volna meghallgatni a *Siratót*, Szentpál Monika előadóművész, a költő felesége előadásában.

„Milyen zuhanások ezek, miféle kopácsolás, / mintha szálfákat döntenének valahol...” Nyugtalanító, sötét sejtelmű kérdés, mignem a negyedik sor személynéve el-

igazít a térben és időben: Kajafás szolgálói tüsténkednek – a Názáreti Jézus elveszejtésére. Hajnaltól történnek a próféták által jövendölt események koradélutánig. Mária aggódásába, rossz sejtelmeibe pillanthatunk be. A szűkre szabott egyetlen helyiségbe, Zsidóföld szegényes lakáskultúrájába, ahol baljós jelek készülő tragédiát sejtenek. Fecskék vészjósoló csivitelésbe kezdenek, hunyorog a Nap, poroszlók halált hoznak.

Eddig is tudnivaló volt, hogy kinek a gondolataiba látunk bele. Az Úr szolgáló leánya – rendeltetése szerint – a sirató lesz, őt kísérelhetjük nyomon: „reggel van, állok a ház előtt... úgy várlak, fiam...”

A második szakasz végén először szólítja „fiam”-nak Jézusát az édesanyja, mint „fiodum” (fiacskám)nak az ómagyar nyelven sirató regőlő. (Ratkó József *Fiam* című sirmában él ezzel az ősi szóalakkal, hogy századok fájdalomával érzékeltesse tízéves fiacskájának elvesztését.)

Rákos úgy jeleníti meg a Názáretbeli Máriát, hogy a zsidóföldi környezet mellett föl-föltűnnek a jellegzetes magyar falvak, így szülőfaluja, Kálmánháza jellemzői. A kapufélfa („vállam a kapufélfának vetem”), az utca („porban guggoltál”), a kert, az udvar...

A tagolt-tagolatlan planctus harmadik szakasza közvetlen és közvetett (külső-belső) jellemzéssel kezdődik: „Kissé hajlottan jársz... fáradtnak látszol... de mikor... reám ismersz... mosolyogsz és meggyorsítod a lépteidet.” Mint minden édesgyermek. A jól vagyok mosolya nem téveszti meg a kiválasztott Máriát, rákérdez hát szelíd szemrehányással: „Mi van veled, drága fiacskám, / régen... aggódunk...” Régen bizony. Tudjuk, Lukács megírta (4:16.): „Eljutott Názáretbe is, ahol nevelkedett. Szokása szerint bement szombaton a zsinagógába és olvasásra jelentkezett.” Szokása a zsinagóghoz kötötte, nem a fölnevelő házukhoz. Megváltói küldetésének mindenekfölöttisége minden más földi dolgot, a test és vér kötelékeinek több évezredes hagyományait is háttérbe szorította. Tanítás közben valaki figyelmeztette: „Anyád és testvéreid kint állnak és beszélni akarnak veled.” Mire a Mester: „Ki az én anyám és kik az én testvéreim?” És tanítványaira mutatott: „Ezek az én anyám és testvéreim!” Isten ügye világtörténelmi feladat.

A Szűzanya merő aggódás. Nincs vele fia, elmondja hát gondolatait neki, aki hol is van? Pontos értesülései nincsenek. Valakik folyton kopácsolnak. Mit faragnak? Mint minden anya, fölajdúl: „jaj, csak nem történt valami bajod, kicsi fiam?” Hisz „fegyvertelen” vagy. „Jézus, kedves jó fiam, mi dolgod néked Kajafással?” (Ő a főpap, hozzá hurcolták a Megkötözöttet. Mindenféleképpen az elveszejtésére tört.)

Hova meneküljön a veszedelmet sejtő anya a rossz gondolatai elől? Karonülő kicsikéje csecsemő korába, majd gyermekébe idejébe. Nem mindig értette fiát, vagy nem egészen. Mikor hazafelé tartottak a jeruzsálemi zarándokltról, ő pedig a Városban maradt, három nap keresgélte visszatérő édesanyja és nevelőapja, mígnem ráleltek a Templomban. Nem értették, miért ült be a templomi tanítók közé, s azt sem, miért mondta, hogy Atyja házában készül magasztos küldetésére. Mária, a csodálkozó gondolja/mondja: „Ki hitte volna rólad,... hogy egyszer bevonulsz Jeruzsálembe...”

Mintha közvetlen közelből szólna hozzá: „Lásd, Jézusom, örülnöm kéne ennek, de...” Megvallja: „... fiam, mi nem értünk a te / dolgodhoz...” Milyen emberi Mária, szerette volna, ha otthon marad felnőtt fia, átvette volna a műhelyt, megnősül, unokákkal ajándékozta meg öregedő szüleit.

Ismét változik az időszámítás, hajnalidő és reggel után „A halál most itt járkal a ciprusok alján... ó, fiam, fiamkám...” Ez a legszebb megszólítás, a kettős birtokos személyjeles szó, tovább nem fokozható. Péntek, a későbbi nagypéntek. Munkába menekszik, a nap dolgaiba a Szűzanya, folytatódik nagy monológja. Talán az egyetlen nagy apokrif (hivatalosan el nem ismert, nem hiteles) magánbeszéd a világ költészetében.

Megint gondolatjel állítja meg a drámai feszültségű monológot. Mintha filmszalagon peregnének a képkockák: „de jaj, asszonyok szaladnak az úton, engem hívnak, / indulok már, futok... Veronika is köztük van, / kendő nélkül jön, kezét tördeli... tantorognak a többiek is... és sírnak mind, zokognak – ”

Mária rádöbben a szörnyű, de elrendelt valóságra: „ó, most értem a jóslatokat és a csodákat, / Jézus, szerelmes fiam, most értelek téged először!”

Elfogadja a keresztútját, el a fölfeszítését, a halálát és...

Sorvégi rímek nincsenek Rákos *Siratójában*, a héber eredetű gondolatritmus, a gondolatok szabályozott ismétlődése emeli a költészet magasába.

Rákos Sándor a *Sirató* után idővel *Anyasiratóban* és a *Forrásvidék* hosszúversében énekelte, jajongta el gyászát, lelkifurdalását, hogy – túlzás, nem túlzás –, fényévnnyire élt édesanyja, „anyácska” mellett, egyazon szobában.

aki mesélt
 nem tudta
 hogy kit ért meg -
 elhívottam és
 (bár elhívottam)
 is, én meg mindig
 is, én meg mindig
 elhívottam és

GERLICZKI ANDRÁS
Rákos Sándor
gyermekverseinek világa

Rákos Sándor életművének szerves részét képezik azok a kötetei, melyeket a gyermekirodalom körébe szokás sorolni. Közelítésem ezen belül azokra a lírai szövegegyüttesekre fókuszál, melyek a gyermeki lélek számára feltáruló világ részleteit ragadják meg. Az olyan kötetek, mint a *Hét zöld csillag*, a *Gyíkpalota* vagy a *Kertkapun ha bekukkantasz* különböző perspektívákból ugyan, de a környező világ felfedezésére, megélésére invitálják a kis olvasókat.

Bárdos József *A modern magyar gyermekköltészet keretei* című tanulmányában *gyermekirodalmi szövegnek tekinti mindazokat az irodalmi szövegeket, amelyekkel a gyermek befogadó diskurzusba tud lépni.*¹ Minimalista meghatározását elfogadva hozzátennem, hogy a gyermek számára az irodalmi szövegek, különösen a legkisebbeknek írt lírai alkotások nemcsak a befogadás diskurzusában léteznek. A gyermekversek – tudatosan – feltételezik a felnőtt közelségét: ezek a felnőtt (leginkább szülő) és gyermek szoros és meghitt kapcsolatrendszerében szólnak meg. A jó gyermekvers nem „lehajol” a gyerekhez, hanem rá figyelve, vele interakcióban, az ő személyiségének „koordináta-rendszerében” mutat fel valami fontosat a létezésből.

A jól szerkesztett gyermekverskötetek nem mechanikus szövegyűjtemények. A gyermek és a felnőtt közötti viszonyban, a lírai én megszólalásaiban-megjelenéseiben a vers fókusza szabadon elmozdulhat, s akár a szöveg fölötti „teljhatalmat” is könnyedén megadhatja a gyermeknek. Elsősorban olyan művekben történhet ez meg, melyek közel állnak a gyermeki személyiség érdeklődéséhez irányultságához, érzelmi hangoltságához, vagy azonosak vele. A befogadásnál tehát létezik valami elemibb, teljesebb viszony: amikor a kisgyerek megtanulja, mondja, ritmizálja, átéli, és így saját – örömteli – játékvá, életmegnyilvánulásává teszi a verset. Bárdos József idézett írásában a jó gyermekvers kritériumai között *a zene, a szempillantásnyi terjedelem, a lezárt – kerek – világ, a csupa kép, a hangulat, a történet, a humor, az ironia, a közös játék, beleértve a nyelvi játék* szövegépítő szerepét sorolja. Ez utóbbi különösen fontos, hiszen a játék teljes lényünkkel átélt szociális – interperszonális – cselekvés, közös világteremtés, s ebben a teremtett világban való otthonos, külső érdek és cél nélküli, örömteli és

¹ BÁRDOS JÓZSEF: *A modern magyar gyermekköltészet keretei*. Könyv és Nevelés, 15. évf. 2013. 3. sz. sz.https://epa.oszk.hu/03300/03300/00007/pdf/EPA03300_konyv_es_nevelés_2013_3_14.pdf (letöltés: 2024. 9. 10.)

örömelvű létezés. Jó játszani, jó embernek lenni, jó gyermeknek lenni. A játék magába foglalja a saját világ törvényeit, egyszerre világmodell és világmagyarázat.

A gyermekköltészet is világmagyarázat, ahogy Végh Balázs Béla fogalmaz: „Mitikus-animisztikus elemekből összerakott teljes költői világ, egyes alkotó elemiben is felismerhető az egész utáni vágy, a teremtő költészet lényege. Bár öntörvényű képzeteken alapszik, természetesen hat, és a teljesség érzetével ajándékozza meg olvasóját, lehetőséget ad a szabad átjárásra a tárgyi világ és a versek mitikus világa között. Ez lehet a magyarázata annak, hogy miért járnak át bennünket ambivalens érzések a költészet gyermekkertjében tartózkodva; a konkrétum és a fikció váltakozásában életre kelnek a versek és maguk a verstárgyak is: a növények, az állatok, a dolgok stb. A jó gyermekvers modellezi a gyermeki megismerés útját: a realitásból indul ki, majd innen lép be a gyermekolvasó mitikus-animisztikus világába.”²

Végh Balázs Béla szerint a gyermekvers a komplex gyermekvilág költői modellje: „önmagával és a tárgyi világról formált saját képzeivel szembesíti az olvasót. A gyermeki megismerésben újrafogalmazódik a valóság, a metaforikus-szimbolikus képi világ érzelmi és játékos asszociációkból építkezik, feldúsítva a mindent átható animizmussal. A gyermeklírának azonosulnia kell ezzel a gyermekszemmel követhető iránnyal a valóság megismerésében és újrafogalmazásában, és gyermekire hangolt világképet kell közvetítenie, amilyen ösztönösen látja meg, fedezi fel a kisgyermek környezetének dolgait, tárgyait, a költőnek is úgy kell ösztönösnek, természetesnek, eredetinek lennie, ez leginkább annak sikerül, aki megőrizte önmagában a gyermekit és a gyermekséget.”³

Beney Zsuzsa kiemeli: a gyermeklíra sajátossága, hogy hangulatteremtő funkcióval bír, és a felnőttek jelentésorientált versbefogadásával szemben, a szó szerinti megértés helyett a komplex élménykeltés, az aktív befogadás generálása a célja.⁴ Ebből a megállapításból a komplex élménykeltés érdemel különös figyelmet. Olyan szövegvilágokról van szó, melyekben a megidézés, megélés, a mimetikus létrehívás képviseli a lírai szövegek alapfunkcióját. A gyermekversek egymáshoz kapcsolódó, egymás létét számon tartó rendszere a személyiségfejlődés sok fázisát képes életre kelteni, átéreztetni a versbefogadóval, vagy a művel azonosuló versmondó személyiséggel. Rigó Béla analógiájában „[m]inden ember személyesen átéli a törzsfjlődés bonyolult folyamatát. Életpályánkat egysejtűként kezdjük, úszunk a tenger magzatvizében, átmenetileg valami kopoltyúfélét is kifejlesztünk, aztán kiszőrösödünk, míg végül – nagy fejünk miatt – koraszülötten világra jövünk, hogy ott fejezzük be az emberré válás folyamatát. Lassan két lábra állunk, megtanulunk beszélni és – egy egyre hosszabb ideig tartó folyamat során – elsajátítjuk az emberi kultúra számunkra kötelező minimumát. Ebben a folyamatban nélkülözhetetlen kommunikációs segédeszköz az emberré vá-

² VÉGH BALÁZS BÉLA: Gyermekversek titkos kertje. <https://www.kortarsmuveszet.com/vegh-balazs-bela-gyermek-versek-titikos-kertje.html> (letöltés: 2024. 9. 10.) [VÉGH, 2021.]

³ VÉGH, 2021.

⁴ BENEY ZSUZSA: Érzelem, játék, mágia. Jelenkor, 1981. 1. sz. 61-68.

lásnak két máig élő dokumentuma: a mese és a költészet. [...] A költészet egyidős a mesével. Ám ez mégsem szellemi közkinccs volt, hanem a varázslók titkos tudománya. Amikor megborzadunk egy-egy költemény szépségétől, ezt a varázslatot éljük át ma is. A mese lényege a gondolat volt, a költészeté a nyelv. Ennek a különleges eszköznek a születése, misztikus erejének növekedése érezhető át a költészet által. A gyerekek erre feltétlenül szüksége van, ha azt akarjuk, hogy anyanyelvének sok mindent előre eldöntő megtanulása ne csupán verejtékes munka, hanem önfelelt játék, ösztönző sikerélmény is legyen.”⁵

Rigó Béla gondolatmenetének fontos következtetése, hogy a gyermeklíra igazi éltető közege, létezmódja a *beszéd*. Vagyis a hangzó, életre hívott, életre varázslott versszöveg, s ehhez igazodóan a cselekvő szóbeliség. A gyermekversek – különösen az egészen kicsiket érintő költemények – szituációban, akcióban szólnak meg, s a szövegköziségben jól felismerhető, átélhető életvilágot feltételeznek. Ez az életvilág vagy az egyedi szövegeket felépítő tárgyiasságokból adódik össze, vagy – akár ezzel párhuzamosan is – a szerző a ciklusszervezéssel, tematizálással, olykor narratív sémák alkalmazásával keretbe foglalja az egyes költeményeket.

Rákos Sándor első gyermekverskötete az 1969-ben megjelent *Hét zöld csillag*⁶ karcsú, 38 oldalas kötet, mégis meghaladja az egyszerű versválogatás kereteit. Ciklusokra a maroknyi versből ugyan nem futja, de két kis versfüzér, a *Játék* és a *Vásárfia* már megelőlegezi a második kötetben kiteljesedő variációs gazdagságot. Világszerű, gyermekien felszabadult tarkaságát már a könyv fizikai megjelenése is tükrözi. Kass János nem illusztrátorként, hanem grafikusként szerepel az impresszumban, s ez teljességgel igazolható, hiszen színes rajzai átölelik, körülindázzák a szövegeket. Mintha kép és szöveg kölcsönös metamorfózisa hullámozna végig benne. A cím- vagy fedőlapot a könyv arcának is szokás nevezni. A *Hét zöld csillag* „arca” a kiadvány két versének hőisével mosolyog az olvasóra: egy szökevény pici tücsök és egy mesebeli madár, a legyezőfarkú találkozásának lehetünk tanúi. Azt az eleven fantáziavilágot jelenítik meg, amelyben az egymással érintkező költemények szereplői kiléphetnek a szövegből, önállósulhatnak.

A Vég Balázs Béla tanulmányában említett animisztikus jegyek a kötetcímet adó *Hét zöld csillag* című költeményben is tetten érhetők. Igaz, sajátos, sejtelmes módon, hiszen nem csak a dolgok lelke szövi át a tárgyi-növényi-állati világot, de az emberi lélek, a fantáziáló-álmodó tudat is átjárja a mindenséget:

Fűzöld béka
 üngött a réten.
 Sej, dina, dina,
 zöld béka!

Zöld sugárfény
 lövellt a hold is,
 ez a mágikus
 rakéta.

⁵ RIGÓ BÉLA: Géza malac új pajtásai: kereslet és kínálat a magyar gyermekköltészet piacán. Könyv Könyvtár Könyvtáros 16. évf. 10. sz., 2007. <https://www.epa.oszk.hu/01300/01367/00130/90.htm> (letöltés: 2024. 9. 15.)

⁶ RÁKOS SÁNDOR: *Hét zöld csillag*. Móra Ferenc Ifjúsági Könyvkiadó, Budapest, 1969.

Holdszúrástól
tartani nem kell,
mégis árnyékba
hevertem.

Fél vállammal
a smaragd égről
hét zöld csillagot
levertem.

Egyértelműbb az animisztikus látásmód az olyan költeményekben, mint a *Szellő*, vagy az *Ezer fecske*, ahol egyrészt a természet átlelkesített jelenségeit, másrészt az állati világ szereplőit látjuk emberhez hasonló gesztusokkal megelevenedni.

Általánosságban kimondható, hogy a *Hét zöld csillag* lírai darabjaiban minden emberarcú, a világ minden megjelenített darabkája emberre vonatkoztatott. Ez az antropomorfizmus kicsit rokon a mitikus kor emberének világszemléletével, s természetesen közel áll a gyermeki lélek perspektívájához.

Arról lehet vitatkozni, hogy vajon a mese szemléletének, narrációs technikájának, karakterteremtő eljárásainak, cselekményelemek rendszere eredendően része-e a gyermeki személyiségnek? Véleményem szerint tanult, kulturálisan közvetített sémákról van szó. Ugyanakkor tagadhatatlan, hogy a szövegekben ezek a sémák szervesen beépülnek a gyermeki világérzékelés mechanizmusába. Hangsúlyozom, nem mesék keletkeznek így, hanem a mesék epikus világának törvényei és elemei mutathatók ki sűrített, szubjektumon átszűrt, gyakran játékos lírai megnyilatkozásokban. Ilyen például a *Mesebeli madár* mitikus időn kívülsége, állandósult jelene, a „való világ” realitásáról tudomást nem vevő totális átélés:

Hol laksz, legyezőfarkú?
– Hegy peremén, ahol a szélfiak
szundítanak csöndes délidőn,
ott lakom én!

Hol jársz, legyezőfarkú?
– Ahol az ég szelíd hullámain
elúszó hattyú-fellegek,
ott járok én!

Ki vagy, legyezőfarkú?
– Én vagyok a mesebeli madár.
Aki engem egyszer is megpillantott,
örökkön él!

A *Gyíkpalota* című költemény még határozottabban kelti azt a képzetet, hogy eleve egy mesetörvények által berendezett világban él, cselekszik, néz körül, szólal meg a lírai én. Tapasztalásának tárgyát, az észlelt világ jelenségeit ebbe a már előzetesen meglévő világba építi be. Tudja magáról, játszik, hogy a versben tárgyiasult képzetet

a fantázia nyelvén szólalnak meg, de mégis sikerül a varázslat: egyetlen, öntörvényű, önmagában teljes világ részeként érzékelhető mindez:

Gyíkkalotát ki látott?
Száz kapuja van.
Száz kapuján a gyík-király
ki- és besuhan.

Mikor unja termeit
rétre kimegyen.
Korona és palást nélkül
napos kövön pihen.

Ilyenkor ha birodalmán
idegen megy át,
száz kapuja felé futni
láthatja a királyt.

Tegyük hozzá, ez a mesevilág demokratikus, körébe bárki beléphet, s ha nem teszi, legfeljebb kevesebbet lát meg ugyanabból a realitásból: a lépteink előtt a kövek közé menekülő gyíkból. Törvényei nem erőszakosak, éppen ezért könnyű engedni a mese bővületének. Ez a bővület az emberi helyzetek, karakterek megjelenítésében éppen csak a meghitt, familiáris idill szelíd ecsetvonásait adja hozzá ábrázolt valósághoz, mint a *Nagyanyó* című versben:

Nagyanyó fürge,
mint a csik.
Hajnalban kél, friss harmattal
mosakszik.

Bizony fürge, mint egy
kisleány:
délelőtt főz, varrásba fog
délután.

A játék önelvűségének, az élmények önfeledt ízelgetésének legkövetkezetesebb példája a *Vásárfia* című versfüzér. Címe is ezt jelzi: a nagyvilágból hazahozott, a mindennapok kínálta örömeket meghaladó ajándék. Kicsit emlékeztetve Weöres Sándor első gyermekvers-kötetének címválasztására, a *Gyümölcskosárra*.

A *Gyíkalota*⁷ 1984-ben már teljesebb, kidolgozottabb versvilágot nyújt. Technikai kivitelezése hasonló az előző kötethez, a képek – ezúttal Würtz Ádám grafikái – itt is meghaladják az illusztrációk kiegészítő funkcióját. A rajzok kiterjesztései a szövegekben megjelölt részleteknek, a könyvtárgy mint szerves egész nyújt komplex érzelmi-intellektuális-esztétikai élményt.

A kötet első fele egyre táguló körökben most már egy következetesen megrajzolt, a család mikroközösségétől a mesék merész és kusza tágasságáig dagadó világot mutat. A *Kovácsék* ciklus szeleburdi, szabálytalan, különtségében mégis szeretnivaló családja ironikusan, kedves játékosággal elrajzolt karikatúrák, csipkelődő-évődő rajzok sorozatából áll össze. Határozottan megragadható lírai énje nincs ezeknek a verseknek, mintha egy láthatatlan kéz vetné papírra a strófacákat. A rendezettség persze ezzel együtt is átgondolt narrációt mutat. A didaxist itt kerüli Rákos Sándor, a család mint közeg maga a kikezdhetetlen stabilitás, az érzelmi-egzisztenciális biztonság. A versekben megszólaló hang éppen ezért nem érzi a merész játék, az elszabadult fantázia kockázatát. A szöveg háttérében meghúzódó szerző bátran átengedi a gyermeknek a családtagokat megörökítő tollat, s közben az olvasóhoz a könyvből kiszólva időlegesen még a szerzőség teljhatalmáról is hajlandó lemondani, hogy a közös fantáziálás folyamatába bevonja:

Kovács anyuka
(Ezt a verset írástok meg
ti magatok. Rátok bízom:
lehet hosszú is, rövid is,
komoly is, tréfás is, ahogy
éppen eszetekbe jut.)

A *Tündér lakik* nagyciklus tömbje a *Gyíkalota* versanyagát építi tovább. A régi, a kisgyermek mesés világát képviselő szövegek közé lépnek be az újabb alkotások. A címadó vers, a *Tündér lakik* modellszerűen mutatja, milyen irányban mozdulnak el az újabb szövegek. Egyrészt idősebb, már a felnőttvilághoz közeledő, tágasabb műveltséggel rendelkező gyermekeket tudnak igazán hatékonyan megszólítani:

Tündér lakik ebben a fában,
a gyökerében, a sudarában,
lombjában s leveleiben –
tündér vagy szelíd erdei isten.
Ezért oly jó ülni alatta,
várni, hogy arcom megsimogassa,
hogy súgjon verset, mert az bizony rám fér.
De legjobban szeretem csak magáért.

⁷ RÁKOS SÁNDOR: *Gyíkalota*. Móra Ferenc Ifjúsági Könyvkiadó, Budapest, 1984.

Itt már nem a gyermek beszél, s talán a szövegteremtésben sem ő a domináns. A lírai szituáció valahogy úgy képzelhető el, hogy a felnőtt vall önmaga és a világ viszonyáról. Közben pedig magához engedi a gyermeket, s a lírai monológ megszólító, hallgatójához odaforduló beszéddé válik. A felnőtt tudja, hogy gyermekhez beszél, de ez a gyermek odabent a lélek mélyén is ott van, Saját múltjának, gyermekkori emlékeinek mélyrétegeiben. Ennek határozott bizonyítéka a *Születésnapomra*. A felnőtt költő nyelve, gondolkodása, önreflexiója uralja az utazást vissza az időben, gyermekkori életseményei közé:

Esőhajtó hideg szél fú,
rohannak a fellegek –
a csillámló kocsiúton
Katalin-nap lépeget;
dereshajú öreg néző,
kendőd csücskét fogtam én,
egykor veled lépegettem
november zord éjjelén.

Kálmánházán huszonegyben
havat hozott Katalin;
akkor, mikor én születtem
körmére fújt s rágta kinn
nyírfák kérgét a kert alján
éhező nyúl s megfagyott –
bizony, engem csikorgó tél,
fagyos világ fogadott!

Nem ez az egyetlen költemény, ahol szinte teljesen eltűnik a gyermekvers beszédmódja, s a vallomástevő, az önnön sorsával szembesülő lírikus hangja érvényesül.

A kötet második fele az *Ismeretlen föld* nagyciklus. Ennek bevezetőjében nyíltan és közvetlenül a felnőtt szerző szólal meg: „Papír előttem, toll a kezemben – így utaztam keresztül-kasul a sumérok-akkádok országán, miközben magyarra fordítottam sok ezer éves verseiket. S ugyanígy utaztam a déltengeri szigetvilágban, mert kalandozásaim közben össze akartam gyűjteni, haza akartam hozni és nyelvünkre átültetni Óceánia népköltészetét.”

A műfordítások igazodnak a gyermek befogadó készségeihez, igényeihez, de már nem igazi gyermekköltészetként. Az előző kötet metaforáját használva *vásárfiák* inkább a nagyvilágból, ahogy azt a szerző kinyilvánítja imént idézett előszavában. Ha már nem gyermekköltészet, akkor mi az *Ismeretlen föld*? Van erre a szakirodalomnak egy meglehetősen pontos elnevezése: gyermekkultúra. A fogalmat Bús Ime a következőképpen tárgyalja: „A gyermekkor nem pontosan behatárolható, de tapasztalatok

alapján a serdülőkorral lezáruló része az egyedfejlődésnek, miközben az identitás keresése egész életen át zajló folyamat marad. Ennek a különleges életszakasznak megvannak a maga sajátosságai, amelyeket több tudományág is leír. A gyermekek igényeit a teljes emberi kultúrából a koruknak, fejlettségüknek, szociális közegüknek megfelelő kulturális tevékenységek, intézmények, személyek szolgálják. Segítik, szervezik a kulturális életüket, programjaikat, de ez csak annyiban fejlesztő hatású, amennyiben érdekli a gyermekeket, illetve a gyermeki érdekeket szolgálja.”⁸

A kortárs kutató meghatározása mellett indokolt itt a magyar gyermekkultúra történetének kultikus eseményét, Bezerédj Amália *Flóri könyve* című 1836-os munkáját idézni. Édesanyaként, kislánya számára írt igazi gyermekenciklopédia, de verses, képes, kottás daloskönyv, ábécéskönyv, imádságoskönyv és játékgyűjtemény, és ismeretlen földeket bemutató földrajzkönyv is.

A *Flóri könyvének* említése egy sokkal fontosabb szempontból is indokolt. Rákos Sándor harmadik gyermekvers kötete az 1999-es *Kertkapun ha bekukkantasz, Verses abc kicsiknek, nagyobbaknak* alcímmel jelent meg. Kereteit a szerzői előszó adja meg: „Használati utasításul” annyit: „a csupa-nagybetűs versek a kicsiknek, a kisbetűsök a nagyobbaknak szólnak. De – ahogy már említettem – aligha lehet ilyen mereven kettéválasztani a könyvet. Hiszen a kicsik is sok mindent megérthetnek a nagyobbaknak ajánlott részekből. Ha meg a nagyobbak sem értenék meg egyiküket-másikukat, bizonyára számíthatnak a szülők, nagyszülők segítségére. Szándékom szerint így nemcsak az ábécé, hanem a versolvasás grádicsain is egyre feljebb jutnak a könyvet forgató gyerekek. Unokáim és nagyapjuk hajdani közös játéka, a zebegényi kertben felnőttet és gyereket egyformán megérintő vers-izgalom talán sok más helyen is újraszületik és folytatódik.”⁹ A könyv tényleges szerkezete szótár, ABC-rendben sorakozó szavakkal. Az első két kötet többé-kevésbé középpontos és hierarchikus szerkezetével szemben ez a szavak és az általuk felvillantott fantáziák, versetüdök önkényes, célt és irányt nem kereső sorozata. (Weöres Sándor *Rongyszőnyeg* ciklusának színes sokféleségét, témavariációit, könnyed zeneiségét idézve.)

Rákos Sándor gyermekszótára eljut a gyermekköltészet tovább már nem fokozható szabadságához. Várakozást keltően felszabadító, az apró kincsek katalógusát megnyitó szósorozat. Szerzőjük emléke előtt fejet hajtva csak sajnálni tudjuk, hogy ez a verses leltár már nem épül tovább.

⁸ BÚS IMRE: A gyermekkultúra alapelemei. Pécs, 2021.

https://kpvk.pte.hu/sites/kpvk.pte.hu/files/PDF/50_a_gyermekkultura_alapelemei.pdf (letöltés: 2024. 10. 5.)

⁹ RÁKOS SÁNDOR: *Kertkapun ha bekukkantasz*. Littera Nova Kiadó, Budapest, 1999.

KARÁDI ZSOLT
„A kinyújtott kéz”
Adalékok Rákos Sándor íróportréihoz

Rákos Sándor munkásságának ismerői jól tudják, hogy az ő lírájában nemcsak a *Nyugat* és az avantgárd, nemcsak a sumér-akkád költészet, valamint az óceániai népek irodalmának hatásai asszimilálódtak, s nemcsak Berda József, Catullus és Dosztojevszkij maszkjait öltötte magára,¹ s nemcsak Mikes Kelemen és Pierre Ronsard, Csokonai Vitéz Mihály és Berzsenyi Dániel, Jékely Zoltán és Szabó Lőrinc, Schöpflin Aladár és Weöres Sándor, Kassák Lajos és Füst Milán alakját idézte meg,² hanem prózai írásokban is vallott irodalmi-fordítói elveiről, tapasztalatairól. S ha ezeket a dolgozatokat egybeolvassuk a költői anyaggal, miként tette ezt például Bata Imre, amikor 1975-ben, az akkád versek és az *Elforgó ég* darabjait vonatkoztatta egymásra, akkor láthatóvá válik: amellett, hogy Rákos helye a XX. század legjelentősebb költői között van, eszszéistaként is számon tartható. Ezek nem pusztán azon munkái, amelyekben a *Gilgames* tolmácsolása közben született gondolatait adta közre, hanem azok a feljegyzések, elmélkedések, portrék is, amelyeket elődeiről, példaképeiről festett.

I.

Rákos Sándor, a magyar líra „magányos, sajátos egyediségű alkotója”,³ e „konokul a maga útját járó, nagy erejű költőegéniség”⁴ 1974-ben *Elforgó ég*,⁵ 1990-ben *Két vers*

¹ Vö. Somlyó György: Társasmonológ – vagy magányos dialógus? Töredékek egy Rákos-maszkhoz. *Kortárs*, 1984. 3. sz. 480–483.; ANGYALOSI GERGELY: Rákos Sándor: Társasmonológ. *Kortárs*, 1983. 1. sz. 153–154.; ANGYALOSI GERGELY: Rákos Sándor: Többedmagam. *Kritika*, 1986. 9. 36.; KATONA BÉLA: Rákos Sándor hetvenéves, Szabolcs-szatmár-beregi Szemle, 1991. 4. 517–518.

² Személyes hangvételű írást tett közzé Nagy Lajosról, s megemlékezett Somlyó Zoltánról, Telekes Béláról és Sarkadi Imréről is. RÁKOS SÁNDOR: Két vers között. Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1990. [RÁKOS, 1990.] 207–211.; 198–204.; 212–215.

³ IMRE LÁSZLÓ: Rákos Sándor, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1973, 7.

⁴ FENYŐ ISTVÁN: A tömörség művészet. Rákos Sándor Kiáltásnyi csönd című verseskötetéről. In: F. I.: Figyelő szemmel. Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1976, 381. Vö.: RÓNAY LÁSZLÓ: Rákos Sándor: Az emlék jelene. *Kortárs*, 1973. 10. 1681.; LENGYEL BALÁZS: Portré retussal. Rákos Sándor. In: L. B.: Közelképek. Válogatott tanulmányok. Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1979. 307–315.; LENGYEL BALÁZS: Pályamódosítások. Rákos Sándor: Harc a madárral. In: L. B.: Verseskönyvről verseskönyvre. Budapest, Magvető Kiadó, 1982. 222–229.

⁵ RÁKOS SÁNDOR: *Elforgó ég*. Napló, tanulmányok. Budapest, Magvető Könyvkiadó, 1974.

*között*⁶ címmel prózakötetet adott ki. Az előbbi alcímmel is ellátta: *Napló, tanulmányok* – írta műfajmegjelölésként az első oldalra. A második könyv a nyitó lapon nem tartalmaz efféle jelzést.

Az *Elforgó ég* egyik hozadéka a – Rákos szellemi-alkotói fejlődésére számottevő hatást gyakorló – régebbi, illetve kortárs költők-írók megidézése. Tomaji Attila írja, hogy a költő ekkortájt „[s]zellemi ősokeket keres, akikre nagyszabású költészeti-filozófiája s hétköznapi költői gyakorlata egyaránt támaszkodhat. Zrinyit, Csokonait, Berzsenyit, Madáchot, Vajdát, s leginkább Füst Milánt találja meg magának, és Shakespeare-t, Dosztojevszkijt: a 60-as, 70-es években rövid, lényeglátó esszéket és portrékat ír róluk.”⁷ Szintén Tomaji hívja fel a figyelmet arra a Rákos Sándor-i szerkesztésmódra – igaz, a válogatott és a gyűjteményes kiadások összefüggésében –, amely szerint a költő „újra és újra szerepeltette korábbi kötetei majdnem teljes anyagát.”⁸

Rákos a prózai gyűjtemények esetében is hasonló megoldással él. Az *Elforgó ég* első fejezete, a *Franciaországi napló* nem kerül át a *Két vers között*-be, miként kimarad belőle a *Jegyzőfüzet* néhány darabja, a *Találkozások* három szövege, s az *Olvasónapló* szintén három munkája. A *Fordítás közben* egység hét esszéje ellenben hiánytalanul újraolvasható a *Két vers között* lapjain. Valószínű, ezzel is magyarázható, hogy míg az *Elforgó égről* született néhány recenzió, a *Két vers között* nem kapott különösebb kritikai figyelmet.⁹

Az 1974-es kötet kapcsán írta Imre László: „Amilyen szervesen összefügg az *Elforgó ég* anyaga Rákos lírájával, annyira önálló, szuverén stílusában. Póztalan, higgadt, elegánsan könnyed előadásmódja nem törekszik költői hatásokra, talán csak tömörségre, lényegre törésre, tárgyyszerű vallomásokossága idézi költői formanyelvét. A prózai írások megjelentetésével kiegészült és gazdagodott a költői életmű is. Műfordítói és költői, képzőművészeti és irodalomtörténeti tapasztalatainak összegzése, önkomentárjai a *Kiáltásnyi csönd* magasába feljuttató költőt mutatják és az odavezető útról tudósítanak.”¹⁰

Hasonló elismerés hangján szól az *Elforgó égről* Bata Imre 1975-ben: „Rákos Sándor, akár a versében, prózájában is sziklatömböket halmoz [...] akár a *Franciaországi napló*, akár a *Jegyzőfüzet* vagy a *Találkozások* és a *Fordítás közben*, akár pedig az *Olvasónapló* mind mély gondolatiságú, filozófiai igényű próza, s bennük éppen az előadásmód keresetlen tömörsége a vonzalmas; úgy beszél igen bonyolult kérdésekről, alapösszefüggésekről, akár mestere, Füst Milán. S éppen akkor tudjuk ráhangolni magunkat erre íz egyszerű és súlyos tömörségre, ha az akkád fordítások és a velük kapcsolatos feljegyzések becsalogattak bennünket legfontosabb és legmélyebb prob-

⁶ Lásd a 2-es számú jegyzetet. A kiadványban közzétett írások címe gyakran nem egyezik az első megjelenéskor viselt címmel. Az eltéréseket megadom a következő lábjegezetekben.

⁷ TOMAJI ATTILA: Bevezető. In: Rákos Sándor. Kossuth-díjas írók. Válogatta, szerkesztette, a bevezető tanulmányt és a jegyzeteket készítette, valamint a szöveget gondozta TOMAJI ATTILA. Budapest, Alexandra Könyvkiadó, 2003. 9. Uo. 7.

⁹ Asztalos Éva 2000-ben Rákos Sándorral kapcsolatban recepciós közönyt emleget... ASZTALOS ÉVA: Memento mori. Helyzetgyakorlat, Alföld, 2000. 3. sz. 93.; Angyalosi Gergely Rákos költészetének relatív visszhangtalanságát említi. ANGALOSI GERGELY: Száz éve született Rákos Sándor. Élet és Irodalom, 2021. 47. 8.

¹⁰ IMRE LÁSZLÓ: Rákos Sándor: *Elforgó ég*. Kortárs, 1975. 10. sz. 1667.

lémakörébe, a mítoszi gondolkodás fontolgatásába. Amivel nemcsak Rákos költői gondolkodásának mibenlétéről szerezhetünk tudomást, hiszen a mítosz problémája egész modern irodalmunk egyik legfontosabb összefüggésébe vezet be. A filozófiai, intellektuális fogantatású költői szemlélet kiterjedt birodalmába.”¹¹

Ha ezekhez a szövegekhez az elődökről, illetve „szellemi atyákról” szóló portrékat társítjuk, mindennél világosabban rajzolódik ki belőlük Rákos Sándor tájékozódásának néhány sarokpontja. Bennük azon költők értékei mutatkoznak meg, akik jelentős hatást gyakoroltak szemléletére, nyelvére, alkotói egyéniségére.

Ezek elemzése előtt tanulságos felidézni, hogyan olvasta Rákos Sándor a művészi textusokat.

II.

Valachi Anna monográfiájában¹² idézi a *Vallomás az olvasásról* című, a költő hagyatékában maradt gépiratot, amelyből két egységet emel ki. Az elsőben Rákos bizonyos önéletrajzi emlékezés keretében beszél a rá nagy hatást tévő alkotásokról és szerzőkről: „...én mindig valóságként éltem meg az írott műveket is, soha nem tudtam különbséget tenni az elképzelt és az érzékszerveimmel is ellenőrizhető tapasztalatok között. Sőt az is mondhatnám: nagy írók örökéletű alakjai még valóságosabban, még tartósabban éltek és élnek ma is bennem, azoknak az embereknek legnagyobb részénél, akikkel az évek folyamán dolgom akadt.”¹³ Így mondatik ki az író teremtette „álom-alakok” és a befogadó között létrejövő viszonytal kapcsolatos konklúzió: „Azt hiszem, ez a személyes jó viszony, ez a meghitt, baráti kötöttség, ez az egész életre szóló kapcsolat az író-teremtette világ és az olvasó képzelete között – ez az alapja minden igazán mély és tartós irodalmi élménynek.”¹⁴

A másik, Valachi Anna által idézett részlet az önéletrajzi, biográfiai éntől már eltávolodva az ideális olvasó alakját rajzolja meg. A textus eleje visszautal a főntebbi citátumra, abból kiindulva alkotja meg az eszményi olvasó ismérveit: „Nyilvánvaló, hogy az átélés ilyen ideális fokát csak igen kevés olvasó közelítheti meg, majdnem azt írtam, hogy csak a »született olvasó«, aki éppen úgy rátermett az olvasásra, mint a író az írásra. S valóban így van: az »igazi« olvasóban egy hallgatag írónak is lappangnia kell valamiképpen, amolyan társszerző-félének, aki átveszi és továbbfejleszti a könyv alkotójának vízióit. Szerencsére ez a »hallgatag társszerző« rejtetten ott él csaknem valamennyi ember lelkében – csak észre kell vennünk jeladásait. Mindenekelőtt részvétünket, beleélő-képességünket kell mozgósítanunk olvasás közben!”¹⁵Az említett

¹¹ BATA IMRE: Rákos Sándor visszapillantó tükre. Az akkád versek és az Elforgó ég. Kortárs, 1975. 10. sz. 113–114.

¹² VALACHI ANNA: Csigavonalban a Parnasszusra. Rákos Sándor földi poklai és táguló költői világa. Budapest, Argumentum, 2009. [VALACHI, 2009.]

¹³ VALACHI, 2009. 246. A részletben Rákos Sándor Hamletet és Raszkolnyikovot említi olyan alakokként, akikhez személyes kapcsolat fűzte.

¹⁴ Uo. VALACHI, 2009. 247.

¹⁵ Uo.

részletekben a költő elsősorban a szépirodalom olvasásáról beszél, fejtegetésinek azonban egyéb művészi szövegek elsajátításában is van relevanciája.

III.

Rákos Sándor költőkről fogalmazott esszéi szerkesztésének sajátossága a személyes közlés. Nem irodalomtörténeti távlatból beszél, az általa ábrázolt alkotót nem helyezi a tudomány patikaméregére. Hangsúlyozottan szubjektív rajzot ad, gyakran önmagát is megjelenítve a szövegben. Nem riad vissza olykor a szinte novellisztikus megoldásoktól sem (*Zrínyi, Találkozások Csokonaival, Csokonaival Umbriában*). Vallomáosan rögzíti saját szellemi útját a *Szigeti veszedelemhez, Az ember tragédiájához, Vajda János lírájához. A Madáchról szóló mű hatodik részét záró sorok* („Madách [...] a legnagyobb, legfanatikusabb hit nélküli hitvalló. A leghívőbb, mert csak a hegyeket mozdító hit bírhatta el a hitetlenség madáchi kolosszusait. Mint a legelszántabb nemzetféltők, mint Zrínyi, mint Kölcsey, úgy emel bennünket önmagunk fölé pesszimizmusával Madách is”¹⁶) azt érzékeltetik, hogy Rákos elmélyült gondolkodása, olykor aforisztikus tömörségű, máskor hatásos paradoxonjai megkapó élességgel láttatják a választott mű lényegét.

Más módon, de a vallomásosság keretei között szól *A Mont Blanc-ember* című esszé.¹⁷ A szöveg beszélője a Válon tett, megkésett látogatás élményéből bontja ki Vajda János költészetének főbb irányait. A „Most negyvenhat éves vagyok, s három évtized verssel szított képzelődéseit vetem össze a valósággal” – szól a tételmondat.¹⁸ A mű voltaképpen a váli erdő – narrátor által megtapasztalt – őszi képét, hétköznapi békéjét és az Ady által festett, a *Találkozás Gina költőjével* soraiban ábrázolt kísérteties éjszaka lidérces látomását veti össze, hogy aztán néhány jellegzetes költeményrészlet felidézésével a kozmikus szemléletű, olykor végletes pesszimizmust sugalló Vajda munkáságának legmélyére pillantva észlelje „a lét végső kérdéseivel” kegyetlenül szembenéző költőt. A harmadik részben olvasható Rákos Sándor Vajda-értékelésének summázata, amely szerint a Mont Blanc-ember „[k]ozmikus magánya, a mindenség közönyén didergő intellektusának kétségbeesett, makacs helykeresése a legmodernebb filozófiai és irodalmi törekvésekkel rokon.”¹⁹

Az elődöknek szentelt írások között sajátos figyelmet érdemel a *Krúdy Gyula utóélete*²⁰ címmel összefoglalt szövegcsoport; ennek első egysége (*Gyorsírás-jelzések a Krúdy világa lapszéleire*) az 1964-ben megjelent, Tóbiás Áron szerkesztette, az írónak emléket állító könyv recenziója.²¹ Pontosabban múltidézés, elbeszélés, továbbá könyvismerte-

¹⁶ RÁKOS, 1990. 164.

¹⁷ RÁKOS SÁNDOR: *A Mont Blac-ember*. In: RÁKOS, 1990, 166–171.

¹⁸ Uo. 166.

¹⁹ Uo. 169.

²⁰ RÁKOS SÁNDOR: *Krúdy Gyula utóélete*. In: RÁKOS, 1990. 174–187.

²¹ RÁKOS SÁNDOR: *Gyorsírás-jelzések a Krúdy világa lapszéleire*. In: RÁKOS, 1990. 174–179. (Eredeti megjelenés: *Kortárs*, 1965. 5. 976–979.) A kötet érdekessége, hogy itt a költő verssel szerepel: RÁKOS SÁNDOR: *Krúdy*. In: *Krúdy világa*. Gyűjtötte és írta: TÓBIÁS ÁRON. Budapest, Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár, 1964. 79.

tés elegye, benne Rákos – miközben korábbi, párizsi, illetve nyíregyházi emlékeket idéz – néhány tömör bekezdésben megadja saját Krúdy-értékelését. És nem is akarhogy. Harmadik tételében a Krúdy Gyulát bíráló Füst Milánnal szemben foglal állást. Mondandója előtt leszögezi: „Határtalan tisztelet él bennem Füst Milán minden megnyilatkozása iránt.”²²

Füst ehelyütt arról beszél, hogy Krúdy prózáját szóáradat jellemzi; az író „csámcsogja a szavakat, és ez a csámcsogás nagyon jólesik...”²³ Ám Rákos Sándor, aki – mint később látni fogjuk – szellemi atyjának, mesterének tekintette Füst Milánt –, itt ellentmond neki.²⁴ (Tudjuk, hogy a *Boldogult úrfikoromban* szerzője az életműben többször megjelenik; Rákos 1973-ban *Krúdy* címmel²⁵ ír esszét, amelynek minden mondata igaz, megállapításai irodalomtörténeti érvényűek. A kutatókat érdeklő valamennyi főbb kérdést érinti; elemző mondatain olykor tapinthatóan sütnek át Krúdy stílusának rejtett szépségei.²⁶ Az íróval kapcsolatos elfogódottságának magyarázatát megadja a mű közepén. Ezek a sorok – a közös gyökereket hangsúlyozandó – a tizenhárom bekezdésből álló szöveg centrumában helyezkednek el: „Szülővárosában nőttem föl, iskolájában érettségiztem, ismertem jó néhány novellájának gyanítható hőseit vagy családjukat, közvetlen leszármazottjaikat, akik nem sokban különböztek tőlük.”²⁷ Az emlékezés leginkább kiemelendő része az a néhány sor, amelyben Rákos a „klasszikus idő- és térfogalom billenését” megérző Krúdy Gyula hasonlatairól ír: „Szavakból épített világának, sajátos tér- és időlebegtetésének mozgatóenergiája: a hasonlat [...] Krúdy hasonlatai végtelen távolságokba vesző partokat kötnek össze, minden dolgok belső rokonságának, egymáshoz közelíthetőségének szuggesztív bizonyosságával. Ugyanakkor, mint tükröket tükröző tükrök, megsokszorozódó időt és teret nyitnak, kiszabadítják a jelenségeket a dimenziók és az Egytetemes Idő börtönéből.”²⁸

1981-ben születik az *Egy Krúdy-novella (és emlékidő bemérése)* című sajátos szépprózai munkája,²⁹ amely az önvallomás és a szerző értékelésének zavarba ejtő keveréke. (Mindkét írás helyett kapott a főntebb jelzett szövegegyüttesben.)

De térjünk vissza a Füst Milánnal való vitához.

Rákos itt nemcsak a *fárasztó egyhangúság* vádját utasítja vissza, hanem erőteljes megfogalmazással tesz hitet Krúdy Gyula írásművészetének értékei mellett: „Az igazi

²² RÁKOS, 1990. 177.

²³ Uo.

²⁴ Uo.

²⁵ RÁKOS SÁNDOR: A halhatatlan Krúdy. In: RÁKOS, 1990. 180–182. (Eredeti megjelenés: Élet és Irodalom, 1973. 19. sz. 4–5. A cikk címe itt: Krúdy. A szöveg alatt olvasható: Emlékezés az író sírjánál, halálának 40. évfordulóján.)

²⁶ Krúdyban nemcsak a dzsentrit, hanem a kisemberi tragédiákat is észre vevő és ábrázoló realistát tiszteli. Magasra értékeli benne az ösztönös és a tudatos alkotó találkozását. Kitér a Prousttal való rokonítás problémájára csakúgy, mint az író sajátos hasonlat-használatára. Néhány mondatéptéménye méltó módon idézi meg „Szindbád életre hívójának” alkotómódszereit is: Krúdy „[e]gy önmagát túlélt osztálynak, egy kiüresedett életformának, istenháta-mögötti, ködbe vesző tájak és az örület csöndjébe zárt, monomániásan a régi dicsőségről gajdoló fantommembereknek, kihálásra ítélt és már régóta halódó lények természetrajzának volt az írója.” RÁKOS, 1990. 180.

²⁷ RÁKOS, 1990. 180–181.

²⁸ RÁKOS, 1990. 181.

²⁹ RÁKOS SÁNDOR: Egy Krúdy-novella (és emlékidő bemérése). In: RÁKOS, 1990. 183–187.

Krúdy-próza olyan tömör, olyan kötött, mint a szabadvers. Locsogásnak, pongyola elereszkedésnek nyoma sincs benne. Hanyagnak látszó szavait is ökonomikusan, hosszan kanyargó mondatait is a »két pont között a legrövidebb út« elve szerint, a fölkísértő káoszon diadalmaskodva, határozottan kihallható belső terv szigorának engedve alkotta meg. Véletlen jelzői, hevenyészett hasonlatai villámfénnyel világítanak – eleve kétséget támasztva, hogy vajon igazán véletlen és hevenyészett-e Krúdyban, ami annak látszik?»³⁰

A következő bekezdésben megmutatkoznak Rákos műértésének finom rezdülései akkor, amikor a Krúdy-szövegek elementáris zeneiségének nyomába ered. Megállapításainak eredetisége ellentmond Füst Milán sommás ítéleteinek: Krúdy Gyula „[s]zavai nemcsak hogy zenévé rendeződnek (Füst Milán kétségbe vonja ezt), hanem a szavak zenéjét a képek, a képeket a jelképek, adekvát ritmusa kíséri, s a hármas vonalak mindegyike hitelesíti a másikat is, és az általuk kifejeződő (belső) valóságot is. Gondosan kitervelt, míves gonddal esztergált próza a Krúdyé, s bár később föllazul, a szabad asszociációk még rafináltabban tudatosá teszik – soha nem válik értelmetlen, üres, öncélú szóhalmozássá!”³¹

Rákos Sándor prózai emlékezései közül a legszemélyesebb, egyben versművészeté legfontosabb dimenzióit érintő írás az 1969-ben keletkezett *Kinyújtott kéz*.³² Az esszé annak a traumának az ihletésében született, hogy két rajongott mestere, Kassák Lajos és Füst Milán négy nap különbséggel hunyt el. Kassák Lajos 1967. július 22-én, Füst Milán július 26-án halt meg. A szövegben van egy harmadik halál is: a költő édesapja elvesztése fölött érzett fájdalmát is megszólaltatja. Furfangosan háromszor írja le a tételmondatot: „Két halál, egymás után – úgy ért, mint két lövés, ismétlőpisztolyból.”³³ Eme sor osztja három egységre a textust. Az első rész saját apja elhunytáról szól, hangot adva a vele szembeni mulasztások következtében érzett lelkiismeret-furdalásnak.

Az említett tételmondat második felbukkanása után az áll: „Kassáké előbb, azután Füst Miláné!”³⁴ (Ez a két kijelentés ismétlődik majd a harmadik egység, a zárlat elején is.)

A kettős halál, a kettős veszteség mondatja ki vele a költőkhöz fűződő viszony lényegét: „Apáim ők is – mert ha apámként tisztelem testem nemzőjét, miért ne tisztelhetném ugyanúgy azokat, akik lelkemet nemzették.”³⁵ A vallomásban feltárul ama szellemi-lelki kapcsolat, amely Rákost hozzájuk fűzte. A legfontosabb a felszabadító hatás volt. Mindkét költőben a szenvedélyes intellektualizmus „mélyén szenvedélyes ösztönösséget” tapasztalt meg.³⁶ A fiatalon megismert Füst- és Kassák-művek

³⁰ RÁKOS, 1990. 177.

³¹ Uo. 177–178.

³² RÁKOS SÁNDOR: *Kinyújtott kéz*. In: RÁKOS, 1990. 216–218. (Eredeti megjelenés: *Élet és Irodalom*, 1969. 41. 3.)

³³ Uo. 216.

³⁴ Uo. 217.

³⁵ Uo. 217.

³⁶ Uo. 217.

„kinyilatkoztatásként lobbantak elé.”³⁷ Később felidézi a Füst Milán Párizsi utcai lakásán 1946-ban tett első látogatást, majd a Kassákkal történt megismerkedést. Róla írja: „A teremtés hajnali fénye vette körül, akár a betonból, acélból és üvegből új városokat építő kétkezi munkásokat, akár a mítoszok istenét, aki különválasztotta a szárazföldet a vizektől. Jó volt megmártózni tisztaságában, ragyogó egyszerűségében.”³⁸

Rákos Sándor később azonban, visszatérve „magánpoklaiból”, már nem találja őket. „S mire rájöttem, a világ forgott el közben, ők változatlanul őrhelyükön állnak, a távollét súlyát vonszolva, nehéz volt hozzájuk közelednem.”³⁹

A mű harmadik, legrövidebb tétele az utolsó évek-hónapok rajza. Egy-egy írás, egy levél, egy elesett szó idézése. Töredékek, emlékmorzsák. „Kassákkal még kezét szoríthattam, üdvözlésként és búcsúként. De Füst Milán felém nyújtott jobbát már nem érinthettem. Vádlón függ az időben a kinyújtott kéz. Rám mutat.”⁴⁰

Megjegyzendő, hogy Rákos Sándor már korábban is szólt Füst Milánról. 1966-ban írta a *Két arc a visszapillantó tükörben: Berzsényi s a Füst Miláné* című vallomásos esszéjét.⁴¹ Ebben indokolja a két költő közös szerepeltetését; az ifjúságáról mondja: „Céljaimhoz illő mesterekre vágytam, s így találtam rá egy titkosan összefüggő, kettős hegyvonulatra: Berzsényi Dániel és Füst Milán költészetére.”⁴² Megvallja, hogy fiatalon távol állt tőle Berzsényi, ám *A közelítő tél* strófáin majdnem elsírta magát. Később Füst Milán költészetét magáévá téve látott rá Berzsényi „örök-modernségére és nagyságára.”⁴³

1967-ben született a 21 tételű *Füst Milánt olvasva* című szöveg,⁴⁴ amely olykor csak egyetlen mondatos, máskor fél oldalas eszmefuttatásokat rögzít a költőről, akiben Rákos a lírikust, a drámaíró, a novellistát, a regényíró, a gondolkodót egyszerre ünnepli. Leginkább azért, mert Füst „nem áttal mindig új és újabb kérdéseket föltenni az élet és a halál értelmének-értelmetlenségének ősi, s az egyén számára mégis szorítóan aktuális gondolköréből.”⁴⁵ A róla tett megállapításai máig helytállóak és lényegkiemelők. Füst és Kassák felszabadító, „önmaga mélyebb-igazabb megértéséhez és vállalásához” eljuttató ereje következtében rendkívüli hatást gyakorolt a fiatal költőre. Az „eltökélten személytelen lírát” teremtő Füst, akinek lírai szerepjátása is az elszemélytelenítés szolgálatában állt, akinek *objektív kórusai* utolérhetetlenül személyes és egyedi hitellel szólalnak meg, s aki „hasonlított Hamlethez, Raszkolnyikovhoz, és minden idők gyógyíthatatlan töprengőihez.”⁴⁶

³⁷ Uo. 217.

³⁸ Uo. 218.

³⁹ Uo. 218.

⁴⁰ Uo. 218.

⁴¹ RÁKOS SÁNDOR: *Két arc a visszapillantó tükörben: Berzsényi s a Füst Miláné*. In: RÁKOS, 1990. 188–190. Itt a kötet 1966-os keletkezési dátumot ad meg. (Eredeti megjelenés: Új Írás, 1967. 4. 24–26.)

⁴² RÁKOS, 1990. 188.

⁴³ Uo. 190.

⁴⁴ RÁKOS SÁNDOR: *Füst Milánt olvasva*. In: RÁKOS, 1990. 191–197. Itt a kötet 1967-es keletkezési dátumot ad meg. (Eredeti címe: *Naplófölgjegyzések Füst Milán világról*. Új Írás, 1971. 1. 107–112.)

⁴⁵ RÁKOS, 1990. 192. Vö. RÓNAY LÁSZLÓ: *A költői kísérletezés varázsa. A hatvanéves Rákos Sándorról válogatott verseinek ürügyén*. Kortárs, 1981. 7. 1149–1150.

⁴⁶ Uo. 196.

A szakirodalom vizsgálta már Füst Milán költészetének Rákos Sándorra gyakorolt hatását, illetve analizálta lírájában a nyugatos szólam és az avantgárd interferenciáját. Angyalosi Gergely a *Senki úr Semmibe indul* kötet kapcsán született kritikájában Rákost az *utolsó nyugatosnak* nevezi, aki „magába olvasztotta a klasszikus avantgárd legkülönfélébb elemeit.”⁴⁷ A kötetben két vers állít emléket a mesternek: a *Füst Milán keze* és a *Füst Milán tárgyai*.⁴⁸

Főntebb azt hangsúlyoztam, hogy Rákos mesterében, Füst Milánban az élet és halál kérdéseiről töprengő gondolkodót tiszteli. Az 1969-es *Groteszk, rövidvers, verskompozíció* című írásában⁴⁹ azt mondja: „Engem az élet és a halál egymást kiegészítő és felfokozó jelenléte érdekel legjobban. Verseimben az emberi tudat sarkalatos válaszait nyomozom azon lecsupaszított, minden mozdulatot, minden grimaszt éles reflektorfényvel aláhúzó határsávon, amely a lét és nemlét között feszül. Ez a világítás kiemeli s nemegyszer tragikussá nagyítja föl szenvedélyeinket, de – groteszk fény-árny játékkal – ellenpontozza is azokat; ez a szorongó figyelem váratlan közléseket szűr át beszédünkbe, ránk súlyosodó szavakba vagy félszavakba. Ismétелhetetlenül első és utolsó minden kézfogás, minden ölelés. Hősök vagyunk, akaratumk ellenére is.”⁵⁰

És így köszön vissza az időből a magyar filozofikus költészetből az *Emléksorokat* megfogalmazó, Rákos Sándor által is tisztelt Vajda János:

Ember, mulandó, koldus vagy király,
Emeld föl és hordd magasan fejed!
Hős vagy, fenséges, mind, ki a halál
Gondolatát agyadban viseled! – –

⁴⁷ ANGYALOSI GERGELY: Az utolsó nyugatos. *Senki úr Semmibe indul*. Holmi, 1997. 1. sz. 136. (Az öregedéssel kapcsolatban lásd: ANGYALOSI GERGELY: Vénségnek dicséreti. *Élet és Irodalom*, 1998. 13. 15.; ANGYALOSI GERGELY: Az utánérés költészete. *Élet és Irodalom*, 1999. 30. 12.) Vö.: „Olyan költőóriásunk van tehát Rákos Sándor személyében, aki megrestesíti e századi líránk legfontosabb, legsúlyosabb tradícióinak alkotó jelenlétét.” A. G.: Utószó. In: Rákos Sándor válogatott versei. Budapest, Unikornis Kiadó, 1998. 281.

⁴⁸ RÁKOS SÁNDOR: Füst Milán keze; Füst Milán tárgyai. In: R. S.: *Senki úr Semmibe indul*. Budapest, Belvárosi Könyvkiadó, 1996. 114–115.

⁴⁹ RÁKOS SÁNDOR: Groteszk, rövidvers, verskompozíció. In: RÁKOS, 1990. 226–228. (Eredeti megjelenése: *Kortárs*, 1973. 7. 1133–1134.)

⁵⁰ Uo. 226.

MINYA KÁROLY

„Beomló buckák,
pergő homok az én hazám...”

A szülőföld szellemisége és nyelvisége
Rákos Sándor lírájában

Rákos Sándor költő-író-műfordító örökös küzdelmét a minél tökéletesebb alkotás létrehozása jelentette, tiszta szigorúságú ars poeticájának fényében az örökös elégedetlenség nyilvánult meg: „még maróbb csókok, még csontig égőbb szavak kellenének, / még magasabb frekvenciájú önátadás / s szeretet, szeretet, szeretet...” (*Harc a madárral*). Az írás a költő nyelvi-stiláris kifejezésmódjait kívánja vizsgálni a szülőföldhöz kapcsolódó verseiben, amelyek belső gyötrődéssel, esetenként ellentmondással vannak átitatva, miközben mögöttük ott lapul a nagyon is mély filozófiai gondolat. Az elemzésem szubjektív és asszociatív.

A *Nyírség porában* (1953) elégikus tájleíró költemény, a címben szereplő *por* szó a homokhoz viszonyítva rosszalló. *Hitből és homokból* – ez a címe Nyíregyháza város jóval később született himnuszának, amelyben a homok szó konnotációja pozitív. „Ez itt a városunk, mondd te is, hogy itthon vagyok, lásd hát, nem csak emlék, hitből, homokból építették.” A vers felütése az egész tájat átfogó kép:

Nézem a felhőt, amint tovaszáll,
az ég partján legördülő Napot,
vizek árját, mezők bordázatát,
a mélyúton torlódó barmokat.

A *Háború és béke*-ben megsebesülő Andrej Nyikolájevics belső gondolatai juthatnak eszünkbe: „Mi az? Elesem? Megrogy a lábam? – gondolta, és már hanyatt is esett. Kinyitotta szemét: azt remélte, meglátja, hogyan végződött a franciák meg a tüzerek tusája; szerette volna tudni, leszúrták-e a róthajú tüzért, elfoglalták-e az ágyúkat, vagy sikerült-e megmenteni őket. De nem látott semmit. Nincs már felette semmi, csak az ég, a magas ég: nem derült, de mégis mérhetetlenül magas, és szürke felhők úsznak rajta csendesesen. Milyen csendesesen, nyugodtan, ünnepélyesen, egészen másképp, mint ahogy én futottam – gondolta Andrej herceg –, egészen másképp, mint ahogy mi futottunk, kiabáltunk a rekedésig; egészen másképp, mint ahogy dühös és ijedt arccal

az a francia meg a tüzér rángatta egymás kezéből a tisztítóvesszőt – egészen másképp úsznak a felhők ezen a végtelen, magas égen. Hogy nem láttam meg én azelőtt ezt a magas eget? De boldog vagyok, hogy végre megismertem! Igen! Hiúság minden és csalás, csak ez a végtelen ég nem az! Nincs is, nincs is kívüle semmi. De még az ég sincs, nincsen semmi sem, csak csönd és nyugalom. Hála istennek!”

A nyírségi mezőn szemlélődő költő hasonlóképpen érezhetett. A személyes lírai hangvétel, a vers egyes szám első személyű kezdése meghitté teszi a hangulatot. A köznyelvi metaforák egyszerűek, hat tájelemet jelenítenek meg: az ég partját, itt a kék ég azonosítása történik meg a tengerrel. A naplementét, valamint a vizek, a környező szikes tavak enyhe szélfutta hullámbodrait. Végül a sűrűn egymás után haladó barmokat, ami a falusi táj jellegzetes képe (volt): reggel és este az úton haladó csorda. Mindez idilli hangulatot áraszt, mint ahogy a következő strófa is:

Két domb között, mint kétpupú tevén
utazom nyáron, őszön, télen át;
ülök a lanka barnás öbliben,
fejem fölé sátorlap-éj borul.

A nyírségi lankás dombok sajátos hasonlata a sivatag, a homok hajója, a teve, majd az utazás toposza az évszakok váltakozásával örökkévaló nyírségi vándorlást jelöl. Az éjszakát a *sátorlap-éj* hapaxszal, stilisztikai neologizmussal, metaforával jelöli Rákos. A kötőjeles írásmód jellegzetes jelölése az alkalmi összetételeknek a költői nyelvben. Többek között Juhász Ferenc műveire különösen jellemző, sőt még arra a tanulmányára is, amelyet Rákos Sándor *A tűz udvarában* című verséről írt a rádiónak. „Költészete nemcsak egyszerűsödött, de kopárodott is. Mert milyen vad, korall-ág-bogas, vulkáni-erővel telített, dörgő zord, füstös méhű, gázt, tüzet okádó átkok és fintorok, üvöltöző-vallomások és bábeli-dadogások voltak az ő hajdani versei!”¹

Az idilli képek után némi hangulati váltás következik be a versben:

Hírlapok szállnak, mint postagalambok,
tanúsítják, hogy kerek a világ,
helyén az ember s csöppet sem hiányzik,
rég feledve már a rejtőzködő.

A rejtélyes sorok a rejtélyes hiányt fogalmazzák meg. A hírlap és a postagalamb jelentésmezője nyilvánvaló, azonban a *kerek a világ* inkább tekinthető ironikus jelzős szószervezetnek, mintsem az elégedettség fokmérőjének. A következő egységben közelebb jutunk a *rejtőzködőhöz*:

¹ VALACHI ANNA: Csigavonalban a Parnasszusra. Rákos Sándor földi poklai és táguló költői világa. Budapest, 2009. Argumentum, 140. [VALACHI, 2009.]

„Beomló buckák, pergő homok az én hazám...”

Egyik nap múlik a másik után
s itt lelnél, ha keresnél:
túl a Tiszán, hol a hír se neszez,
Nyírben, nádak-ereknél.

A rejtőzködőt, a világtól elvonulót meg lehet találni e mesebeli tájon, a Nyírségben, túl a Tiszán. Az *illa-berek nádak erek* frazéma *illa* szava archaizmus, főnév. Az *illára vette a dolgot* azt jelenti, hogy a futásban keresett menekülést. A berek, a nádak, az erek jó búvóhelyek. A továbbiakban már egyértelműen az elégikus, panaszos hang jellemző:

Falnak fordult, didergető magány!
Így él, akit en-lelke tart rabul,
kórképe zord börtönrácsai közt,
az ítélettel, mely örökre szól.

Rákos Sándornak egy évvel a vers születése előtt, 1952-ben a Róbert Károly körúti, ma Nyíró Gyuláról elnevezett kórház idegosztályán kellett hosszabb, rövidebb időt töltenie, ahogy a költő nevezte: a tébolydában. Idegileg labilis és szívbeteg ember volt. Más verseiben ennek „köszönhette”, hogy a lélek mélyére le tudott merülni. Ezenkívül nehézséget okozott neki zsidó származása, éppen hogy életben maradt. Komor képek jellemzik e versszakot, a *didergető magány* metaforikus szó szerkezet, a falnak forduló költő a világ teljes kizárását, valamint szomorúságot és elutasítást jelez. Amikor a barátai meglátogatták, nem szívesen beszélgetett velük. Nem tudott kiszabadulni a saját börtönéből, a magányból. Az *en-lelke* sajátos hapax legomenon, alkalmi szóösszetétel: önlelke, önmaga. Maga magát tartja rabul. Benne van a gyötrődő én. A ballisztikus versív a következő strófában éri el a csúcspontját:

Ki vagyok én? Kelet nem válaszol.
Mi végre lettem? Hallgat Napnyugat.
Mi okból szenvedek? Észak setét.
Mi itt a dolgom? Meg nem mondja Dél.

Ez tekinthető kulcsversszaknak mind tartalmilag, mind formailag. A négy égtáj és a létfilozófiai, ontológiai kérdéshalmaz az Univerzum kitágítását eredményezi, illetve a versnek ebbe a szférába történő emelését. Nagyot emelkedtünk a Nyírség porából. Nem véletlenül írta Rákos Sándorról Horkay László tanár barátja a következőt: „A filozófia, még ha olyan száraz előadója volt is, mélyen ott élt szívében. Már ti. a filozófia igaz lénye szerint, amikor nem üres szófecsérlés, hanem az élet nagy és alapvető kérdéseivel való foglalkozás. Sándor e tekintetben filozófus volt a javából.”² A mon-

² VALACHI, 2009. 50.

dathalmazás sajátos alakzatával találkozunk, sorfelező kérdésekkel és válaszokkal. A kétségbeesett zárlat, a kérdő mondat – elválasztva a többi versszaktól – a végső kétségbeesés jelölője.

Szülőföldem, hát elfordulsz te is?

A másik, szűkebb pátriájához, konkrétan Nyíregyházához kötődő költeménye a *Búcsú a várostól* 1941. június 21-én jelent meg a *Nyírvidék* című szabolcsi hírlapban.³ A Sarlós Ottónak⁴ ajánlott vers, amely az „az ifjú József Attila Makótól búcsúzó költeményére emlékeztet, immár nem csupán passzív elvagyódásról tanúskodik.”⁵ A költőnek 1942-ben sikerült bejutnia a budapesti Közgazdasági Egyetemre, így ez a Nyíregyházától búcsúzó verse. A „minden egész eltörött” ihletettséggű, hét cserepdarabra tört korszó az elhagyott város metaforája. Még pontosabban a hét utcáé, amelytől búcsúzik: a Géza és a Bujtos utcáé, utalásszerűen a Madách utcáé, az Iskola közé, a Károlyi téré (jelenleg Benczúr tér), a Kállói és a Debreceni úté. Mindezt, a cserepeket, az utcákat a barátjára testálja. Ugyanúgy értékektől búcsúzik, mint ahogy Janus Pannonius a *Búcsú Váradtól* című elégiájában.

Az alsó város, mint fagyszította korszó
roppant sikollyal tegnap szétesett.
Én elmegyek. Reád hagyom,
barátom
örökségül mind a hét cserepet:

A búcsúzás fájdalmas, erre utal a hasonlat: „mint fagyszította korszó / roppant sikollyal tegnap szétesett.” A *fagyszította* alanyi alárendelő összetétel igei igenévi utótagja némiképpen archaikus, regionális köznyelvi alak, a *szív* ige régebbi tövéhez, a *szíhöz* kapcsolódik a befejezett melléknévi igenév képzője, majd ez kapja meg a személyragot (*-szította*). Ezután meleg szavakkal szól a sorban az első utcáról:

Géza utcám, nekem te légy az első,
itt laktam majd négy hosszú éven át,
tekinteted titkon kövessen engem,
mint édesanya bujdosó fiát.

³ RÁKOS SÁNDOR: *Búcsú a várostól*. Nyírvidék, 1941. június 21. 5. (A továbbiakban a szöveget a *Nyírvidék* tördelése alapján közlöm.) A lap a verset keskeny hasámba rendezve tette közzé, így olykor, némely esetben (ha a betűk száma következtében a versmondat az átlagnál hosszabbra sikerült), egy-egy szó külön került. A mű ellenben végig ötös-hatodfeles jambusi sorokat váltogat, így a jelzett megoldások nem érintik a költemény alapvető lüktetését, a 10–11 szótagos sormegoldásokat.

⁴ Sarlós Ottóról: VALACHI, 2009, 34, 43.

⁵ VALACHI, 2009. 43.

„Beomló buckák, pergő homok az én hazám...”

Egyszerű gondolat és egyszerű kép. Meghitt megszemélyesítéssel szólítja meg a legfontosabb utcáját, azt, ahol lakott. Ezt az erős kapcsolódást erősíti meg a hasonlat: mint ahogyan az édesanya a legfontosabb egy ember életében, ugyanúgy az ifjúkori emlékeket őrző utca:

Bujtos utca – mily szép volt itt
az alkony,
a nap pattogva zengett, mint a labda
nyárfád piros hegyén. Behúnyva
tartom
szívem: ha árnyad rajta átszaladna...

Igazi metaforahalmazt olvashatunk a városi tájat bemutató sorokban, amelyek a második utcájának állítanak emléket. Gyönyörű kép és metafora a lemenő nap mint labda a szélfúttá, zizegő nyárfák csúcsán. Korábban a város ezen keleti területén futballpálya volt, ez lehetett a kép ihletadója. A lírai vallomás a behunyt szem helyett a behunyt szív emlékeivel jelenik meg. Az átszaladó árny nyilván egy szeretett hölgy. Majd a város egyik központi utcája következik.

Csöpp utca, ama költőről neveznek,
ki írta nekünk a Tragédiát,
kis csöndjeid a végtelenbe vesznek,

lábadon az Ér fürgén szalad át –
emlékek, úgy elnézem, hogyan
lesztek
mosolygó kék szem, mely a
múltba lát.

Újabb és újabb felfejthető csodálatos metaforákkal folytatódik a vers. Az Ér-patakot átszelő Madách utca a vasútállomás közelében ugyancsak emlékek őrzője. Az emlékek a kék szemek, valószínűleg maga a költő az emlékeivel. A következő versszakokban az utcákhoz „társulnak” a barátok.

Iskola-köz, egy éjszínű felöltő
esőz az esttel: Bory Zsolt, a költő
s mögötte mind, akik egykor
szerettek:
bár hulló napok avarként beleptek
csak lenne erőm előtörni még
megragadni a cimborák kezét

a Petiét, kivel jobb volt a jó bort
kóstolgatni, vagy Lajcsikát, a kóbort
hátbaverni, s erdőbe hívni reggel,
elindulni a daloló sereggel,
vagy szólni Gyuszinak, a szegény,
árva
halottnak, s vele menni a halálba...

A városközpontban található Iskola utca kapcsán az egyik legrégebbi, leghűségesebb nyíregyházi költőt, barátját, Bory Zsolt alakját idézi meg. Mindketten a Kossuth gimnázium önképző körének voltak tagjai. (Bory kétkötetes lírikus, az első könyve 1939-ben jelent meg *Szekerek a ködben* címmel, ekkor még 18 éves sem volt ekkor a szerző; a második, a *Mélyhegedű*, három és fél évtized múlva.) Ebben a versszakban a költőtárs ábrázolásában a sötét szín dominál, Rákos pompás metonímiával él: „*egy éjszínű felöltő*”, majd az alliteráló, figura etymologicás neologizmus-szószerkezet követi: „*esőz az esttel*”. Feltehetően a ritka találkozások megidézője a következő sor: „*bár hulló napok avarként beleptek*”. Ezután következnek az igazi barátok: Peti, Lajcsika, valamint az árva, halott Gyuszi. Először vidámabb képpel és hangulattal indul a barátok sora, azonban a végére az elégikus hang lesz a meghatározó, és a gyermekkor elmúlását a halál motívumával erősíti.

Károlyi tér, te áttetsző kehely,
az alkonyvíz belőled csordogál
öt nagy tornyunkra: nékem szent
e hely,
a kék csillag parkod padján talál.

A színek játéka, a metaforák halmozása, amelyek sorából kiemelkedik az *alkonyvíz* jelentéssűrítő összetétel, stilisztikai neologizmus. Nostalgikus kép a templomtornyokra vetődő alkonyfény, majd az esti csillagok. A következő versszak felütésében visszaemlékezik a kedvesre.

A lány neve úgy lüktet, mint a vér
elrejtve, bennem mélyen ér alatt
s hosszú pillámon, mint a bőregér
szárnyát veri a múltó pillanat.

Vérébe ivódott a lány neve, a legmélyebb emlékek őrzője. A konkrét és az elvont összekapcsolása, a szempilla azonosítása a denevér szárnyával, valamint a múltó pillanattal komplex költői képet eredményez.

„Beomló buckák, pergő homok az én hazám...”

Ki adta nékem a legjobb barátod
megáldlak ház, utca, megáldalak,
míg fáradt kocsik mentek
Debrecenек,
hányszor álltunk vak árnyaid alatt,
mik jószagú csend szárán csüngtek,
mint hűs
eperlevél a fán. A képek itt

félighúnyt szemmel sokáig figyelnek
az ajtó felé: várnak valakit.

Sajátos alakzat, eszköz a strófaáthajlás: „A képek itt // félighúnyt szemmel sokáig figyelnek.” A város természeti képei kerülnek a fókuszba, a jó szagú faeper sokak gyermekkori emlékének az őrzője. A sejtelmesség folytatódik: várnak valakit.

S te lépsz be közénk régvárt
harmadikként
bohó fiú, kedves, vidám vagy és

ott ülünk hárman nyárban és
homályban:
festő, költő s egy darab nevetés.

A következő versszak a *Nyírvidék*ben így jelent meg:

Kállói út, huszadik tavaszom
haldoklik bennem a régi gyerek
bontott hajával már tavaszom
s volt iskolám. Én innen elmegyek.

A második és harmadik sor ettől eltérően szerepel a Valachi-⁶ és a Bakajszá–Szilágyi-kötetben,⁷ valamint a *tavaszom* szó helyett a *tovaoson* olvasható:

Kállói út, huszadik tavaszom
bontott hajával már tovaoson
haldoklik bennem a régi gyerek
s volt iskolám. Én innen elmegyek.

⁶ VALACHI, 2009, 43–4. Valachi Anna nem közli az egész alkotást. A nyitó strófa után számozott formában négy részletet ad közre belőle.

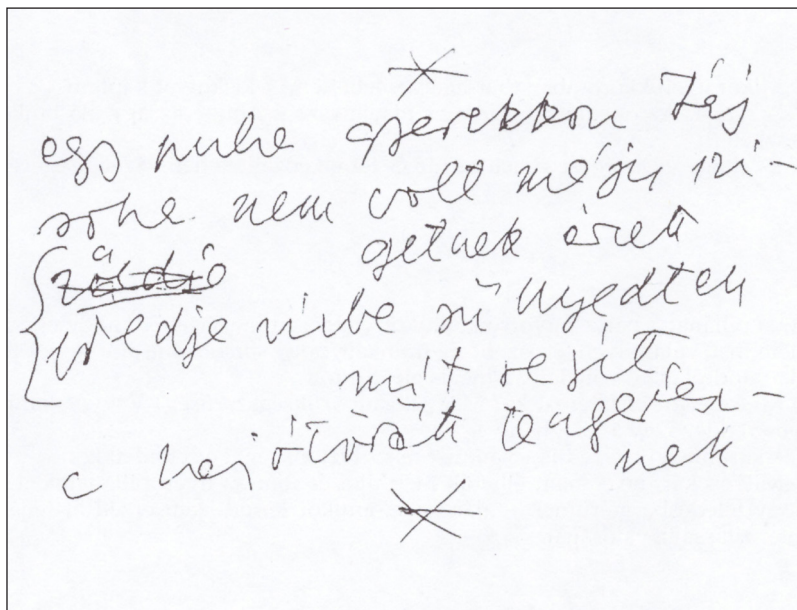
⁷ BAKAJSZÁ–SZILÁGYI, 2016. 65–66.

Mivel a Rákos-gyűjteményekben ez a vers nem található meg, így autentikus közlésnek a *Nyírvidék* és a Bakajszja–Szilágyi-könyv szövege tekinthető. A kibontott hajú női tavasz, a haldokló gyerekkor ismételt motívumként jelenik meg:

Csend van, sötétség, alszik a világ,
kelyhét bezárja a barackvirág,
zöld párnájára könnyet ejt a nap
s elalszik ő is alvó lomb alatt.⁸

A lezárás természeti metafora, a belenyugvás és megnyugvás hangja.

A költemény tulajdonképpen Nyíregyháza város verse Rákos Sándor szemszögéből. Az úgynevezett verstopográfiaival végig lehet követni a költő „búcsúútját”. Ez lehetne a jövőben egy Rákos Sándor-emléktúra útvonala, Rákos Sándor-emlékséta Nyíregyházán. Ezen kívül a költőnek középiskolai irodalom-tananyagban, a helyi regionális költészetben mindenképpen helye van.

⁸ BAKAJSZJA–SZILÁGYI, 2016. 66.

NAGY BALÁZS

Az elbeszélő Rákos Sándor gyermekirodalmi alkotásai

Az 1960-as években szövődött kapcsolat a szegedi *Tiszatáj* című folyóirat versrovatvezetője (későbbi főszerkesztő helyettese), Ilia Mihály és Rákos Sándor között. A költő több írást küldött a lapnak, és örömmel fogadta, hogy az orgánum szinte elsőként foglalkozott a *Tárguló körök* (1965) című verseskötetével. Bár a személyes kontaktus később megszakadt, levélben „azonban továbbra is tartották a kapcsolatot, és túl a konkrét szakmai témákon, Rákos Sándor a későbbi években valódi bizalmasaként tartotta számon a szegedi szerkesztőt, akivel szakmai boldogulásával kapcsolatos gondjait, vesződségeit is megbeszélhette.”¹ Valachi Anna monográfiájában több részletet közöl későbbi levelezésükből, köztük azt az 1986 decemberében írott néhány sort, amelyben a költő arra reflektál, hogy az akkor egyetemi docensként dolgozó irodalomtörténész beiktatta a szegedi bölcsészhallgatók tananyagába az ő verseit, fordításait: „Egyeteminken, főiskoláinkon nemhogy versem, nevem se hangzott el évtizedeken át, nem hangzik el ma sem. Magyartanár-generációk egész sora lépett ki úgy az életbe, hogy szinte a létezéséről sem tudott. Erről számtalanszor meggyőződhettem. S annak, hogy idestova fél évszázados irodalmi működés után még ma is a senkiföldjén állok, nyilvánvalóan ez is egyik magyarázata.”² Valachi Anna lábjegyzetben jegyezte meg, hogy a monográfia írásának idejében (2009) a helyzet Rákos Sándor levele óta sem változott. Megállapítását kiterjeszthetjük napjainkra vonatkozóan is, hiszen Rákos neve a felsőoktatásban nemigen kerül elő, perifériális szerepe nyilván azzal is indokolható, hogy az ezredforduló után megjelent átfogó irodalomtörténeti munkák sem tesznek róla említést, legfeljebb érintőlegesen.³

A fentiek ismeretében paradoxnak tűnik, de egy óvodás nagyobb eséllyel találkozik a költő nevével, illetve a korosztálynak szánt gyermekverseivel, amelyek már a fentebb említett levél írásának idején részét alkották a gyermekirodalmi kánonnak, s így van ez a mai napig. Egy óvónőképző intézetek számára készült 1986-os jegyzetnek a modern

¹ VALACHI ANNA: Csigavonalban a parnasszusra. Budapest, 2009. Argumentum Kiadó, 179. [VALACHI, 2009.]

² Uo. 268.

³ A *Magyar irodalom* című akadémiai irodalomtörténetnek a közelmúlt irodalmát értékelő, Schein Gábor által írott fejezete csupán egy felsorolásban említi Rákos Sándort, mint az újhordas poétikai hagyomány egyik folytatóját. GINTLI TIBOR (szerk.): Magyar irodalom. Budapest, 2010. Akadémiai Kiadó, 989.

gyermekköltészet irányait tárgyaló részében Weöres Sándor, Csoóri Sándor, Nemes Nagy Ágnes, Tamkó Sirató Károly és Zelk Zoltán neve mellett tűnik fel Rákos Sándor neve, de antológiákban, szöveggyűjteményekben, s ami a kanonizáció szempontjából legfontosabb, tankönyvekben is megjelennek alkotásai. Ezek közül gyakoribbak és ezáltal ismertebbek a gyermeklíránkat gazdagító művek, s kevesebbet tudunk prózai írásairól, holott azok az elmúlt évtizedekben többször szerepeltek oktatási kiadványokban, s ma is megtalálhatóak a műveit feldolgozó tananyagok nyomtatott és digitális forrásokban egyaránt. Egyik meséje része a 3–4. osztályos hatályos kerettantervnek, ily módon ez jó lehetőség Rákos Sándornak mint a szabolcs-szatmár-beregi régió szülöttjének a megismertetéséhez, a többi alkotásai iránti kíváncsiság felkeltéséhez. Tanulmányomban ezekre az írásokra fókuszálva szeretném alátámasztani azt a számos helyen olvasható megállapítást, hogy Rákos Sándor fáradhatatlan és sokoldalú kísérletező volt, aki több műfajban és több formában próbálta ki magát. Hogy költészetének nélkülöznie kell a méltán kijáró elismerést, az Angyalosi Gergely szerint is ennek „az egyetlen fókuszpontra visszavezethetetlen, számtalan regiszteren megszólaló virtuozitásnak” a következménye, ugyanakkor ennek a poétikának a következménye az is, hogy Rákos Sándor művei több korosztályhoz utat találnak, s a gyermekirodalomként elkönyvelt alkotásai sem csak a gyermekbefogadó számára lehetnek érdekesek.⁴ 1982-ben az *Óvodai Nevelés* című folyóirat közölte Rákos Sándor munkásságát bemutató írást, mely szintén felhívta a figyelmet a szerző sokszínűségére. T. Aszódi Éva nemcsak az alkotásaiban véli felfedezni a felnőttet és gyermeket egyaránt megszólító üzenetet, a szerző személyiségében is észreveszi „az igazságért örök perben álló költő” és „az örök gyermeki” kettősségét.⁵ Érdekes, hogy egy 1991-es, kortárs költőkről, írókról szóló kislexikon – *Ki kicsoda a mai magyar gyermekirodalomban?* – ugyanezt a vonását ragadja meg a szerzőnek, amikor a pályaképét ismertető szövegrész elé az alábbi idézetet választja tőle: „Felnőtt vers? Gyerekvers? Szerintem ez így, bár szükséges, de egy kicsit iskolás megkülönböztetés. Jó vers van és rossz vers van elsősorban... Néhány évtized múlva esetleg a gyerek is könnyen megérti azt, amit ma még a felnőtt is csak némi erőfeszítéssel ért meg... A rossz vers viszont rossz vers, akár felnőttként, akár gyerekként kínálják az olvasónak. S felnőtteknek, gyerekeknek egyaránt ártalmas.”⁶

Az *Óvodai Nevelés*ben megjelent cikk és az említett kislexikon írása sem pusztán a költőt állítja elé, nemcsak a *Hét zöld csillagra* (1979) és a *Gyíkpalotára* (1984) – a vidám és játékos gyermekversek népszerű kötetekre – igyekszik ráirányítani a figyelmet, hanem említést tesz a gyermekeknek szóló prózaköteteiről, köztük azokról a mesékről, amelyekben a szerző „képzeletbeli utazásokra viszi olvasóit, akik bejárhatják vele az emberi gondolkodás, a gyermeki fantázia határok nélküli birodalmát.”⁷

⁴ ANGYALOSI GERGELY: Utószó. In: Rákos Sándor válogatott versei. Budapest, 1998. Unikornis Kiadó, 280.

⁵ T. ASZÓDI ÉVA: Rákos Sándor, *Óvodai Nevelés*, 1982. (35. évf.) 12. sz. 429–430. [T. ASZÓDI, 1982.]

⁶ SZÉKELYNÉ SIPOS KLÁRA – BOTOSNÉ KOCSÓ ILONA: *Ki kicsoda a mai magyar gyermekirodalomban?* Debrecen, 1991. Csokonai Kiadó, 134.

⁷ Uo. 135.

Rákos Sándortól eredendően sem volt idegen az epikai műfaj, a *Kossuth Diák* című iskolai lapban a versek mellett novellákkal jelentkezett.⁸ Később főleg a műfordítói munkában aktivizálódhatott ez irányú ambíciója, ami költői nyelvének mély rétegeire is hatást gyakorolt.⁹ Először a *Tiszatáj*nak sem verset, hanem elbeszélést küldött, ami egy évvel később, 1971-ben *Kisfiú idegenben* címmel a Móra Ferenc Könyvkiadónál jelent meg.¹⁰ Illusztrációit a XX. század kiemelkedő grafikus képzőművésze, a szuggesztív irodalmi illusztrációiról ismertté vált Kass János készítette, aki Rákos több kötetének arculatát is meghatározta. A *Kisfiú idegenben* a címadó novella mellett 11 szöveget tartalmaz, és három fejezetre oszlik.¹¹ Az első egységben túlnyomó részben meséket olvashatunk, ezt követi a *Gilgames*-fordítás gyerekeknek szóló átdolgozásából származó két történet, majd a könyv három elbeszéléssel zárul. A kiadás évében jelent meg a szerző *Meztelen arc* című válogatáskötete, napvilágot látott egy vele készült hosszabb interjú a *Kortárs költők vallomásai* című sorozat kötetében, mondhatni sok műfajban kitárulkozó, „révbé ért” alkotóként mutatkozhatott meg az 50. születésnapja közelében. Könyvben megjelenő meséit és elbeszéléseit gyermekeinek, Katalinnak és Péternek dedikálta.

A *Kisfiú idegenben* kötetnyitó története valójában állatmese, s annak műfaji hagyományához hűen erősen didaktikus történet. Antropomorfizált hőscincérének esete példázatos jelleggel világít meg egyszerre több életbölcsséget. A *Mese a hőscincérről, aki le akarta győzni a hegyet* egyszerre tanít alázatra, reális önértékelésre, mások tanácsainak elfogadására és előrelátásra. Nagyrovágyó hőscincére ugyan józanságra ébred a kudarcait követően, de mégsem képes tanulni a hibáiból, újra és újra kísértésbe esik. A népmesék szerkezeti felépítéséhez igazodva háromszor próbálkozik, de harmadjára is pórul jár, mígnem az élete veszélybe kerül. Végül az általa „legyőzni kívánt” hegy szava készletbelátásra, s hozza el a mese végére a jellemének megváltozását. A rövid, sok párbeszédet tartalmazó, egy problémára kihegyezett, humoros történet már az óvodás korosztály számára változatos módszereket kínál a feldolgozásra, de kisiskolás korban szintén hatékony meséje lehet a különböző készségek fejlesztésének. Ehhez konkrét feladatsort találunk a magyar oktatási rendszer szereplői számára ingyenesen hozzáférhető tartalomkezelő keretrendszer, a Sulinet Digitális Tudásbázis tananyagai között. Itt a 2. osztályosoknak szánt műköltészeti alkotások sorában két állatmese olvasható, Tolsztojnak *A gém, a halak és a rák* című írása mellett Rákos meséje a másik. A szöveg megértését a feleletválasztós teszteken kívül interaktivitást és kreativitást igénylő feladatok megoldása segíti.

A Rákos-kötet második meséje két kis vadkörtefa történetén keresztül tanít a kitartásra, a körülményekhez való alkalmazkodás fontosságára, arra, hogy eltérő élethelyzetből indulva is lehetséges a kiteljesedés. *A két kis vadkörtefa* című mese nyitó

⁸ SARLÓS OTTÓ: Találkozásaim Rákos Sándorral. Szabolcs-szatmári Szemle, 1982. 3. sz. 76–78.

⁹ IMRE LÁSZLÓ: Rákos Sándor. Budapest, 1973. Akadémiai Kiadó, 70.

¹⁰ YALACHI, 2009. 198.

¹¹ RÁKOS SÁNDOR: Kisfiú idegenben. Budapest, 1971. Móra Ferenc Könyvkiadó. [RÁKOS, 1971.]

képei a bibliai magvető példázatát asszociálják, ám itt idővel a sziklára hullott mag élete pozitív fordulatot vesz, hosszú küzdelem után sorsa jobbra fordul, és a jó földbe hullott társával azonos gyümölcsöt terem. Az ismétlődések által is ritmikus történet szemléletmódja rokonítható a népmesével, hiszen azt közvetíti, hogy az állhatatosság eredményre vezet. Bár a hőscincér meséjével szemben itt nem állatokról, hanem emberi tulajdonságokkal felruházott növényekről van szó. Ez szintén tekinthető tanító célzatú fabulának, aminek a végéről a magyarázat elmarad, de az érzékletes képekkel élő szöveg nem is igényli a tanulság levonását, azt az életkorához és lételemzéséhez mérten bárki meg tudja tenni. Az egyszerű nyelvezetű és az ellentétes gondolatritmusra építő írás kisiskolásokkal könnyen feldolgozható, és általa az említett emberi erényeken kívül olyan témák is szóba hozhatók, mint az alázat és az önteltség viszonya vagy a társas kapcsolatok fontossága. Azért válhatott Rákos egyik legismertebb meséjévé, mert az általános iskolai tankönyveknek régóta része, a magyar nyelv és irodalom hatályos kerettanterve szerint a 3–4. évfolyam törzsanyagának eleme. Jelenleg a 2020-as *Nemzeti Alapterv*nek megfelelő 3. osztályos olvasókönyvben található.¹² A „*Mesék, történetek*” témakör értékközvetítésre és képességfejlesztésre épít, a fejlesztési feladatai között már szerepel a mérlegelő gondolkodás fejlesztése (véleményalkotás, ítéletalkotás, következtetések levonása), amihez Rákos szövege kiváló anyagot kínál. A mese széles körben való ismertsége miatt a különböző webkettes feladat készítő alkalmazások (*Learningapps*, *Wordwall*) számos ötlettel segítik a mű feldolgozását tervező pedagógust.

A többségében meséket tartalmazó fejezet címadó szövege *A hiú harkálykisaszony* pálfordulását írja le. Az előzőeknél jóval hosszabb és áttételesebb, minden sajátosságában összetettebb mese szintén az állatmesei hagyományban gyökerezik, de jelentős mértékben eltér attól. Kezdetén nincs jellegzetes mesei formula, helyette közbevetésszerűen E/1. személyű narráció indítja el a cselekményt. Az alapszituáció nemcsak a saját szemszögből történő, visszatekintő elbeszélésmód miatt különleges, hanem a szerepjáték miatt: „Nem tudom, mondtam-e már, hogy madár is voltam valamikor.”¹³ Már itt olyan érzésünk támad, mintha a Rákos-lírára jellemző maszköltés gesztusának epikai változatával találkoznánk, majd a későbbi szöveghelyek – „Magány és bölcsesség jól illik természetemhez” – még inkább megerősítenek bennünket abban, hogy a fülesbagoly-maszk mögött a szerző rejtőzhet. A sündisznóval kiegészült madár-csapat, élén az erdő uraként tisztelt királlyal, egy meséből is élénk léphetett volna, de a harkálynak a bírósági eljárást idéző felelősségre vonása egyáltalán nem mesére, legalábbis nem gyermekmesére emlékeztet. Szóhasználata sem ehhez a korosztályhoz mért (panasztevő, szentencia, tanácsot ül, elnök, jegyzőkönyv, vádló, megkövet), de az értelmezés igazi nehézségét a királlyal homályos ítéletének megfejtése jelenti, ami az első elhangzását követően még hétszer ismétlődik meg a mese előrehaladtával: „Hi-

¹² BOLDIZSÁRNÉ KOVÁCS GIZELLA (szerk.): Szövegről szövegre – Szövegértés tankönyv 4. osztály. Budapest, 2022. Oktatási Hivatal (OH-MIR04TA)

¹³ RÁKOS, 1971. 18.

úsága büntesse a hiút! Parancsolom: tegyétek, tudja meg, hogy melyik az igaz út!” A rejtélyes mondat többértelműsége végig ott lebeg a szöveg fölött, folyamatosan emlékeztetve az „igaz útnak” mint önmagában is összetett jelentéstartalmú szimbólumnak a fontosságára. A mese hiú hőségének büntetése sem szokványos, valóságos mesei küzdelemre nem kerül sor, a tehetetlenségre kényszerített és megalázott harkály fejet hajt „bírái” előtt, végül a mesét záró állóképszerű, néma jelenet, a „nagy pillanat” hozza el a katarzist. Mindezeket egybevetve ennek a szövegnek a kapcsán érezhetjük leginkább, hogy Rákos írása „duplafedelű könyv”, modern kifejezéssel élve a gyermek és a felnőtt irodalom közti határmozgással jellemezhető irodalmi crossover, vagy hogy egyszerűen az 1971-es *Élet és Irodalomban* megjelent recenzió fogalmát használjuk: „kinőhetetlen mese”.¹⁴

A *piros autóbusz* nem illeszkedik az előzőek sorába, és a kötet többi szövegétől is alapjaiban különbözik. A sorain végighaladva azt hihetjük, hogy egy Örkény-novellát olvasunk.¹⁵ A hét – önálló címekkel ellátott – egységre tagolt írás főszereplője egy gondolkodó autóbusz, aki a változatlan útvonalak monotonitását megelégedve ábrándozni kezd, majd egy alkalmas pillanatban megszökik, és önálló útra kel. Egy defekt következtében számára idegen környezetben, az erdőben kell megtalálnia az önazonosságát. A szürrealizmus határait súroló megoldások nem voltak példa nélküliek a mese keletkezésének idején – erre többek között Mészöly Miklósnál is találunk példát –, a hatvanas, hetvenes éveket a próbálkozások időszakának is tartják a gyermekirodalomban, ekkor a mesékre jellemző volt az útkeresés. Petrolay Margit ennek kísérleteként említi a „technikai mesét”, ami népszerűsége ellenére a meseirodalom egyik tévútját jelenti, és a művészi igénytelenség veszélyével fenyeget.¹⁶ Napjainkig léteznek eltévedt mozdonyokról, vagy más gépek és technikai csodák történeteiről szóló könyvek és filmes adaptációk, amiknek sikere átmeneti, mert lehet a téma korszerű, az önmagában nem fogja a mese korszerűségét eredményezni. A műmese az alkotói szemlélettől, az alkotás mondanivalójától válhat esztétikailag értékesé. Rákos műve nem technikai mese, a piros autóbusz az előző mese fülesbaglyához hasonlóan szintén maszk, amely mögött ott rejtőzik az író a maga önróniájával, groteskségével. A látszólag derűs és jókedvű történetben ráismerhetünk a „gyötrő nyugtalanság” állapotában folyamatosan vívódó szerzőre, akinek alapérzését a nagyratörő költői program vágya, és az erről való ábrándozás oldhatta fel. Aki a meséjében szereplő buszhoz hasonlóan nem mindig értette meg a körülötte lévő embereket, úrrá lett rajta „az elkeseredés meg az unalom” és „utálta a kórházzagot”. Munkái egy részét tehetetlenség érezte, s vágyott arra, hogy a mesebeli buszhoz hasonlóan a maga útját járhassa. Ez az útkeresés együtt járt a lázadással és a formabontással, mint ahogy *A piros autóbusz* is formabontó mese, ami az előbbieket ellenére az óvodás korosztállyal is párbeszédre léphet, még ha dialógusuk

¹⁴ KAMOCsAY Ildikó: „Kinőhetetlen mesék”. *Élet és Irodalom*, 15. évf. 1971. 49. sz. 11.

¹⁵ Örkény magánlevélben is elismerően nyilatkozott Rákos költészetéről, és Rákos is nagy tisztelője volt az abszurd kiváló művelőjének. Lásd VALACH, 2009. 228.

¹⁶ PETROLAY MARGIT: *Gondolatok a gyermekirodalomról*. Budapest, 1977. Tankönyvkiadó, 72.

más témákat érinthet, mint a felnőttek esetében. A gyermeki képzelőerőt maximálisan megmozgatják az egyedi képek, („Elöl a piros katicabogár-autóbusz röpül, nyomában a zöld tollú óriásgolyák, a fák”) és közvetlenül fognak hatni rájuk mozgalmasság és ritmikus kussúságot keltő, zenei hatásokra törekvő elemek („Befut a fák közé. Legördül a lejtőn. Gyorsulva fut ellazított fékkel. Az ózonszag megvadítja. Rohan. A szél versenyre hívja. Száguld. Észre se veszi, máris a levegőbe emelkedett. A piros autóbusz. A katicabogár-autóbusz”).

A kötet utolsó igazi meséje a *Vörösbe gyű, kék szárnyú madár* története. Bár inkább a formai sajátosságait tekintve illeszkedik a műfaj keretei közé, a tartalmát tekintve egyáltalán nem hagyományos gyermekmese, még akkor sem, ha a szerző beválogatta az 1984-ben megjelent *Gyíkalota* című, gyermekverseit és fordításait tartalmazó gyűjteményes kötetébe.¹⁷ Találunk benne mesei formulát („az Óperenciás tengeren is túl, a jéghegyen innen, ott, ahol a madár se jár”), meseszámot („Hét álló esztendeig röpködtem”), mesei túlzást („Ez az ország minden más országnál nagyobb és hatalmasabb. Még a villám is belefárad, mire egyik végétől a másikig ér.”), csodás elemet („Ha feje tetejére állított piramisnak képzeljük el a birodalmat, az alsó, keskenyedő rész a tárgyak, a felső, szélesedő rész az állatok s a piramis égnek meredő talpa – a legnap-sütöttebb, legszéljártabb – az ember tartománya”). Ezekon túl a történetet megindító és azt lezáró narrátor szavai szintén mesére engednek következtetni („Kihallgattam egyszer két madár beszélgetését. Az egyik, a vörösbe gyű, kék szárnyú, mesélte:...”; „Eddig tartott a vörös be gyű, kék szárnyú madár meséje. Tulajdon két szememmel láttam a madarat, tulajdon két fülemmel hallottam a meséjét.”) Ha azonban figyelmesebben szemügyre vesszük a szöveget, könnyen rájövünk, hogy a központi motívumát képező „Soha-nem felejtés országa” olyan filozofikus gondolatokat hív elő, mint egyén és emlékezet viszonya vagy a nyomhagyás problematikája. Az is nyilvánvalóvá válik, hogy a madár – a másik mesében említett fülesbagolyhoz hasonlóan – szintén Rákos alteregója, lényegét fejezi ki életének, költészetének.¹⁸ A szöveget is ez az egy nézőpont uralja. Ugyan az írás kezdete egy beszélgetést ígér, az egyoldalú marad, az említett másik madárnak csupán a hallgatóság szerepe jut. Helyette az „én” emlékképe jelenik meg, ami a transzcendensre perspektívát nyitva elgondolkodtat a szubjektumnak és emlékeinek a paradox viszonyáról („Emlékeink leszakadnak rólunk – egyé se válhatunk velük, el se feledhetjük őket”). Ennek és emlékképének a búcsúzása hordozza a mű legmélyebb gondolatait („Bármilyen történet is veled ott a másik országban, ahová visszatérsz, te itt örökké röpködsz és énekelész már; én röpködök és énekelek helyetted!”) Az ontológiai vonatkozásokat is hordozó szöveg nemcsak azért nehezen megközelíthető a kisgyermek számára, mert az árnyképek és emlékképek elvont szférájában Rákos plasztikus ábrázolásmódja ellenére sem tud otthonra találni, hanem mert a mese helyszíneit képező különös tartományok – emberi lábak tartománya, kezek tartománya, többi testrészek tartományai, állatok testrészeinek tartományai, tár-

¹⁷ RÁKOS SÁNDOR: *Gyíkalota*. Budapest, 1984. Móra Ferenc Könyvkiadó.

¹⁸ T. ASZÓDI, 1982. 429.

gyak tartományai – olyan emlékeket hordoznak, melyek egyrészt szorongást keltenek, másrészt kívül esnek a gyermeki értelem tapasztalati körén („hitvalló vértanúk lába, halálraítéltek utolsó kézfogása, megfagyott madarak koppanása”). A mese teljesebb befogadása tehát olyanfajta érettséget feltételez, ami miatt feldolgozása leginkább csak középiskolás kortól lehet hatékony.

Az első fejezet utolsó két írása – *Liba a Dunán, Vihar előtt* – valójában nem mese, hanem két realiztikus elbeszélés, egy fővárosi és egy vidéki helyszínről közvetített életkép. Mindkettő erősen kötődik a keletkezési idejéhez, annak szereplőihez, környezetéhez, jelenségeihez. A zajló Dunán úszó liba ma még erősebben anakronisztikusnak hat, nem beszélve a másik szöveg harangozójáról, tsz-elnökéről, brigádjáról és táviróoszlopairól. Ezek a szövegek az említettek miatt a mai gyermek érdeklődésére kevésbé tarthatnak számot.

A kislány idegenben című kötet második egysége (*Aki először röpült föl az ürbe*) a Rákos-életmű emblematikus vállalkozásához kapcsolódik. A *Gilgames* az 1960-as években – Valachi Anna szavaival élve – egyenesen „hódító körútra” indult, a fordítás megjelenését követően a film, a rádiós feldolgozás és a színpadi változat bemutatása mellett szinte elkerülhetetlen volt, hogy gyerekeknek szánt változat készüljön belőle. Az 1971-es kötet két szövege – *Gilgames, Aki először röpült föl az ürbe* (*Etana története*) – 1985-ben önálló kötetben is napvilágot látott a Móra Kiadónál *A király és az úrutazó. Mesék Gilgamesről és Etanáról* címmel.¹⁹ Utóbbi kiadás érdekessége, hogy illusztráció-képpen egy képzőművészeti szakkör 9–14 éves diákjai készítettek hozzá művészi értékű linómetszeteket. Az ősi mítoszoknak mesévé oldása nem problematikus, hiszen a gyermekirodalom mélyen gyökerezik a néphagyományban, amit a mesék és a velük rokon mítoszok motívumai, archetipikus fordulatai is jeleznek.²⁰ Szili István konkrétan a *Gilgames* eposz néprajzi, népmesei összefüggéseire hívja fel a figyelmet, miközben Etana történetéből kiindulva számba veszi az „égberagadási jeleket” eurázsiai nyomait.²¹ Rákos rövid és prózai átdolgozása alkalmas lehet arra, hogy a mitológia iránt fogékony kisiskolásokat megismertesse a két nagy király kalandos életével és hőstetteivel, példát adva barátságáról, küzdeni akarásáról és az emberi teremtő akaratról. A *Nemzeti Alapterv* először a felső tagozaton említi a mítoszt – azon belül a görög és a magyar mítosz kerül szóba –, a kerettanterv szerint a törzsanyagba a *Daidalosz és Ikarosz* tartozik, de a pedagógusnak lehetősége van arra, hogy kiegészítő tartalomként más népek mitológiai történeteivel is megismertesse a diákokat.²² Az „úrutazására” asszociáló cím ugyan félrevezető lehet – a keselyű Istár istennőhöz, az ég királynőjéhez tart Etanával, miközben olyan messzire eltávolodnak a földtől, hogy már sem azt, sem a tengert nem látják –, és a történet is töredékes, de Rákos

¹⁹ RÁKOS SÁNDOR: *A király és az úrutazó. Mesék Gilgamesről és Etanáról*. Budapest, 1985. Móra Ferenc Könyvkiadó.

²⁰ KOMÁROMI GABRIELLA (szerk.): *Gyermekirodalom*. Budapest, 1999. Helikon Kiadó, 214.

²¹ SZILI ISTVÁN: *Etana mennyei utazásától Emese álmáig*. 2013. https://www.federatio.org/mi_bibl/Szili-Berczi_Etana.pdf [2024. 12. 11.]

²² Mezopotámia ismerete jelenleg csak a középiskolai követelmények szerint elvárás.

magyarázata lekerekíti azt, és olvasmányos formában teszi lehetővé, hogy a gyerekek megismerjék az első ránk maradt irodalmi művet. Gilgames története az elmúlt években napvilágot látott két újraírt és fordított, illetve feldolgozott gyermekkönyvben, de Rákos átdolgozása ötven év távlatából is meghaladja ezek színvonalát.²³

Rákos Sándor könyvének utolsó fejezete – *Kisfiú idegenben* – három elbeszélő műből áll, melyek közül az első nem mondható novellának, inkább egy esszéisztikus visszaemlékezésnek, ami egy önéletrajzi momentumot, a szerzőnek az 1963-as párizsi repülőútját örökít meg. „Negyvenévesen ez volt az első külföldi útja [...] de rettenetesen félt a repülőúttól. [...] Később, a megszépítő messzeségből átértékelődött a mitológiai előzményekkel rokonított irodalmi élményként élt benne az «Etana és Ikarosz szívét is megdobogtató» első repülés élménye.”²⁴ A szövegnek irodalmi értéket az említett mitologikus utalások adnak, illetve az Rákos személyiségének jobb megismeréséhez szolgálhat némi adalékkal, de valójában kevésbé illeszkedik a gyermekirodalmi művekből való válogatásba.

Az utolsó két írás ettől sokkal izgalmasabb és áttételesebb, illetve tényleg az elbeszélés műfaji hagyományait követi. A *Hegyi történet* az alcíme szerint (*Egy kölyökkutya naplójából*) a naplóirodalom sajátosságait idézi. Buksi nevű hőse nemcsak azért emelkedik a többi szereplő fölé, mert egyfajta omnipotens elbeszélőként mindvégig az ő nézőpontja érvényesül, hanem a szó szoros értelmében az egyetlen hős a környezetében. Kutya létére felülmúlja azokat az embereket, akik kihasználják, bizalmával visszaélnek, majd magára hagyják. A történet a kötetnek azon darabjai közül való, melyeknek minden kor számára van üzenetük. „Kortalansága” abban az értelemben is igaz, hogy a gyermekolvasó mellett a felnőttet szintén elgondolkodtatja csábításról, becsapásról, állhatatosságról, felelősségvállalásról, sőt női és férfi szerepek összefüggéseiről. A helyenként költői kifejezőeszközökben gazdag próza a sorok mögött sejteti a lírában otthonos alkotót: „[k]örülöttem az éjszaka rémei tolonganak, csapzott bundámat dér üti meg, szemem is megtörik a fagyos szél baltacsapásai alatt.” A novella klasszikus zárlatához tartozó csattanóban a szavak szinte elapadnak, és a tekintetek közvetítik azt, ami verbálisan nem kommunikálható. A mű felfogható a Rákos-lírára jellemző szerepjáttékként, de olvasható a saját sorsra való reflektáltság példázataként is. *Az eb válaszol* című emblematikus Rákos-vers egyes motívumai rendre visszaköszönnék az elbeszélésben: „gazdátlan eb”; „rúgás viszonzá kedvességedet”; „mért bámulsz az égre, / mint ki csillagtól vár feleletet”; „a kóbor ebek végre hazaérnek”. A költemény – illetve az azonos című verseskötet – a szerző kiábrándultságát, reményvesztettségét, kiszolgáltatottságát és kirekesztettségét ugyanúgy magában hordozza, mint a *Hegyi történet*.

A „kóbor kuttyák vert, kései fiának” traumatikus tapasztalatai adják a témáját az 1971-es kötet címadó, egyben záró alkotásának is. A *Kisfiú idegenben* Kálmánkája közvetlen módon utal a Kálmánháza született szerzőre, annak gyermekkori

²³ KELEMEN ÁGNES: *Gilgames és Enkidu*. Budapest, 2011. Pytheas Kiadó. YIYUN LI: *Gilgames – Meséld újra!* Budapest, 2017. Kolibri Kiadó.

²⁴ VALACHI, 2009. 169.

élményeire, melyek nem a szép emlékek által váltak maradandókká. A szűkös anyagi körülményekben, a vidékről városi iskolába kerülő kisgimnazista megpróbáltatásaiban nem nehéz észrevenni az önéletrajzi vonatkozásokat. Az internátus sivár világa és benne Kálmánka léthelyzete a *Légy jó mindhalálig!* alapszituációját idézi. A szöveg cselekménye meglehetősen gyér, kevésbé novellisztikus jellegű, a benne megjelenő idegenségtapasztalat inkább érzésekben és a költészetét is jellemző víziókban aposztrofálódik. A címszereplőben „folyton ott vibrál[t] a szorongás”, „áthatolhatatlan idegenség fogta körül mindenfelől” és „áramló bizonytalanság” határozta meg létét, de ennek konkrét kiváltó okairól az olvasó alig tud meg valamit. Valójában az őt körülvevő személytelenség elég ahhoz, hogy eluralkodjon rajta a félelem és a gyanakvás, s ezek a lelki bajok a törekeny fiú testi egészségét is kikezdzik. Ahogy az analógiaként említett móríci mű sem igazán gyermekirodalmi alkotás, Rákos írása sem az. Szereplőjében kevésbé tud magára találni a gyermekbefogadó, a felnőtt viszont észreveheti azokat a próbálkozásokat, amelyek egy saját – helyenként látomásokba vetített – világ megteremtésére irányulnak.

Ahogy nem választható szét mereven Rákos Sándor lírai és műfordítói tevékenysége, a formai és hangütésbeli sokféleséggel jellemezhető prózai művei is szerves egységet képeznek a heterogén életművel. Az átlagos színvonalú írásokat jócskán ellensúlyozzák azok a szövegek, amelyekben felér kora legkiválóbb szerzőihez. A *Kisfiú idegenben* című kötet nemcsak Rákos sokszínűségét példázza, hanem azt bizonyítja, hogy a szerző időnként képes duplafedelű művek, vagy divatos angolszász szakkifejezéssel élve all-age-irodalom létrehozására. Ezek a több korosztályt megszólító művei félszáz év elteltével is érdeklődésre tarthatnak számot. A kortárs kritika sajnos nem volt arányban teljesítményével, és nem segítette értékének szélesebb körben való megismertetését, viszont az a néhány műve, amely feltűnik a köznevelés különböző szintjein, alkalmas lehet arra, hogy ezt a rejtőzködő alkatot fókuszba állítsa. Meséi és elbeszélései változatos feldolgozási lehetőséget kínálnak a pedagógus számára. Ábrázolásának elevensége, nyelvének a lírán és a fordításokon pallérozódott kifejezőkészsége alkotásait ma is élvezhetővé teszi. Problémaköreinek időtlensége, motívumainak egyetemessége mindig garantálja írásainak aktualitását. Szövegei izgalmas gondolatokkal ajándékozzák meg az olvasót, miközben folyamatosan ébren tartják benne az útkeresés igényét, az idegenben való magára találás szándékát.

PETHŐ JÓZSEF

Az önmegszólítás és a személytelenítés lírai konstrukciói Rákos Sándor költészetében¹

1. Bevezetés

A dolgozat kiindulópontja az a szakirodalomban többek – így Rónay László,² Valachi Anna,³ Angyalosi Gergely⁴ – által megfogalmazott belátás, hogy Rákos Sándor alapvetően „rejtőzködő” költői alkat. Ehhez hozzá kell tennünk, hogy a lírai én elrejtőzése, azaz a közvetlen nyelvi reprezentáció helyett más módokon megvalósuló konceptualizálása változatos stilisztikai-poétikai konstrukciótípusokban valósul meg. A szakirodalom e típusok közül ezidáig a szerepverseket, a maszkok mögé rejtőzés alakzatait tárgyalta behatóan, és helyezte egyúttal a recepció előterébe.

Rónay jellemzése szerint például Rákos Sándor „alapvetően rejtőző költői alkat”, éppen ezért teremtette újjá a maga számára a poémát, a nagyobb lélegzetű lírai verskompozíciót, amelyben döbbenetes hitelességgel, „a kifejezés legapróbb jellemzőiig hatolva élesíti halott pályatársait vagy a világgöltészet nagyjait”; ám – ahogyan azt a találó jellemzés kiemeli – lehetetlen észre nem venni, hogy ezekben a végtelenbe tárulkozó, hatalmas versekben is egy *rejtőzködő*, esendő, magányos „ember lélegzetvétele diktálja a ritmust, s egy a világtól alijában véve idegenkedő lírikus teremt eget s földet a maga képére és hasonlatosságára.”⁵

Angyalosi Gergely a *Társasmonológ* című Rákos-kötet verseit analizálva a lírai én „rejtőzködésével” összefüggésben az álarc és a maszk kategóriáját, az álarc és a maszk mögé rejtőzködést helyezi a középpontba, a következőket emelve ki: „Az 1982-es *Társasmonológ* verseiben már a szereplő új válfaját hozta létre. Valóban »monologizált«,

¹ A tanulmány elkészítését a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Hivatal NKFIH, K 137659 számú, A személyjelölés konstrukcióinak korpuszalapú, kognitív poétikai vizsgálata című pályázata támogatta.

² RÓNAY LÁSZLÓ: Rákos Sándor. In: A magyar irodalom története 1945–1975. 2/2. Szerk. BÉLÁDI MIKLÓS. Budapest, 1986. Akadémiai Kiadó, 621. [RÓNAY, 1986.]

³ VALACHI ANNA: Csigavonalban a Parnasszusra. Rákos Sándor földi poklai és táguló költői világa. Alkotáslélektani „fejlődésregény”. Budapest, 2009. Argumentum Kiadó, 266, 326.

⁴ ANGYALOSI GERGELY: Utószó. In: RÁKOS SÁNDOR válogatott versei. Budapest, 1998. Unikornis Kiadó, 279–280. [ANGYALOSI, 1998.]

⁵ RÓNAY, 1986. 621.

amennyiben időről időre kitekintett az álarc alól, vagyis saját maszkjában lépett elé. Színpadának előterét a »társak«, a megidézett költők, fiktív alakok (Berda, Catullus, Raszkolnyikov) népesítették be. Az utánzott személy még tökéletesen felismerhető volt ugyan, de nem okozott nehézséget, hogy mögüle kihalljuk annak az ének a hangját, amely álarcként tartja maga elé a másik költői szubjektumot. A maszkok időnként újabb maszkokat fialtak – a Berda álarcában megjelenő költő Anakreon, Donne, Verlaine szerepében lépett fel. A maszk a költészet egyik legősibb jelképe; a bármikor felültehető és levehető *ál-arc* a művészet és az emberi lét alapvető szabadságra-vonatkozásának szimbóluma. Hatalmas erejű determinizmust tagad: az azonosságot önmagunkkal. Ezzel a tagadással transzcendens jelentőségre tesz szert: tanúsítja, hogy az ember az egyedüli lény, amely lázadhat természeti mivolta, s még a halál ellen is.⁶

Jelen vizsgálat alapjait tekintve igazodik ugyan a fent vázolt háttérfeltevésekhez, vagyis a lírai rejtőzködésnek a Rákos-líra meghatározó kategóriájaként való elfogadásához, viszont új megközelítésre vállalkozik, nevezetesen a személyjelölés poétikai konstrukciói közül az önmegszólítás és a személytelenítés életműbeli szerepének stilisztikai-poétikai vizsgálatával.

Az alábbiakban a modern költészet e két alapvető, első megközelítésben látszólag talán ellentétesnek tűnő, ám a lírai rejtőzködés pozíciója által mégis összefüggést mutató kategóriájának, jelenségének rövid általános, fogalomértelmező és líratörténeti szempontú tárgyalása után (2) stilisztikai-poétikai szövegelemzésekkel kísérlem meg a Rákos-líra itt fókuszba helyezett két jellegadó szolamának, vonulatának bemutatását (3), végül a dolgotat rövid összegzés és kitekintés zárja (4).

2. A lírai „rejtőzködés” az önmegszólítás és a személytelenítés poétikai konstrukcióiban

Az önmegszólítás és a személytelenítés rövid, fogalomértelmező poétikai megközelítésében legyen most kiindulópontunk Kulcsár Szabó Ernőnek a lírai nyelv 1960-as, ’70-es években kialakult új változatairól adott jellemzése. Eszerint a *személytelenítés* vonulatához tartozó lírikusok „a művet döntően [...] nem személyes vagy közösségi vallomás kifejezőjének tekintették, hanem abból indultak ki, hogy a költészet valósága nem közvetlen megfelelője az életvilágnak: a mű műalkotás volta a megformáltság abszolút közegében nyilatkozik meg. Vagyis a vers voltaképpen nem az egyén, nem a vallomástevő szubjektum, hanem a szó hatalma alatt áll. De már nem a szómágia értelmében, mintha a szövegben a szó különleges státusza következtében tárulnának fel »metafizikai« mélységű jelentésrétegek, hanem a jelentésképzés nyelvhasználati szempontjainak tulajdonítva elsődlegességet. A vers tehát nem személyes beszédhangzás, hanem a szintaxis teremtette alakzat, olyan – személytől függetlenedő – poeticitás, amely a nyelv használati értelemben elgondolt lényegén

⁶ ANGYALOSI, 1998. 279–280.

keresztül tárul föl előttünk.”⁷ A személytelenítés kapcsán vázolt líratörténeti folyamatból Kulcsár Szabó Pilinszky János és Nemes Nagy Ágnes költészetét emeli ki, a két költő életművében egyaránt a klasszikus modernség lírai tradíciójának lezáró átformálódását látva, ahol „az individuuum versbeli jelenléte – a személyes közvetlenség jelzéseinek fokozatos elhalványulásával – egyfajta elvont beszédhelyezetté alakult át. A hermetikus karakterű lírai világ egy-egy változatában így végső soron a személytelenítés eljárásával őrizték meg a személyiségértékek európai hagyományának orientáló folytonosságát.”⁸ Megjegyzendő, hogy – igaz, csak egy rövid utalásban – az irányzat arculatának kialakításában számottevő szerepet játszó költők között említi Kulcsár Szabó Rákost is.⁹

A személytelenítés mellett – más módon ugyan, de – az önmegszólító lírában is rejtőzködésnek felfogható megosztottság jelenik meg, hiszen a lírai ÉN – amellet, hogy önmaga „nevében” szól – az egyes szám 2. személyű konstrukciókban megvalósuló reprezentációval valaki MÁS is lesz, egy másik személyiségként jelenik meg, azaz valaki más mögé „rejtőzik”. Érdemes legalább röviden utalni arra, hogy e verstípusnak – a személyjelölő konstrukciók alapvető egyezése ellenére – poétikai szempontból, például az én lírai helyzete vagy a Te interpretációs lehetőségei szempontjából, jelentős eltéréseket mutató, különböző válfajai léteznek, illetve arra, hogy az önmegszólító verseknek igen kiterjedt líratörténeti hagyománya és több szempontból nagy jelentősége van mind a magyar, mind a világirodalomban.¹⁰

3. *Ott s itt / egyaránt ő: az önmegszólítás konstrukciói*

Az alfejezet címébe emelt, a *Különös mérközés* című Rákost-versből származó részlet, az „*ott s itt / egyaránt ő*”, pontosan kifejezi azt a személyjelölési, illetve -konceptualizálási kettősséget, amely az önmegszólító versek legfőbb szerkezeti-szemantikai sajátossága. Az önmegszólításban ugyanis az én (az egyes szám 1. személy) és a te (az egyes szám 2. személy) a nyelvi-poétikai konstrukció konstitutív tényezői, ám ahogyan azt az idézet szemléletesen explikálja, a külső szemlélő, jelen esetben a vers befogadója szempontjából a két személy valójában „dinamikus” egy (*egyaránt ő*).

Számos érdekes, esztétikai-poétikai szempontból figyelemre méltó példát találunk Rákost költészetében az önmegszólító vers típusának megjelenésére (most csak néhány fontosabbat említve: *Profécia*, *Állózárnka*, *Kettős idő*, *Különös mérközés*), ám a jelen esetben csak néhány további verset van mód közelebről vizsgálni.

⁷ KULCSÁR SZABÓ ERNŐ: A magyar irodalom története 1945–1991. Budapest, 1994. Akadémiai Kiadó, 56. [KULCSÁR SZABÓ, 1994.]

⁸ KULCSÁR SZABÓ, 1994. 56.

⁹ KULCSÁR SZABÓ, 1994. 56.

¹⁰ Részletesebben I. NÉMETH G. BÉLA: Az önmegszólító verstípusról. (Különös tekintettel József Attilára). Irodalomtörténeti Közlemények, 1966. 5–6. sz., 548. [NÉMETH G., 1966.] Vö. még: KULCSÁR-SZABÓ ZOLTÁN: A „Te” lírai alakzatának kérdéséhez. Parnasszus, 1997. 3. sz., 107–115., PETHŐ JÓZSEF: Az önmegszólító versek személyjelölő konstrukcióiról. In: Líra, poétika, diskurzus. Szerk. LACZKÓ KRISZTINA – TÁTRAI SZILÁRD. Budapest, 2021. Eöt-vös József Collegium, 195–212.

E verstípus első, jellegzetes Rákos Sándor-példájaként vegyük most szemügyre a *Harc a madárral* kötet címadó versét!¹¹

Még maróbb csókok, még csontig égőbb szavak kellenének,
még magasabb frekvenciájú önátadás
s szeretet, szeretet, szeretet
kifogyhatatlan készletekkel,
hogy az érdemtelenek is torkig lakhassanak belőle.
*Ha minden ízt végigkóstoltál, lehet még egy, amit nem ismersz
s éppen az a legízesebb,
ha minden színt végigkevertél, lehet még egy, amit nem ismersz
s éppen az a legszínesebb,
ha minden formát végigmintáztál, lehet még egy, amit nem ismersz
s éppen az a legformásabb.
Láttál egy madarat gyermekkorod kertjében, hallottad énekelni.
Meg akartad fogni azt a madarat, de elröpült – egy-két szárnytolla maradt csupán
kezekben.
Pedig meg kell fognod, papírra kell büvölnöd, szárnytollai kékes árnyjátékával,
hogy röpködjön és énekeljen,
mint abban a kertben röpködött és énekel,
gyermekkorod birsalmavirágillatú kertjében.
A madár elszállott. Éneke nem hallatszik többé.
De visszaröpül még bizonyosan! Egyetlenegyszer még bizonyosan visszaröpül!
Fogd meg akkor, köss lábára zsinórt, s hurkold csuklódra, hogy soha többé el ne
hagyhasson!
Negyven felé közelítsz. Ne alkudj!*

Az önmegszólító versek – Németh G. Bélának a verstípust leíró alapvető tanulmányában meghatározó, mondhatni, definitív jellemzőjeként említett¹² – tipikus lírai helyzetét látjuk itt: a *válságot* és a válságból következő *számvetést*. A válsághelyzet felismerése, illetve ezzel összefüggésben a számvetés¹³ az itt vizsgált szövegben elsősor-

¹¹ Rákos Sándor verseit – amennyiben nem szerepel egyéb forrásmegjelölés – a Digitális Irodalmi Akadémia Rákosgyűjteményéből idézem: <https://dia.hu/dia-szerzok/rakos-sandor>. (A letöltés ideje: 2024. 03. 17.)

¹² Vö. „A tudat válságának élményéből fakad, a krízises önszemlélet vívódó gondolatélményében fogan ez a verstípus...”; NÉMETH G., 1966. 546.

¹³ Azzal kapcsolatban, hogy ez a számvetés éppen az életút „felén”, a negyvenedik életév körül történik meg (*Negyven felé közelítsz*), nem lehet itt nem utalni analógiaként Kosztolányi egyik legfontosabb és legszebb, szintén önmegszólító versére, a *Ha negyvenéves* címen ismert szövegre: Ha negyvenéves elmúltál, egy éjjel / egyszer fölébreds és aztán sokáig / nem bírsz aludni. Nézed a szobádat / ott a sötétben. Lassan eltűnődöl / ezen-azon. Fekszel, nyitott szemekkel, / mint majd a sírban. Ez a forduló az, / mikor az életed új útra tér. / Csodálkozol, hogy föld és csillagok közt / éltél. Eszedbe jut egy semmiség is. / Babrálsz vele. Megúnod és elejted. / Olykor egy-egy zajt hallasz künn az utcán. / Minden zajról tudod, hogy mit jelent. / Még bús se vagy. Csak józan és figyelmes. / Majdnem nyugodt. Egyszerre fölshajtasz. / A fal felé fordulsz. Megint elalszol.

ban magára a költői létre, a költői célokra vonatkozik, ami végső soron az önmaga költői teljesítményével való részben fokozatának, részben holisztikusnak felfogható elégedetlenséget, a költői kudarc beismerését jelenti: *Még maróbb csókok, még csontig égőbb szavak kellenének, még magasabb frekvenciájú önátadás; Meg akartad fogni azt a madarat, de elröpült – egy-két szárnytolla maradt csupán kezében.* A jelen értékhiányos állapotának rögzítését azonban, önbiztatásként, a jövőbeli remények sorolása, az újrakezdés projektálása követi: *A madár elszállott. Éneke nem hallatszik többé. ... De visszaröpül még bizonyosan! Egyetlenegyszer még bizonyosan visszaröpül! / Fogd meg akkor, köss lábára zsinórt, s hurkold csuklódra, hogy soha többé el ne hagyhasson! Mint láthatjuk, az önmegszólító versek szokásos szerkezeti összetevője, a felszólítás, didaxis¹⁴ is fontos eleme a szövegrész szemantikai szerkezetének: *Pedig meg kell fognod, papírra kell bővítnöd... Fogd meg akkor, köss lábára zsinórt, s hurkold csuklódra... Negyven felé közelítesz. Ne alkudj!**

A *Napfogyatkozás* című költeményben a halálra készülődés archetipikus metaforája a címbe emelt *napfogyatkozás*. Számadás, számvetés ez a vers, a *kimenős halálraitélté*, vagyis az önmegszólító versek jellegzetes léthelyzetét¹⁵ láthatjuk itt, összekötve a felszólítással, az egyre fogyó életre vonatkozó, a jövőbeli cselekvéseknek, magatartásnak irányt szabó figyelmeztetéssel (*vigyázz legyen mért hajtánod / fejed a tiló alá holnap*):

NAPFOGYATKOZÁS

naponta napfogyatkozás
kevesülve arannyá fogynak
időd fukaron fölveri
árát a maradék napoknak
kezedből kicsúszik a perc
ha vesztéd már vész örökre
visszajátszást nem tűr pered
ítélet követ felpörögve
kimenős halálraitélt
bár csak veszendőt tékozolhatsz
vigyázz legyen mért hajtánod
fejed a tiló alá holnap

A külvilággal való örök és feloldhatatlan konfliktus lírai feldolgozása, a válsághelyzettel, az idegenséggérzettel való szembenézés az a *Szomorú változás* című vers.

¹⁴ „Nemcsak megszólításról, de felszólításról is van szó. *A verstípust igazában ugyanis az önfelszólítás jellemzi; ha kezdettől nincs jelen, a vers valamely döntő fordulóján az önmegszólítás önfelszólításba vált át, s az élmény, a vers végső kihangsúlyát, jelentését épp ez átváltással nyeri el.*” NÉMETH G., 1966. 550. (A kiemelés tőlem: P. J.)

¹⁵ Vö. NÉMETH G., 1966.

*Idegen maradsz te már örökké
ebben a zsákmányoló világban, hol
éles tépőfogakkal és tűhegyes könyökkel
jár maholnap már a Múza is.*
Ó, azok a régi „szép” idők! (Pedig egykor
beh sokszor megátkoztad őket, hogy miért olyan
csúfak!) Ó, amikor még – ifjan – nemesebb
gondok tüzeben égtek a szívek, legalábbis
a jobbakéi! Ó, ha jós-szemmel a különbek akkor
előre látnak s megpillantják
múmia-másukként a mostani
magukat, nem válnak-e nyomban
sóbálvánnyá?
Te azért
járd csak dühödben az erdőt, hallgasd
a madarakat, ők még élők
s igaziak, és a fák is – köztük
bízvást az lehetsz, aki vagy!

A költemény több lényegi hasonlóságot mutat az előzőekben vizsgált önmegszólító versszövegek szemantikai struktúrájával, így például itt is megtörténik az értékhiányos jelen és abban az én helyzetének lírai feldolgozása, valamint megfogalmazódik a személyiség jövőbeli, mondhatni, részleges megoldást jelentő, mert a személyiség integritását lehetővé tevő életstratégiájára vonatkozó felszólítás (*Te azért / járd csak dühödben az erdőt, hallgasd / a madarakat, ők még élők / s igaziak, és a fák is – köztük / bizvást az lehetsz, aki vagy!*). Vegyük azonban észre, hogy a szöveg időszerkezete jóval összetettebb: az elégikus kompozíció csupán egy elsődleges, kevésbé kidolgozott megközelítés szerint épül jelen és múlt kontrasztjára (vö. *Ó, amikor még – ifjan – nemesebb / gondok tüzeben égtek a szívek, legalábbis / a jobbakéi!*). Valójában ugyanis a jelen és a jövő lehetőségeinek adekvát(abb) felmérése, megértése történik meg a múlt felidézése révén, múlt és jelen ellentéte így nem statikus szembeállítás, szembenállás, hanem a jelenbeli megismerés felől dinamizálódó viszony: „a jelen elválasztottsága a pozitívként értett múlttól nem utóbbi mássá-válásában nyilvánul meg, hanem abban, hogy az ugyanezen múlt kapcsán támasztott remények a jövő számára már nem érvényesek”.¹⁶

¹⁶ LŐRINCZ CSONGOR: Elégia és búcsú mint emlékezet a nyelvben. Arany, Mörrike, Vörösmarty. In: LŐRINCZ CSONGOR: A költészet konstellációi. Adalékok a modern líra történetéhez és elméletéhez. Budapest, 2007. Ráció Kiadó, 60. Vö. még: SIMON GÁBOR – TÁTRAI SZILÁRD: „Tőlem ne várjon senki dalt” – Az elégikus líramodell kidolgozása Arany János költészetében. Magyar Nyelvőr, 2017. 2. sz., 164–190.

4. „*Vasak jajszava*”: a személytelenítés poétikája Rákos lírájában

A személytelenítő líra alábbi Rákos-példáiban a dolgok megnevezése alakilag a lehető legszemélytelenebb módon történik meg: sem a lírai alany, sem más személy nincsen jelen.¹⁷ Tehát a tárgyi világ mögött „rejtőzködik” a lírai én, így például nem közvetlenül a saját jajszó, hanem a *vasak jajszava* szól, nem a lírai én fájdalmas könyncseppe, hanem az *egyetemes közöny esőcseppje* csordul:

találkozások lázgörbéi a
forró sziklákon *vasak jajszava*
végül egyetemes közöny
esőcsepp csordul a kövön
(*Háború*)

Vegyük észre azt a stilisztikai szempontból különösen fontos, azaz a szövegértelem egésze szempontjából meghatározó stílusértékkel bíró tény, hogy csupán egyetlen ige fordul elő az egész versben (*csordul*), ám sem a lírai alany, sem más személy nincsen jelen.

A *tűzfal háromszöge* című versben is csak olyan főnévi konstrukciók (három minőségjelzős szerkezet) szerepelnek az önmagában álló főnév alkotta első sor után, amelyek senkihez, semmilyen személyhez nem kötődnek, legalábbis grammatikai értelemben, a nyelvi explikáció szintjén:

A tűzfal háromszöge

Fal
Fehér kihívás
Függőleges közöny
Fáradhatatlan jelenlét

Még absztraktabbá teszi ezt a poétikus¹⁸ szövegkonstrukciót az, hogy az első konkrét, ám referenciálisan nem lehorgonyozható jelentésű főnév (*fal*) után csak elvont jelentésű főnevek fordulnak elő (*kihívás, közöny, jelenlét*).

¹⁷ Vö. TOLCSVAI NAGY GÁBOR: Személyjelölés a személytelenítő lírában. Pilinszky költészetének egy poétikai jellemzőjéről. Magyar Nyelvőr, 2018. 3. sz., 287.

¹⁸ A poétikusság fogalmának újabb, kognitív poétikai-stilisztikai értelmezése röviden így foglalható össze: a poétikusság egyszerre feltételezi a megismerés és a nyelv közegeiben kialakuló referenciális jelentés interszubjektív jellegét, ugyanakkor a megszokott és kanonikus jelentésalkotói műveletek átmeneti vagy tartós felfüggesztését, amely mind a nyelvi szimbólumok megformálására, mind referencialitásuk kidolgozására hatással van. Ez az esztétikai élmény kognitív dimenziója, amely a nyelvi szerkezetek vizsgálatával hatékonyan megragadható. Vö. pl. DOMONKOSI ÁGNES – KUNA ÁGNES – SIMON GÁBOR – TÁTRAI SZILÁRD – TOLCSVAI NAGY GÁBOR: Poétikai mintázatok korpuszalapú kognitív stilisztikai kutatása. In: Nyelv, poétika, kogníció. Elmélet és módszer a poétikai kutatásban. Szerk. DOMONKOSI ÁGNES – SIMON GÁBOR. Eger, 2018. Líceum Kiadó, 211–222., SIMON GÁBOR: Bevezetés a kognitív lírapoétikába. A költészet mint megismerés vizsgálatának lehetőségei. Budapest, 2016. Tinta Könyvkiadó.

A zártság (bezártság) teljességét és monotonitását retorikai-stilisztikai alakzatok, az alliteráló, illetve anaforaszerűen ismétlődő sorkezdő *f*-ek mintegy ikonikusan reprezentálják.¹⁹

Szófajtani-szóstilisztikai megközelítésben hasonló, ám még inkább prototipikusnak tekinthető a személytelenség megvalósítása szempontjából a *Szertartás* című vers, hiszen a személyjelölést ab ovo magában foglaló ige²⁰ nem fordul elő a szövegben, csak a szöveg végén áll egy főnévi igenév. Márpedig ennek a szófajnak stilisztikai szempontból lényegi jegye, hogy „személyre vonatkoztatás nélkül [személyragozás nélkül: P. J.] fejezi ki az elvont cselekvés, történéis, létezés fogalmát, így magában hordja annak a lehetőségét, hogy a személytelenítés eszközeként alkalmazzák [...] A személytelenítő funkciót a főnévi igenév másik szófaji jellemzője is segíti: nem fejez ki abszolút igeidőt.”²¹

SZERTARTÁS²²

a jeges borzongást a fázást
hasogató kiszáradást
a meder éles köveivel szemközt
ráolvasással
versek dobszavával *kiűzni*.

4. Összegzés és kitekintés

Nemes Nagy Ágnes egyik, Rákos Sándort köszöntő beszédében csak az igazi irodalomértőkre jellemző pontossággal, érzékenységgel mutatott rá a költő lírájának gazdag sokrétűségére: „Mindannyian, akik most itt összegyűltünk, azért jöttünk össze, mert versolvasók, verskedvelők vagyunk. Ha aztán egyenként, személyenként megkérdeznének minket, miért is szeretjük a verseket, azt hiszem, nehéz volna felelnünk erre az alapkérdésre. Sokfélék vagyunk, mi olvasók, önmagunkban is sokfélék. Sokan vagyunk akkor is, ha egyedül vagyunk. Volt és leendő személyiségeink, azok, akik voltunk vagy lehettünk volna, vágyaink önmagunkról való képeink sokaságként vesznek körül, s visszhangzanak arra a másik, arra az állítólag idegen személyiségre, aki az

¹⁹ Az ikonikusság alapvetően szemantikai kategóriájának stilisztikai értelmezéséhez lásd: TOLCSVAI NAGY GÁBOR: A magyar nyelv stilisztikája. Budapest, 1996. Nemzeti Tankönyvkiadó, 54–55.

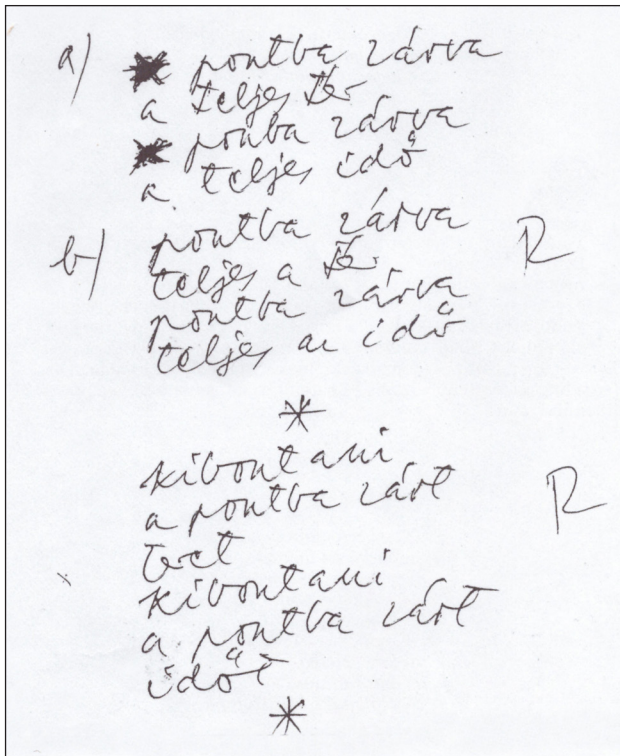
²⁰ Az igék időben fejeznek ki folyamatot, két vagy több figura viszonyában, ezért a mondatban bővítményeik vannak, amelyek a sematikus figurákat kidolgozzák, lehorgonyozhatók a beszédhelyzet középponti részéhez, „deiktikus igeidő, mód, szám, személy jelölődik rajtuk”. TOLCSVAI NAGY GÁBOR: Az ige a magyar nyelvben. Funkcionális elemzés. Budapest, 2015. Tinta Könyvkiadó, 27.

²¹ MURVAI OLGA: Szöveg és jelentés. A szabad függő beszéd szövegnyelvészeti vizsgálata. Bukarest, 1980. Kriterion Könyvkiadó, 72.

²² Három publikálatlan Rákos Sándor-vers. Forrás: <https://litera.hu/irodalom/elso-kozles/van-egy-belso-vilag-is.html> (A letöltés ideje: 2024. 03. 30.)

irodalomból szól hozzánk. – S ha az olvasó maga százfejű, hány fejű vajon a költő? Nem is lehet arra vállalkoznom, hogy itt és most, az est költőjének, Rákos Sándornak a személyiségét rétegenként kibogozzam, de az mégis engedtessek meg nekem, hogy *ne egy Rákos Sándorról* beszéljek [...] A költő mindig más; a költő százfejű, és a száz-egyéniségű költő és a száz-egyéniségű olvasó találkozása mindig olyan, mint egy beláthatatlan ismerkedési est, ahol a párbeszédnek balettje mindig más és más formában játszódik le.”²³

A fentiekben én most egy vagy talán inkább „két” Rákos Sándorról, az önmegszólító versekben önmagát kérdező, vizsgáló, biztató és a személytelenül, de mégis lírai személyességgel magáról – és a világról – beszélő Rákos Sándorról szóltam. A költő többi arcát, sőt az itt bemutatni próbáltat is, remélhetőleg egyre tisztábban, pontosabban mutatja fel előttünk a remélt további irodalomtörténeti, poétikai és stilsztikai kutatás.

²³ NEMES NAGY ÁGNES: Rákos Sándor köszöntése. A Fészek Klubban elhangzott beszéd. Kézirat. Forrás: https://reader.dia.hu/document/Nemes_Nagy_Agnes-Az_elok_mertana-2577. (A letöltés ideje: 2024. 04. 02.)

SZILÁGYI LÁSZLÓ

Rákos Sándor Nyírsége –
az értelmiségi lét
„pergő homokja” és végtelene

*„Beomló buckák pergő homok az én hazám
Koraőszi hajnal ködében hosszan kiált egy ismeretlen madár”*
(Rákos Sándor: A Tűz kérése. Társas monológ. Részletek)

Konferencián utolsóként megszólalni nagy tisztesség és nagy felelősség. A Rákos Sándorról szóló előadások az aggastyán születésével, valamint lírájában a szülőföld szellemiségének, nyelviségének jellemzésével kezdődtek. Most visszakanyarodunk a kezdetekhez és a végtelen-végeshez. Nem önmagába visszatérő körként, hanem úgy, ahogy Rákos szeretett volna a valóságban, és ahogy tudott élni költészetében: egyre táguló körökben. Ez a tágulás- és egyetemességigény azonban nem nélkülözheti a hiány felmutatását sem: azon otthonosság és a belső szabadság égő vágyát (csupán a vágyát), amelyet egy gesztussal szerettem volna érzékeltetni a konferencián a hallgatók és kutatótársak számára. Fel sem menve az előadói pulpitusra, próbáltam érzékeltetni az első sorok előtt megállva, hogy az a piedesztál, amit jelent egy előadás, egy ünnep, mennyire eltávolított, különös világ volt számára: 70 éves születésnapjának ünnepén mindenki ott volt, „aki számított” a magyar irodalomban, csak éppen az ünnepelt nem. S ezen, az őt jól ismerők nem csodálkoztak. Mégis, ez a közvetlenség és kapcsolódás a kortársakhoz, az élőkhez mint hiány, mint „semmi” kiáltott életében és egy egész nemzedék számára, az elvárástalanodott XX–XXI. században, ha megváltásért nem is, de legalább megértésért. A gondolat erejének felmutatásáért. Több mint szimbolikus, hogy egykori szülőháza mellett az iskola épülete most idősek háza, ott feszül neki, „az elmúlásnak / a gondolat” (*Félelem nélkül*).

Mégis: most fel kellett mennem az előadói mikrofon „parnasszusáig” és meg kellett mutatni, amit ő képviselt számomra: a Nyírségből kiindulva az örök változás táguló, elgondolkodtató köreit.

Ez három ívben lehetséges.

Előadásomban először Rákos Sándor szülőföldjéhez kapcsolódó költői, prózai valóságait, azok archetipikus formáit mutatom be. A lélektani szimbólumok közül a

homok”-tól a „kő” metaforájáig jutunk el. Mindkettő élettelen. Első pillantásra, az élőhöz viszonyítva szinte „semmi”. Ez a „semmi” lett a költői én kialakulásának külső és belső forrásvidéke. Rákos Sándor költészetében és műfordításaiban később újra és újra megjelenik ez a szimbolikus kép: gondoljunk a *Gilgames* világának sívó homokjaira, vagy a nyírségi porra, a szülőföld és a költővé váló lélek homokjára, köveire. Egyben a születés és halál „semmije” ez. Szigetszerű lét. Ezt a létformát lehet önmagában is szemlélni.

A „semmivel” azonban a filozófiában a „valami” állítható ellentétbe, a „minden” pedig párhuzamba – éppen megfoghatatlanságuk, felfoghatatlanságuk okán. Ahogy Rákos szemléletformáló filozófusánál, Kantnál látjuk a negyedik antinómiánál: „A világon léteznek szükségszerű dolgok, de lehetséges az is, hogy nem.” Vagy ahogy tanára, Horkay László írta: „Lét és nemlét ma nem merev, egymástól távol álló, szónokias valóságok.” Rákos pedig: „Mért van, ha nincs? Mért nincs, ha van?” (Helyszín. Archetípusok. Alaptörténekek).¹

Érdeemes éppen ezért egy második, táguló körben, tágabb társadalmi világban, Rákos hivatalos társadalmi besorolását illetően megvizsgálni a határhelyzetet: mit jelentett a XX. században értelmiséginek lenni keresztény-zsidó, értelmiségi-paraszti társadalmi létformák metszéspontján.

Végül tágítjuk még egygel a körök számát, hiszen Rákos Sándor volt a Digitális Irodalmi Akadémia egyik alapítója. A virtuális valóság, az internet segítségével egy jelentős, most születőben lévő irodalmi innovációt mutatok be, hogy megszólaljon a vers, és megjelenjen – legalább hangjával – a költő, író!

„Homok és kő” költői és lélektani szimbólumokként

Először a „homoknak” és a „kőnek” próbálok nyomába eredni a hazai tájon és az életút állomásain: Kálmánházán (szülőhelyén), a tanítói lakásban, Hajdúnánáson a Református Gimnáziumban, ahol 1932–1937 között tanult, majd a nyíregyházi Evangélikus Gimnáziumban, ahol a győzelmi reménnyel és mámorral induló, majd elkomoruló és egyre több veszteséget hozó háborús években (1937–1940) diákoskodott és maturált. A költő utazásait újraélhettem 2008 őszén, amikor özvegyével, Szentpál Monikával, monográfiájának írójával, Valachi Annával és nyírségi felfedezőjével, Bakajsa Andrással látogattunk el Rákos Sándor fiatal éveinek szemtanú iskoláiba.

A nyírségi helyszínek hatásait értékelnünk és méltányolnunk kell. Költővé még itt ért meg, ezen a tájon, amely szülőföldje volt, és lett egyben a bujkálásának, menekülésének színtere 1944-ben: menedéke és egyben halállal fenyegető kitaszítója. Saját elmondása szerint ez a fenyegetettség, amely szinte örökre letetette volna vele a tollat, lett költőként való születésének ösztönzője. A felfedezéseken, veszteségeken és egész életén keresztül pedig megmutatkozhat, milyen útjai és zsákutcai voltak az akkulturá-

¹ HORKAY LÁSZLÓ: Válságban van-e a kantianizmus? *Szellem és Élet*, 3–4. sz. 128.; RÁKOS SÁNDOR: Két vers között (prózaí írások). 1990.

ció/asszimiláció által érintett értelmiségnek, a kételkedve istenkereső és hívő „lázadó bárányoknak”, a keresztény-zsidóságnak Magyarországon a két világháború közötti időszakban, és azt követően.

A Nyírség kapcsán mint természeti adottság, természetesen a nyírfa és a homokos táj jut eszünkbe. Rákos Sándornál a nyírfa nem, de a homok annál fontosabb. A *Nyírség porában* című költeményében az utazás, a szabadság, a változás, a végtelen és mégis a védtelenség egyszerre megjelenő érzései kísérik:

Két domb között, mint kétpúpú tevén
utazom nyáron, őszön, télen át;
ülök a lanka süppedt hátán,
fejem fölé sátorlap-éj borul.

A versben és élményben már egyetemes kulturális alakot, a halállal viaskodót, örök életet remélőt is sejthetünk, ahogy verscímében írta: *Gilgames a sivatagban*.

Lélektani terápiás munkában, integratív hipnoterápiában, katatim imaginációban is dolgozunk természeti képekkel. Ilyenek alapfokon a rét, a patak vagy a hegy képe. A homok nem fordul elő. Ha beállítanánk, az már felsőfokú hívóképként nagy pszichés energiát, a szorongással, a tudattalan konfliktusokkal való erőteljes szembenézést kívánna. A homokban és sivatagban életben maradni, azt túlélni: igazi bravúr! Csak jól felszerelve lehetne nekivágni és kitartóan, szüntelenül bízva menetelni a végtelennek tűnő utazás oázisig elérő végében. Ha pedig el kell esni és ott kell maradni, az állatok kaparásai ellen a csontok nyugalmát csak a homokra helyezett kő biztosíthatja.

Ezért is lehet, hogy a „homok” a *Bibliában* csak kétszer fordul elő, és egymásnak részben ellentmondó kontextusban, addig a kő számtalanszor. Mindkettőben közös, hogy sokrétű és szétválasztó, sorsfordító a jelentéstartalmuk.

A homokról így olvasunk:

- Mikor ide-oda tekinté és látá hogy senki sincs, agyonüté az Égyiptombelit és elrejté azt a homokba. (Mózes II. könyve 2,12)
- Azt gondoltam azért: fészkeimmel veszek el, és mint a homok, megsokasodnak napjaim. (Jób könyve 29,18)

A homok elrejtja a bűncselekmény áldozatát, a Mózes által megölt egyiptomit, egyben fordulópontja a legnagyobbá váló próféta életének. Temetkező hely, és felfoghatatlan számtalansága okán mégis az élet folytonos végtelenségének és a megújulás lehetőségének jelképe, ahogyan Jób meggyötörtén is emlékezik szebb napjaira általa.

A kő bibliai értelemben gazdag jelentéstartalommal bír – mint Rákos életében a származás, társadalmi, gondolati sokféleség, maszkok mögötti egységvágy –, fizikai és metafizikai szintézisjelkép. A magyar lírában általa kárhozottatott túlfírásokkal, terjen-

gősséggel szemben kívánta „lebontani a gondolatokat, érzéseket, indulatokat” egészen a központi versmagig.²

A kő teológiai értelemben egyszerre fontos,

- a kőtáblákra írt tízparancsolat szigora és véglegessége, a bűnösök büntetése megkövezés által ahogy az a házasságtörő asszonnyal történt volna),
- de éppen ebből kiindulva a kegyelem, a végső tisztelet jegye is, a zsidóságnál a bűnösnek, halottnak is kijáró kegyelet és az újrakezdés szimbóluma. A *71. zsoltárban* a védelemnek és a gonosztól való megszabadulás helyének várává épül, olyan lehet, mint maga az Úr! *„Légy sziklaváram, ahova menekülhessek szüntelen; rendelkezézl megtartatásom felől, mert köszálam és erősségem vagy te.”* Ahogy Ézsaiásnál és Máténál (Ézs 51,1k; Mt 3,9), Isten a kövekből is támaszthat fiakat és kenyérré változtatja a köveket. Jézus a szegletkő. Péter első levelében (1Pt 2,4k) találjuk: *„magatok is mint élő kövek épüljétek fel lelki házzá, szent papsággá.”*
- A kő emlékeztethet a „vegyétek el a követ!” – a feltámadás mondatára.

A „homok” és még gyakrabban a „por”, valamint a „kő”, a halál és az élet világának határai: élettelenység és maradandóság. Az alább idézett versekben a „homok” és „kő” szavak önarcképi, identitásmeghatározó jelentéssel bírnak. A „tudatlanság” jellemző állapotuk, miközben élettörténeti és metafizikai képpé lesznek időtlenségük és örökévalóságuk által:

két végtelen közé szorult
 árnyéknál is vékonyabb létezésem
 előttem bonthatatlan végtelenség
 mögöttem bonthatatlan végtelenség[...]
 e tudás bére életem
 bűnhődni minden perccel ezért kell
 nem szenved a kő nem tud az időről
 nem szenved a por nem tud a halálról
 (Két töredék egy önéletrajzhoz)

A szintén nyírségiként született és a nyírségi homok valóságos világában felnövő kortárs, Váci Mihály számára a lokális identitásmeghatározó elem lett a „homok”, de – Rákossal ellentétben – nem a kő, hanem a megtermékenyítő, létszelídítő eső párosításával, – ahogy egész élete, mentalitása és ars poeticája üzenté:

² ERKI EDIT: Az Élet és Irodalom látogatóban Rákos Sándornál. Élet és Irodalom, 1968. 5. sz. 12.

Mert nem hiszem, hogy ne lehetett volna
kitartó, csendes, hű forradalomban
élni: – szeretni, hinni a világot;
[...]
Széjjel szóródni – eső a homokra –
sivatagnyi reménytelen dologra
s ha nyár se lesz tőled – s a táj se zöldebb:
– kutakká gyűjt a mély: – soká isznak belőled!
(Váci Mihály: *Eső a homokra*)

S éppen egy éltető, hús vizet rejtő gémeskútnál, a Nagy-Szék-tó mellett (a várostól, Nyíregyházától 17 kilométerre volt az első kút) találkoztak először ténylegesen, bár egymás munkáit már húsz éve ismerték. Ahogy Váci Mihály megírta *A mohos favödör* (*Beszélgetés Rákos Sándorral*) című emlékezésében. Együtt csodálkoztak rá: hány nemzedék, milyen szomjúság, „egy népvándorlás” ivott belőle és koptatta el a favödör szélét.³

Az első „homok”: Kálmánháza (1921–1232)

Az egykori iskola és hozzá kapcsolódó lakás most a nevét viselő Idősek Klubja. Rákos Sándor „egykesége” és kétszer kettős (zsidó-keresztény, kereskedő/paraszt-értelmiségi) származása már önmagában is érthetővé teszi, ha nem feltétlenül indokolja táborokon és közösségeken kívüliségét.

Egy ilyen konferencia alkalmas arra, hogy találkozzunk. Mert a könyveken, épületeken, számítógépeken és telefonokon, azaz a kultúra látható és tárgyias formáin kívül éppen a személyesség, a találkozás, az emberi kapcsolat, a beszéd és történet az, ami a kultúra lényege.

Ezért kerestem fel Kertész Gábort, aki hosszú ideig volt a Nyíregyházi Izraelita Hitközség feje, vezetője. Az asszimiláció, akkulturáció témaköréről beszélgettünk, ahogy Konrád Miklós könyvének címe mondja: „zsidóságon innen és túl”. Rákos Sándor kettős származásával kapcsolatban vetette fel a lehetőséget, hogy a zsidó anyai ágon a nagyszülők törésként éltek meg, hogy lányukat keresztény fiú vette el. Az az esemény, amely a századfordulón ritkaság volt, a süve-t vonhatta maga után: anyai nagyszülei *süvét ülhettek*. *Süvelsív/ál/sívó*: az első időszak, a temetést követő hét nap, a gyász hét. A gyászolók nem hagyhatják el ekkor házukat, és a héten végig a beszakított (bevágott) gyászruhát kell viselni. A gyászolókat otthonukban keresik fel a rokonok, barátok, hogy vigasztalják őket. Amíg nincs eltemetve a halott (1–3 nap) a hozzátartozó mély gyászt köteles tartani. Nem szabad húst enni, sem bort inni, semmilyen érzéki élvezet

³ VÁCI MIHÁLY: Toldi feltámadása. Összegyűjtött prózai írások. Budapest, 1972. Szépirodalmi Könyvkiadó, 387–389.

zettel élni, fel van mentve a vallási szertartások gyakorlása alól is: nem kell dicsőítő imákat, nem kell áment sem mondania (kivéve a szombatot).⁴

Egy ilyen szakadás a családi egységben elhallgatásként, tabuként rögzül a fiatalasszonyban, az egész családban, és az tovább adódik – transzgenerációs sorsként – a fiú számára.

A Rákos-monográfiákban (Imre Lászlóéban és a teljességre törekvő Valachi Anna kiemelkedő művében) megjelenik a kettős családi eredet, és valamiféle különös „titok” gyerekkori helyzeteinek bemutatása, de egyikben sem egyértelműen kimondva, hogy ennek gyökere az anya részéről az ősi vallástól való eltávolodás, a zsidó közösséggel való kényszerű szakítás, a kitagadottság és – nem egyszerűen annak titokzatossága a család részéről, hanem – tabusítása.

Ahogy sok kereszténnyé lett zsidó emberben és családjában, úgy Rákos Sándor életében is a folytonos keresés, otthontalanság, ki- és bezártság, „Korcs voltam, se ez, se az” kettőse feszít egész életében, életmódjában, és ott maradnak lenyomatai költészetében: Mert Izrael, én nem vagyok fiad!

Látom

a kisdíákot, ott kuksol a padban
s retteg a konfirmációtól, csak azért, mert
ott majd anyja nevét is felolvassák.

A drámai fordulat a versben, az első sorok tagadásaként annak végén, amikor a zsidóság összetöretik (konkrét történelmi valóságban Rákos életében, a vers írásakor 1944-ben), megrugdalt terhes asszonnyá lesz, s porral keveredik úgy, hogy a megszólító és annak tárgya egyé válik az írás által és a névmások egymásutániságával:

én nem átkozlak Izrael!... Sőt szeretlek,
te leokádott, összetört, megrugdalt
Te terhes asszony, vetélt magzatiddal
kik idegen trágyadombon rohadnak!
...Inkább szeretlek, mint máskor, én drágám!
Te letepert, ereid vért eresztnek!
Te megtiport, elkeveredsz a porral!
Te, én síró-zokogóm, én haldoklóm,
én édesem, én szentem, Izrael!

(*Jeremiád*)

Ahonnán és ami felé tart, az több mint élettörténeti út és több, mint egy ókori jeremiád: valójában Istentagadás, és a hozzá való megtérés, teremtés- és temetéskölté-

⁴ Magyar Zsidó Lexikon. Szerk. Ujvári Péter. Budapest, 1929. 328–329.

szet és vissza, egyre táguló körökkel. Szabadság és annak hiánya. Az adott és a „még lehetne” örök dinamikája. Életfilozófia és világlátás az égi szabadságtól a kő keménységéig. Elhangzott, most, halálának 25 éves évfordulóján, konferenciánk nyitányán is, a nyíregyházi Kossuth Lajos Evangélikus Gimnázium falán lévő emléktáblája megkoszorúzásakor:

Madárnak kellett volna lennem.
és elröppennem
De kő vagyok, ólommal erezett.
Ólomszárnyon lebegek

(*Önarckép*)

És a teremtés-temetés kettőse?

„Itt születtem – mondja – összeszorított öklömben hozva s fültépő sírással vállalva föl a rosszat és a jót, ami rám bízott.

Öregedő szülők egy-fia voltam, nagyon magányos. Iskolányi bozsgó-nyüzsgő bolylyal oszthattam meg magányomat, ott lábatlankodtam köztük a padsorok szűk utcácskáiban és az udvaron, egyedüllettem visszanyelt görcse mégsem oszlott el a torkomban. Ezért volt, hogy rejtkehelyemen, az ól végében bábút csináltam fából és rongyból, karomon szúrt sebből kiserkenő vért hintettem rá, nevet adtam neki, s testvéremmé fogadtam. A bábu megéledt...”

Megéledt, s bejárta a hazai tájakat, az iskolás évek után volt újságíró, majd költő, s költőként tovább vándorolva az ókori Kelettől a hullámsapkás csendes-óceáni költészet tengeréig, s a magára kényszerített sűrű sztálinista versektől a Lélek igaz, belső útjáig. Magánya azonban mindig elkísérte, ahogyan a bábu emléke is. A holt bábué. Anyja másnap ugyanis betegen ágyban maradt, s a fiú az ősi mágiát átélve, magára vállalva az el sem követett bűnt – a szülők (és Isten) nélküli új embercsinálás bűnét – hangosan imádkozott, s vadul körözött az udvaron, hogy aztán szétszedje (megölje ártatlanul) a bábút és eltemesse. Haláltánc (*danse macabre*) volt ez. Maradt így testvér nélkül, mégis gondolataival, költeményeivel, szerelmeivel párban. Ez a kettőség kiállt benne: „Milyen vidám gyerek is voltam! Milyen szomorú gyerek is voltam!” Vagy később, már érett, elismert alkotóként: „Életem minden mozzanata az emberekhez kapcsol – hogy is lehetnék én „magányos”? Innen és a kisgyermekkortől datálható a lelkében viaskodó Isten képe is, akitől futni szeretne, hogy éljen kedvére, s ne legyen másik lelke, aki rázuhan, leteperi, s akit folyton félni-figyelni kell. Ez az isten az egyik kezével folytonosan ad, a másikkal elvesz.

Milyen iskola volt ez Rákos Imre tanító úrral? A 2008-ban felkeresett és megkérdezett egykori osztálytársak emlékezete szerint szigorú és következetes: értőn írni, olvasni és helyesen számolni mindenki megtanult. A nádpálca persze néha suhogott, s idővel Isten kezévé nőtt: „...de kire sokat bízál / s valamit is még / át nem adott / annak a szólítástól / reszketve félnie kell / öreg mesterként / pálcát suhogatsz / így juhásztíván / vásott nebulót...”. (*Áldassék a verő kéz*) A korabeli fényképen ismét megmarad oda-

tartozásának és kiválasztottságának mozzanataként, ahogy ott van a mezítlás társak között és mégis apja mögött, lányoktól körülvéve, legközelemben.

A Kálmánházi Községi Iskola I–III. osztálya az 1930–1931-es tanévben.
Középen Rákos Imre tanító, mögötte balra fia, Rákos Sándor kisdíák

A második „homok”: Hajdúnánás (1932–1937)

A környező tanyavilágból emelkedik ki a gimnázium épülete, amelynek szimbolikus méreteit tantestületének tudományos és szellemi tekintélye tovább növelte. A Hajdúnánási Református Reál-gimnázium őse az az intézet volt, amelynek alapítása a reformációéval egy időben. Kálmánházától valójában térben nem messze, de otthonosságában mégis jóval távolabb első középiskolája.

Ideérkezését kedves, szeretett és tisztelt tanára, Horkay László tollából idézem fel: „Mi hozta oda ezt a kis agyonföltett, agyonkényeztetett gyermeket éppen a nánási internátusba? Éppen az agyonföltettség, éppen ez az elkényeztetettség. Sírt a lelkem, mikor először rátekintettem a szerencsétlen kisjóságra, amikor leszállt a kis egylovas szekérről, amellyel szülei hozták be Kálmánházáról... Higgadt, nyugodt, kevés beszédű apa, egy kicsit talán tempós, s eleven, könnyen mozgó édesanya, aki halálra féltette későn érkezett, egyetlen gyermekét. Szeptember eleje volt, még jó idő, de a kisfiút szinte látni sem lehetett a sok ruhától, amibe bele volt bugyolálva. Nagykabát, sál a nyakán, szinte csak a nagy szemé látszott ki a sok ruhából.

Amúgy is nagyon igénytelen kinézésű, furcsa gyerek volt. Öreges, komoly, szinte falusiasan tempós minden mozdulatában. Nyaka vékony, szinte félt az ember, ha ránézett, hogy bírja azt a komoly fejet. Így jelent meg közöttünk Rákos Sándor.”⁵ Aho- gyan megismerték, úgy egyre többen tisztelték a kis embert, aki nehezen oldódott,

⁵ HORKAY LÁSZLÓ: Kapcsolataim Rákos Sándorral – részletek. Szerk. RigóTamásné. Hajdúnánás, 2006. Nánási Kalendárium, 164.

hiszen ez „száműzetésének” helyszíne volt. Hamarosan ő lett az internátus büszkesége. Gondoskodtak róla szellemiekkel és a mindennapi kenyérrrel.

Nem csak őt jellemzi, hanem a tantestület kvalitásaira is enged következtetni Horvay László tudományos munkássága. Budapesten filozófiából doktorált, megszerezte a magyar-angol szakos tanári oklevelet, tanult ösztöndíjjal Zürichben, Edinburghban, Glasgowban és Tübingenben. Böhm és a német idealizmus, Hegel és Kant vallásfilozófiájának értő ismerője és magyarországi képviselője volt, s késő öregségében egy nagyszabású munkába kezdett. Így jelent meg 1974-ben az első összefoglaló mű a *Magyar nyelvű filozófia történetéről*. Mit tanulhatott tőle Rákos? Bizonyára a kanti „Ding an sich”, a „magánvaló dolog” áttörhetetlenségét, a végső valóság feltárhatatlanságát, a jelenségen, az érzéki valóságon túli lényeket, amely minden bizonnyal létezik, de az érzékszervek számára megfejthetetlen és leírhatatlan. A „Ding an sich” maga a tárgy, a mi elménktől függetlenül létező dolog, „a tudattól független, s épp ezért alapjában véve megismerhetetlen marad.”⁶ Visszacsengenek – vagy még pontosabban – visszakoppannak ismét kőként a *Kiáltásnyi csönd* című kötetében is ezek a gondolatok: „kő te minden fájdalunkat kibírod / csillagok hideg égői alatt / a csendet és az ordítást / vallatásunkat ötvenezer éve.” Vagy az Áldozati táblában: „...Esőid mosnak, szeleid szárítanak, / vagyok elgurult kő, lehulló faág.”

Nem az elme igazodik a tárgyakhoz, hanem az elme azt a rendet ismeri fel a tárgyakban, amelyet maga vitt bele. A kő süket, mindent kibír, s közben elporladva egy szellő is elfújja. A kártyalapok csak színes kartonok, amíg az ember belső rendet nem tételez fel, s vizz beléjük. Megtanulhatta, hogy a vallásnak és a tudománynak megvannak a maga határai, és hogy békében léteznek, létezhetnek egymás mellett.

Belső vívódása keresztény-zsidó gyökereihez kötve és azokkal szemben nem a vallási vagy vérségi okokból, hanem sokkal inkább az elhallgatás szégyenérzetéből és a kor reá testált megbélyegző törvényeiből, az emberek közömbös elfordulásából fakadt. Megtanulhatta, hogy éppen a szabadság, a lelkiismeret, a végső igazságba vetett hit – ami az embert emberré teszi –, nem létezik ebben az ok-okozat által determinált és az emberi butaság, a bűn által átszőtt világban. Mégis, mint „kell” mindenképpen van. Szükség van rá, s ha végső biztosítékát és alapját ebben a világban nem is, de egy intelligibilis, csak értelemmel és hittel megragadható transzcendens valóságban mégis meglesi.

Az ismeretelméleti esszencia társult Rákosnál az erkölcsi alapvetéssel, XX. századi, rigorózus – talán mondhatom így – „kantianus költővé” téve őt. A cselekedet belső szabályának egyetemes törvényként kell élnie, s ez a kategorikus imperatívusz abszolút kötelességet ír elő, még ha a boldogság nem is társul hozzá. Ne legyenek illúzióink: az erkölcsi jó és boldogság itt nem, csak egy másik világban kapcsolódik össze, de ehhez Isten létezését és a lélek halhatatlanságát is posztulálnunk kell. A KŐ és a törvény: már érett fejjel választja ars poeticájául a – Mózes alakját is idéző – most már már-

⁶ KANT: A tiszta ész kritikája. Ford. Kis János. Budapest, 2004. Atlantisz, 69.

ványtáblába vésett, a nyíregyházi Kossuth gimnázium falán olvasható, és neki tisztelgő sorokat: „Bazaltba vésett sorok, az elhallgatás többletével / Nem bánhat könnyedén a szóval / aki törvényt fogalmaz”.

A másik, amit Hajdúnánás kapcsán, annak filozófiai hatása mellett ki kell emelni: a szellemi pezsgés. Az Önképző Kör, amely havonta egyszer tartotta üléseit, tagdíjából és támogatásból tartotta fenn magát, s egyetlen tanév alatt több mint száz „számot” hallgathatott és vitathatott meg: volt közöttük szabadelőadás, felolvasás, szavalat, elbeszélés, vers, műfordítás, festmény, zene, ének, bírálat. Az Önképzőkör a maga célját és feladatát abban látta, hogy „emberebb embert és magyarabb magyart neveljen az ifjúságból.” Novellaíró kevés volt. Az egyik: Rákos Sándor, aki ekkor (16 évesen, V. osztályos tanulóként) kapta meg első nyilvános elismerését írásáért: anyakönyvi dícséretet.⁷

Nehezen ment el innen: „Kimondhatatlanul fáj és fáj a válás, mert nekem igazán semmi panaszom nem lehetett az ellen az iskola ellen, hol engem mindenki nagyon becsült és szeretett, és ahol én is nagyon szerettem és becsültem mindenkit.”

A harmadik „homok”: a nyíregyházi Kossuth Lajos Gimnázium (1937–1940)

A megye legrégebb, 1806-tól létező középiskolájában kiváló tanáregyéniségektől, Belohorszky Ferenctől, Sziklay Lászlótól, s számára a legkedvesebb Gacsályi Sándortól tanulhatott; mindhárom neve mellett a doktori cím jelzi a tudomány iránti mély elköteleződésüket. A nagyobb város, nagyobb iskolája jelentősebb létszámú és színesebb összetételű diákereget jelentett. Az akkori 476 diákból akkor már nem az evangélikusok jelentették a többséget: 123 evangélikus mellett 184 református vallású, és harmadik legnagyobb létszámban 108 izraelita tanulót találunk.

A „nagyváros”, Nyíregyháza idegen légkörét kellett megtapasztalnia: az emberek nem ismerik itt egymást (gondolta), s ő sem ismeri valójában e tájat. Éppen ezért adja címként írásainak: *Nyíregyháza felfedezése*. (Így, rövid „i”-vel írva, ahogy errefelé inkább ejtik.) Rákos rengeteget olvasott, sok száz verset tudott kívülről. Barátja is akadt: Salzmann/Sarlós Ottó. Kedvenc játéka volt, hogy egy csaknem ismeretlen régi vagy új költőt egyikük felidézett, a másik pedig felsorolta műveit, s idézett legjellegzetesebb írásából. Sokszor megtették az utat – néha tízszer is – séta közben beszélgetve, egymás gondolatait tovább szöve Rákos akkori otthona, a bujtosi Géza utca 14. és Sarlósék Kürt utcai lakása között. Barátság fűzte osztálytársához, Bory Zsolthoz, ahogyan kapcsolódott Friedler Ferihez, Herczeg Györgyhez, Medgyesy Györgyhez: mindez szellemi távlatokat is adott. Tanú lehetett erre dr. Csáky Lajos és Kovács Lajos, akikkel Sarlós 1933–1934-ben a *Forrást* szerkesztette, vagy a néprajzos Dienes István, a későbbi alispán, Palicz Mihály vagy a Tölgyes csárdát alapító Raksányi Sándor

⁷ A Hajdúnánási Református Gimnázium (III–VIII. oszt. Reál Gimnázium) értesítője az 1936–37. iskolai évről. Közzéteszi: DR. TÓTH LAJOS igazgató. Hajdúnánás, 1937. Katona Ferenc Ny., 40.

színész. Sarlós mint „Szigetre” emlékszik vissza erre a kis csoportra, amely a háború és a növekvő fasizmus idején is befogadott mindenkit, eltérő, – néha jobboldali, de alapjában véve balos, vagy legalábbis háború- és németellenes nézetekkel, s amely az egyre radikalizálódó magyar politikai viszonyok közepette sokszor kis kocsmákban került el a spicli füleket. Ezzel kapcsolatban ismét Margócsy tanár úrtól mint kortárs szemtanútól tudtunk többet. A gimnáziumban visszaemlékezései szerint diákok és tanárok alapvetően kerültek a politikát, s tartották magukat a hagyományos, szélsőségektől mentes politikai ideológiákhoz. Gacsályit, Rákos kedvenc tanárát pl. szociáldemokratának tudták. Mindamellet befogadó volt ez az iskola, mint ahogyan azt a fentebb idézett statisztikai adatok is mutatták. A „zsidótörvények” sem jelentettek mást egy gimnazista számára mint elfogadott törvényeket, annak kényszerítő erejével együtt. Az pedig a szolidaritás és az emberi jogok tiszteletének akkor nem túl gyakori példája volt, hogy a legvészterhesebb időkben, 1944-ben Zsolnay igazgató úr, az egyházi támogatást élvezve kijárta a hatóságoknál, hogy a (Síp utca által határolt) gettóba zárt kossuthos diákokat kiengedjék az érettségire. Sorsuk sokuknak az örömteli rövid szabadság után ismét a gettóélet, majd halálba sikító vagonok sötétsége lett.

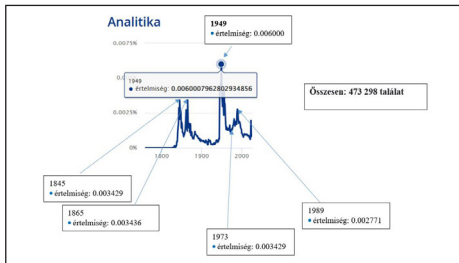
Rákos, az 1940-ben maturált fiatal költő is a megrázkódtatások sorát élte át. Egykori kedves nánási tanárához, Horkay Lászlóhoz írt, 1941. október 27-én kelt levele szerint néhány hónappal előtte jutott tudomására az, amit zaklatott „idegéletére” való tekintettel évek óta titkoltak előtte: édesanyja zsidó származású, és a legutolsó törvény értelmében ő is annak minősül. „Tehát leírtam, amit olyan nehéz volt, hogy azt hittem, hogy erőm se lesz hozzá. Borzasztó leírni, és borzasztó kimondani, de még borzasztóbb élni ezt a sorsot.” Ott marcangol, ott bujkál minden gondolatában, s közben attól retteg: ki tudja meg, s mikor vágja a szeme közé. Meghasonlott mindenkivel, de legjobban önmagával – nevének megváltoztatásának gondolata is foglalkoztatta már 1941-től – s hetekig ki sem mozdult otthonából. Beadta kérelmét a sárospataki teológiára (a papi pálya, a tanítással egyetemben régi terve volt, s nem kibúvó), még Porzsolt esperes is írt hozzá meleg ajánló sorokat, próbálkozott Debrecenben és Pápán, de mindenütt elutasításba ütközött. 1942-ben már búcsúzott a Nyírségtől: „Az alsó város, mint fagyszítta korsó / roppant sikollyal tegnap szétesett. / Én elmegyek. Reád hagyom, barátom / örökségül mind a hét cserepet...” (*Búcsú a várostól*)

Társadalmi lét és léten kívülség

Rákos Sándor szigetszerű életének és költészete táguló világának kettősét csak úgy tudjuk megérteni, ha látjuk, hogy az a társadalmi helyzet, amibe született, hogyan jelentkezik az olvasók világában – értve ez alatt elsősorban azokat, akik leginkább csak a napilapokból tájékozódtak az országos és világszintű eseményekről. Az *Arcanum* adatbázis több millió oldalt digitalizált a magyar irodalomból, publicisztikából, heti- és napilapokból, lexikonokból, iskolai értesítőkből, tudományos és szakfolyóiratokból, tematikus könyvgyűjtemények legjavából a XVIII. századtól napjainkig. Analitikája

mint egy folyamatosan bővülő jelzőrendszer mutatja az „értelmiség” és a „parasztság” társadalmi, társadalompolitikai fogalomként való felbukkanását írott történelmünkben, és annak arányait az adatév oldalszámaihoz képest.⁸

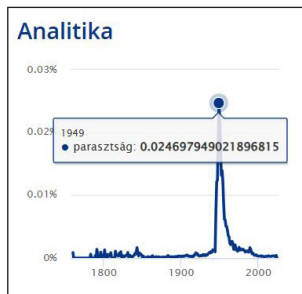
Az „értelmiség” fogalmát először a reformkorban látjuk nagyobb arányaiban megjeleneni. Kossuth jelentősen hozzájárult elfogadásához és használatához, amikor az

1832–36-os országgyűlés után, a *Törvényhatósági Tudósítások* megjelenéséről a törvényhatóságoknak küldött levélben arról ír, hogy az elmúlt országgyűlésen „valamely gyűjtőpontban egyesültek a nemzeti értelmiség sugárai, hogy visszahatva mint egy pharusról erősb világot terjesszenek szerte, messzire.” S immár a

törvényhatóságokban kell ennek a rétegnek a reformok ügyét és fényét terjesztenie.⁹ A következő kiemelkedő pont a neoabszolutista Bach-korszak utáni éveké, a meginduló alkotmányosság időszaka, ahol ismét ettől a rétegtől lehetett sokat várni. A legmagasabbra törő pont a II. világháború utáni erkölcsi-politikai krízis, kikényszerült és kikényszerített társadalmi változás időszaka, éppen az az év, amikor Rákos Sándor a legaktívabb volt. Még szülőhelyén és a megyeszékhelyen is látott el közéleti és újságírói feladatokat, a *Kelet-Magyarország* elődjének, a *Magyar Népek* munkatársaként. A társadalmi vezetés értelmiségi illúziója elvesztésének lenyomatát látjuk az 1949-es év után mély zuhanás diagramján. A nagy korszakváltás „fényes szelek” nemzedékének lobogását már nem lehetett feléleszteni. Az 1989-es rendszerváltás idején, amikor human értelmiségiek képviselték nagy számban a változást akaró erőket a parlamentben, és történészek foglaltak helyet a kormányban, még egy kiemelkedő pont számukra, de már nem érhetik el a korábbi magasságokat, ahogyan most sem. Rákos kötetlen „értelmiségi” lett, de kötetlensége okán is magányos.

Volt-e kapcsolódási lehetősége egyáltalán Rákosnak a másik társadalmi lételemzés és költészet felé úgy, hogy apai felmenői révén a parasztság hagyományvilágából is méríthette volna gondolatait és érdeklődését? A családi minta már eldöntötte, s a válasz nemleges lett. Maga a kor is ezt a távolságot kényszerítette ki, ahogyan iparosította és elszakította az embert a földtől: soha nem foglalkozott a

„parasztsággal” olyan mértékben a publicisztika, mint az állami megszüntetése, szétzilálása, tsz-be gyömöszkölése idején. A „paraszt” szó legnagyobb „aratása” az 1949-es adatév 471 643 találat/lapoldallal. Ráadásul általában a „dolgozó parasztság” összetételben utalva a kisebb és

⁸ <https://adt.arcanum.com>. (Letöltés: 2024. április 30.)

⁹ KOSSUTH LAJOS összes munkái VI. Ifjúkori iratok. 1819. július 5 – 1837. május 3. 75. Kossuth körlevele: bejelenti a Törvényhatósági Tudósítások megindítását. Pest, 1836. május 15.

szemben állítva velük a közép és nagyobb birtokosokat, uszító jelleggel ostromozva a gazdálkodók önellátáson túl még piacra is termelő részét, a „kulákokat”. Mintha létezhetett volna egyáltalán olyan gazdaember, paraszt, aki nem dolgozott. A pusztulásra ítélt parasztság világába így nem lehetett költőként „belépni”. Pedig – tudomása szerint elsőként az 1945 utáni magyarországi földosztásról Tiszanagyfaluból még ő tudósított büszkén, boldogan (*Magyar Nép*, 1945. március 27.).

Analitikánk jól mutatja a fogalom társadalompolitikai életét: „1949” itt egytelen, kiemelkedő pont. Sem korábban, sem később nincs olyan jelentősége. Alkalmas volt azonban arra, hogy végleg megszüntesse azokat a megnevezéseket, amelyekkel korábban, a rendi világban és a dualizmus korában még gyakran találkozhattunk, akár még a parlamenti választójogosultak rovatos ívein is: „földbirtokos, földműves, földműves”, sőt a legszebb: „földész”.

Rákosnak nem költői „programként”, hanem gyermekkori élményként volt adott és Szentpál Monika szerint fővárosi, első találkozásukkor is kucsmásan jelent meg Kálmánháza „parasztsága”. S egyben – már későbbi, istenkereső verseiben – isteni vonásokat is hordozott magán.

LEGENDA

ismertem Istent kiskorában
meztláb járt az iskolába
ujjas nélkül jött fején kucsma
a hátán hófehér tarisznya
szeméből fájdalom sugárzott
megteremtette a világot

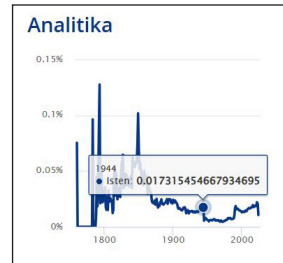
Ez a vers pedig tovább visz még egy kulcsfontosságú fogalompárhoz. Hogyan viszonyulnak egymáshoz: az Isten teremtette világ, Isten és a világ – és a felvilágosodás óta legtöbbször: Isten vagy a világ, vagy sokszor – Nietzsche „Isten halott, mi öltük meg őt” mondatai után már az Isten nélküli világ?

A világ az Arcanumban 10 816 912 találat. A reformkorban látunk egy csúcspontot (1827), s 1849 után hanyatlás kezdődik, majd újra lassú gyarapodás, 1949-ben kiugró az érdeklődés, hogy aztán kis hanyatlás után fokozatosan és dinamikusan emelkedjék egyre jobban, mind a mai napig.

Az Isten szó messze elmarad lapjaink szókészletében a „világgal” szemben. Mindössze 4 118 281 találattal szerepel. Kiugró számot mutat 1793-ban, s utoljára az 1849-es adatévben. A „világ” arányát (0,04) az „Isten szó” a XIX. században még meghaladja, de utána már nem (0,01).

1849-ben a szabadság, egyenlőség, testvériség/egyetértés együttes és gyors, forradalmi megvalósulásának reménye, a függetlenségi célokkal együtt hirtelen semmivé lesz. „Most tél van és csend és hó és halál. / A föld megöszült...” – írta Vörösmarty Mihály. Rákos Sándor kossuthos gimnazista-ként kénytelen a kossuthi kitartásban kapaszkodót keresni: a remete Kossuth talán még inkább győztes, mint a forradalmár Kossuth.

A következő kiemelkedő pontot az istenfogalom használata még a rendszerváltást követően 1991-ben éri el, de akkor is mélyen az 1849-es magasságok után.

Összességében tehát életének jó felében mindkettő aránya alacsony: a kimondott szavak analitikája szerint Isten nélküli és egy bezáruló, a közéleti létezés szabadsága nélküli világban élt, s ez még akkor is szűkítette – önkaratán kívül – magatartását, ha az Aczél György-féle kategorizációban (tiltott-túrt-támogatott) még a legmagasabb szintet is elérhette. A Margócsy József a róla írt visszafogott hangú nekrológban ez így hangzott: „A lexikonok megannyi irodalmi és állami elismerés (József Attila-díjak, Kossuth-díj) tulajdonosaként tartják nyilván, 26 megjelent kötetéről tudósítanak.”¹⁰ Miközben az özvegyével való (tudomásom szerint utolsó) találkozásuk alkalmával, amelynek szemtanúja voltam, felemlgette Rákosi Mátyásnak írt versével kapcsolatos korabeli ellenérzését és azt, ahogyan a verset Rákos Sándor letagadta. Nyíregyházán a kapcsolatot a két nagy irodalomtudós közül inkább Katona Bélával tartotta. A Kossuth-díjat pedig csak a halála előtti évben kapta meg.

A *Kortárs sírfelirata* című versben így foglalt össze két történelmi korszakot: „nyers erőszak fojtogatott – hol ennek hol annak nevezték – s bár váltott nevet alakot – kor-bácbtól némultak az eszmék”. S így pontosítja: „Két terror között olajág – botorul azt hittük szabadság – pedig már újabb despoták – főszerepeit osztogatták”.

Mi maradhatott más, mint a magány, a befelelé forduló értelmiségi és költői lét állapota? Mindez nem csupán Rákos Sándor sajátja, miközben élete és költészete révén talán mindenki másénál nagyobb hangsúlyt kap. Támogatottsága és szigetszerű élete ilyen formán a létező szocializmusban is elfogadható, sőt még kívánatos is volt, s tudtán és akaratán kívül a kádári kompromisszum részesévé tette, mely békén hagyta azokat, akik közéleti, politikai kérdésekről – főleg kritikus hanggal – nem szóltak.

„hol vagyok?” – hasított a kérdés
 „ki vagyok?” – nyomban így a másik
 feleletül s magyarázatként
 érzéseim s elmém ködéből
 egy látható s egy láthatatlan
 világot vaksin teremtettem

(Két töredék egy önéletrajzhoz)

¹⁰ Kelet-Magyarország, 1999. dec. 29. 303. sz. 5.

Hogyan jutunk midenezek után haza egy digitális, még nagyobb körben?

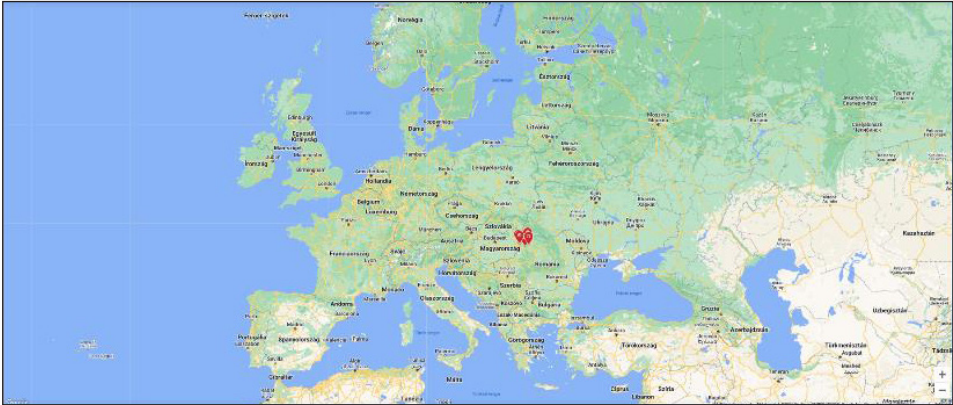
HAZA

Egyetlen igaz szerelme voltál te a hátizsákkal
csatangoló öreg kamasznak, szívét mindhalálig
bor és csók tüzénél is jobban megdobogtató.
De épp a kamasz-szemérem bíborvörös arcú
konoksága parancsolt rá: kibuggyanó profán
szavai közt a téged jelentő
drága egyet igen jól rejtse el.
Rövidnadrágban csetlett-botlott
színed előtt, mert jelre várt, megbocsátó
mosolyodra, intésedre, bohócod –
némán, hisz erről hallgatott, s amíg loholt
gacsos két lábán, csak a szemével
simogatott meg olykor – – – Tudod-e hát
hogyan vágyott haló porában is
pihentető öledre,
szülőföld?

Rákos Sándor a Digitális Irodalmi Akadémia alapítója volt. Ezért szimbolikus és jövőbe mutató kívánt lenni, hogy a konferencia alkalmával mutattam be nagyobb szakmai közönségnek először a Vershívó/Poemcaller szoftvert. Az innováció, a költői telefonfülke alapötletének ihletét Örkény István *Ballada a költészet hatalmáról* című novellájából kaptam.

Ha egy-egy hely irodalmi és zenei örökségének ápolása és népszerűsítése alapvető kulturális és szellemtörténeti feladat, akkor szükség van egy nyilvános verses-zenés telefonfülkére és webalkalmazásra. Ez lehetővé teszi a telefonfülkében és azon kívül az ide látogatók és az itt lakók számára egyaránt, hogy a Nyírséghez, a történelmi három vármegyéhez, azok településeihez kapcsolódó legjelentősebb alkotók egy térképen megjelenjenek és verseik, versrészletek, prózarészletek és zenei darabok bármikor megszólalhassanak. A fülke, az alkalmazás így az egyetemes irodalom és egyben a lakóhely irodalmi és zenei kincseit őrzi, élteni, és a versek, dallamok „szerelemeseinek” kincsestára lesz.

Kedves, egykori gimnáziumi tanítványom, jelenleg az EPAM Systems informatikai mérnöke, Szikszai László gondozásában készült el az okoseszközökkel használható szoftver. Előkészületben van az a szerződés, amellyel a webalkalmazás megajándékozottja és gondozója továbbiakban a Nyíregyházi Egyetem lesz.

Földünk térképére zoomolva Nyíregyháza felé, a kis piros jelre rákattintva jelent meg Rákos Sándor fiatalkori képe, a hozzá kapcsolódó ismertetés Nyíregyháza és Rákos kapcsolatáról, valamint – sokak számára első élményként – megszólalt a költő egy hangfelvételen. Rákos Sándor vallomását hallgattuk meg alma materéről a Kossuth Gimnáziumban, 50 éves születésnapj ünnepségén 1971-ben. Majd *Egy régi tanáromnak* című versét mondta el, amely Gacsályi Sándorról íródott 1949-ben.

„Ma délután a Kossuth Gimnáziumban jártam, volt iskolámban, és azzal léptem be a díszterembe, ahol valamikor mint Önképzőkori elnök sokszor szerepeltem, hogy egy Kossuth-diák hazajött. Itt is csak ezt mondhatom, és szeretném, ha ebből a műsorból is ez derülne ki. Megrohannak most az emlékek, és talán ez olyan dátum az ember életében, amikor hatni engedheti magára az emlékeket, hogy rázuhogjanak, hogy újra élje az életét, azt a részét az életének, ami a legfontosabb volt, és ami egész további sorsát meghatározta.”

Rákos Sándornak nem lett igaza: nem fordult el tőle a szülőföld és pihentető öle várja! Ezért hála és köszönet jár e konferencia szervezőinek és hallgatóságának is!

VALASTYÁN TAMÁS

A mitopoézis újraértelmezése

Kozmikus távlat és személyes perspektíva
Rákos Sándor költészetében

Bevezetés

Az, hogy a költői beszéd milyen módon szervezi meg önnön formarendjét, azaz hogy mi képezi a versszó gravitációs magját, nagyban függ a költő adott korszakának mainstream kulturális viszonyaitól, éppen aktuális divattendenciáktól, személyes ízléspreferenciáktól. Ám van két mozzanat, amelyek, mondhatni, szinte korszakoktól és költői alkatoktól függetlenül szervezőerőként hatnak a formaprincípium érvényesülése szempontjából: ez a két mozzanat a mitikus motívum, valamint a költői én reflexiója. Azaz hogy még pontosabbak legyünk, a tematika és az önreprezentáció vagy önteremtés. A mitikus mozzanat a verstérben mindig kozmikus távlatot teremt, a lírai én önteremtő aktivitása, hogy úgy mondjuk, ezt a kozmikus távlatot az emberi perspektíva számára teszi kezelhetővé. Nos, kozmikus és személyes sokféleképpen konfigurálódik az európai költészetben Pindarostól Rilkéig, és véleményem szerint Rákos Sándor költészetének újraolvasása is lehetséges e felől a szempontrendszer felől, sőt termékenynek ígérkezik.

Elsősorban arra szeretnék kísérletet tenni, hogy bemutassam azt a nagyon izgalmas poétikai feszültséget, pontosabban ennek formateremtő erejét, amely a kozmikusság és a személyesség között létesít viszonyt Rákos Sándor költészetében. Az ő esetében a magyar költészeti hagyományban – ha nem is egyedülálló módon, hiszen Füst Milánnál vagy Nagy Lászlónál hasonló tendenciát figyelhetünk meg, hogy két egymástól szignifikánsan eltérő poézist említsek – rendkívül invenciózusan és formagazdagsággal, egyszersmind a letisztultság visszafogottságával valósul meg az, amit a mitopoézis újragondolásának, vagy Hans-Georg Gadamer Rilke-értelmezése nyomán mitopoétikus átváltozásnak, változékonyságnak, megfordításnak nevezhetnénk.¹ A mitopoézis tudniillik, valósuljon meg akár a pindarosi ódaköltészet fennköltségével, vagy a höl-derlini himnusz-változat idealisztikus-absztrakt emfázisa módján, vagy a rilkei transzgresszivitás-transzfiguralitás révén, vagy nem utolsósorban a Füst Milánra oly jellemző

¹ HANS-GEORG GADAMER: Mythopoietische Umkehrung in Rilkes Duiniser Elegien. In: Uő.: Gesammelte Werke 9. Ästhetik und Poetik II. Tübingen, 1993. J. C. B. Mohr (Paul Siebeck), 289–305. 294–295. [GADAMER, 1993.]

sajátos „objektivitás” formarendjében, valamiképp mégiscsak az isteni harmóniát és az emberi káoszt viszonyítja egymáshoz. A viszonyítás kimenetele mindig némiképp bizonytalan, de egyre inkább ez a bizonytalanság vagy kontingencia válik érdekessé és kitüntetetté. Amint reményeim szerint látni fogjuk – Rákos Sándornál szintén erről van szó. Hogy egyik szép és rá jellemző versének (Józsue veresége) képeivel éljünk: az, hogy a lírai én torkából „szárnyra kapott hang” (személyesség) és „napmegálló erőlködése” (kozmosz távlat) eléri-e célját, nagyrészt attól függ, hogy „törésre ítélt jelené”-vel miként képes szembesülni. Mindazonáltal rögtön meg kell jegyezni, hogy Rákos költészetében a kozmosz távlat a görög mitikus tradíció elemeire történő utalásokon túl a biblikus, a zsidó misztikus, valamint más keleti népek, sumérok, akkádok mitikus törekvéseinek affirmatív vagy kritikus interiorizációja által nyílik meg.

Először szeretném közelebbről megvizsgálni a mítoszi szüzsé és az irodalmi textus viszonyíthatóságának poétikai elvét, majd röviden rápillantanék ennek a lírai tradíciójára néhány kurrens példát említve, nevezetesen Pindaroszt, Hölderlin és Rilket, végül egy Rákos Sándor-vers olvasásával próbálnám meg a mitopoézis újratemtésének relevanciáját bemutatni.

Mítosz és textus

Az, hogy a mítosz hogyan idéződhet fel vagy meg egy szövegben, vagy egy szöveg milyen módon ad teret egy mítosznak – sajátos izomorfíát mutat. Ugyanakkor egyáltalán nem mindegy, hogy a mítosz uralja-e a szövegteret vagy a szövegtér jellege határozza-e meg a mitikus szüzsé idézhetőségét, elevenné tételét. Ha a mítosz eluralkodásáról beszélünk egy diskurzusban vagy egy korszakban, joggal vetődhet fel a mítoszkritikai igyekezet ennek csillapítását vagy egyenesen megszüntetését illetően. De ha meg már megszűnt, ugyanilyen eréllyel léphetünk fel az újratemtése érdekében (ez utóbbit leginkább Nietzsche-nél figyelhetjük meg). Tehát mítosz és szöveg arányos elrendeződését, helyesebben, ahogyan Pierre Brunel írja, a mítosz és a szöveg struktúráinak egymáshoz való viszonyát vizsgálni az irodalmi, még szűkebben a költői alkotások vonatkozásában egyáltalán nem haszontalan feladat, sőt fogalmazhatunk így, a produktivitás kimenetele vagy lefolyása függ ezen struktúrák egymással való kapcsolatától.

A mítosz, mint már utaltam rá, hajlamos eluralkodni egy adott szövegtérben, miként a szöveg előszeretettel és nem szűnő változatossággal képes elleplezni mitikus eredetét (és persze mást is, a dolgokat, az igazságot stb.). Ezek a szignifikáns gesztusok, tehát az eluralás, uralkodás a mítosz részéről, valamint az elleplezés, takarás a szöveg felől, a médiumok sajátos természetéből adódnak: míg a mítosz *sui generis* a szenttel, az istenivel, a numinózással, tehát egy kitüntetett, alapító princípiummal van szoros összefüggésben, addig a textus a szövézés minuciózus műveleti rendjét jelenti, azaz *in concreto* valaminek az eltakarására jön létre, ahogyan Roland Barthes írja a *Mitológiákban*: „a szöveg egy »fátyol« [...], ami mögé tekintve kell [...] keresni az igazságot, az

igazi üzenetet, egyszóval a *jelentést*.² Amit tehát a mítosz és a textus viszonyában meg kellene értenünk, fel kellene tárnunk, az nem kevesebb, mint hogy a numinózus csodás megtörténtének létalapító eseménye miképp szövődik bele az eltüntetések, elleppezések változatos rendjeibe. Merthogy, amiként Brunel írja: „Mircea Eliadéval egyetértve [...] kijelenthetjük, hogy a »mítosz legkevésbé tökéletlen, mivel legáltalánosabb definíciója« a következő: »A mítosz szent történetet beszél el; egy olyan eseményről számol be, amely az ősidőkben, a 'kezdetek' csodás idejében történt meg.«³ A szöveg pedig a mítoszhoz képest diakrón konstrukció, ám működésére nem kizárólagosan a megőrzés és átörökítés jellemző, hanem a szétszórva elrejtés ugyanúgy: „Átmene-ti elvként elfogadom, hogy a mítosz a szöveget megelőző nyelvezet, mely egyszersmind szétszóródik a szövegben, azon szövegek egyike, melyek benne működnek.”⁴ Azt mondhatjuk tehát, hogy a mítosz szöveggként él, és a szöveg mitikus szövődésű. Ám kiazmusuk mélyén, amiként megint csak Brunel jegyzi meg, szerintem helyesen, valami még rejtélyesebbre bukkanhatunk: a csodás megelevenítés gesztusára, amely egyszersmind felelevenítés. „A mítoszok [...] nem redukálhatók fogalmakra, vissza kell találnunk az ősi gondolkodásmód rejtélyéig, mely csodás világokat hozott létre.”⁵ Annyit tehetnénk hozzá ehhez a gondolathoz, hogy a megelevenítésnek nem kizárólag a „visszafelé” mozgását kell követnie, hanem legalább ekkora mértékben az „előre” irányára is figyelnie szükséges.

Úgy fogalmazhatnánk talán, némiképp leegyszerűsítve s rövidre zárva a mítosz és a szöveg strukturális viszonyának ezt az előre és hátra egyszerre tekintő mivoltát, hogy ebben a kiasztikus struktúrában egyként mennek végbe konstatív és performatív mozgások. Azaz a veresszöveg egyszerre regisztrálja, detektálja a múlt valamely szegmentumát, és teremti újra, a jövő felé mintegy megnyílván, ugyanazt. Mindezt a strukturális zártságot és nyitottságot Brunel „a jelenlét állításának és a távollét folytonosságának együttállása”-ként jeleníti meg.⁶ A mitikus szüzsét magába szervesítő szövegnek egyként kell elszámolnia a múlt rombolásával és teremtésével, a bukással és a felemelkedéssel, a szenvedéllyel és a cselekvéssel stb. Megint csak Brunel nagyszerű meglátását idézve: a mítosz „olyan struktúrát alkot, mely a teremtő rombolás oximoronján alapszik, ahogy a romboló teremtésén is, mivel az új világ kezdettől fogva magában hordja jövőbeli elmúlását”.⁷ A szöveg a maga strukturális önszerveződése felől ehhez a dinamikához leginkább az ismétlést, a viszonyt és az analógiát tudja hozzátenni. Az ismétlés nyilván megvalósulhat időben és térben, de ugyanazon szövegen belül is, és ily módon a motívum vagy a jelentés megőrződése mellett annak módosulása is végbe mehet. A viszony vonatkozásában azt emeli ki Brunel, hogy a szöveg sokszor

² Idézi PIERRE BRUNEL: A mítosz és a szöveg struktúrája. Ford. Martonyi Éva. In: Fejezetek a francia irodalomelmélet történetéből. Szerk. Szávai Dorottya. Budapest, 2007. Kijárat, 43–56. 46. [BRUNEL, 2007.]

³ BRUNEL, 2007. 44

⁴ BRUNEL, 2007. 46.

⁵ BRUNEL, 2007. 44.

⁶ BRUNEL, 2007. 47.

⁷ BRUNEL, 2007. 49.

(vagy inkább legtöbbször) játszik a mítosszal, a konvencionálás mellett sokkal inkább invencionálja azt: „Általában véve elmondhatjuk, hogy az irodalmi szöveg szívesen ravaszkodik a mítosszal, akkor is, ha egyébként szorosan kötődik hozzá.”⁸ Mindazonáltal a mítoszok masszívan őrzik önnön jelentésmagjukat, tehát nem lehet csak úgy könnyedén, minden játékosság dacára applikálni őket, „nem lehet a mítoszokat oly könnyedén kiforgatni”.⁹ Épp ezért az analógiás értelemképződés folyamata legalább annyiszor előfordul az irodalmi szövegekben, mint az effektív transzgresszív motívum és jelentés-beékelődések. „A szöveg tehát, akár a mítosz, többszörös ellentmondások szövedéke.”¹⁰

Mitopoétikus inverzió: Pindarosz, Hölderlin, Rilke

Amint arra már utaltam, Gadamer Rilke *Duinói elégiáit* olvasva vezeti be a mitopoétikus inverzió vagy fordulat, átváltozás fogalmát:

„Itt az antikvitás mitikus áthagyományozása és annak keresztény áthallása/áthatása, amelyet a barokk korszak még képes volt felhasználni az allegóriákkal teli költészet megteremtéséhez, megszakad, még a tudatos újraélesztés formájáról sincs szó, mint ahogy az Hölderlin kései költői munkásságában hozzátétőlegesen érvényes. Itt már nincs többé mitikus világ, de ami megmaradt, az a költői inverzió elve. Rilkenél mindez mitopoétikus inverzióvá válik: saját szívünk világa mint mitikus világ, vagyis mint cselekvő lények világa kerül szembe velünk a költői mondásban.”¹¹

Gadamer tehát azt állítja, hogy míg Rilkenél már nem beszélhetünk mitikus világról, addig Hölderlinnél még megtapasztalhatjuk a mitikus szüzsék tudatos újjáélesztését. Még pontosabban: jóllehet nincs már többé mitikus világ, de a költői szó éppenséggel a mitopoétikus inverzió révén születik meg. Alább azt nézném meg közelebbről, hogyan lehetséges, helyesebben hogyan ment végbe ekkora metamorfózis az európai lírában.

Az antik költészet lét- és formaalapja Homérosztól Pindaroszon át Ovidiusig a mítosz. Pindarosz ebben a sorban azért érdemel különös figyelmet, mert ő nem pusztán feldolgozza a mitikus történeteket, hanem nyers- és háttéranyagként alkalmazza, azaz megformálja azokat. Ebben a gesztusában Homéroszhoz képest már megfigyelhetünk egyfajta distanciózus viszonyt, ám ez a távolság nem kritikai természetű, hanem a formálás terének a lehetőségét képezi. Pindarosz költői hangjának és attitűdjének – amint azt a kiváló magyar Pindarosz-kutató, Adorjáni Zsolt írja – az egyik legjellegzetesebb tulajdonsága a dicsőítés. Ez abból fakad, hogy a költőt a jelenkora szereplői

⁸ BRUNEL, 2007. 51.

⁹ BRUNEL, 2007. 53.

¹⁰ Uo.

¹¹ GADAMER, 1993. 294–295.

érdeklik, ám ezen alakok érdemeit a mitikus ősök erényeinek fényében artikulálja. Azaz a mérce a dicső mitikus múlt. Ennek formai nyoma is van az ódákbán; a versmag mindig a mítosz:

„A triptichonszerű felépítés (jelen–mítosz–jelen) általános jellemzője a pindaroszi ódának. Az ölelő szerkezet már önmagában is azt sugallja, hogy a jelen magja, lényege a múlt. [...] A mítosz egyébként önmagában véve is a pindaroszi óda talán legvonzóbb része: erős sodrású, lényegre törő, néha meghökkentető kihagyásokkal tarkított elbeszélés, tömören, de hatásosan megrajzolt emlékezetes jellemelek...”¹²

A Pindarosz-óda magja tehát a mítosz. Amint arra Adorjáni is utal tanulmánya végén, Pindarosz hangja egyáltalán nem idegen a modern kor emberének, Hölderlin a korai ódaköltészetében mások mellett éppen Pindarosz ódáiból kölcsönzi azt az inspirációt, amely révén tudatosan újraalkotja a mitikus szüzsét, s mindez aztán a kései himnuszköltészetében is meghatározó szólammá válik. Hölderlin Pindarosztól – amint azt Jochen Schmidt írja – leginkább az atmoszférateremtés művészi eszközeit veszi át, a felszabadultság, a komolyság és a látomásos lelkesedés mozzanatait, amelyek révén oly módon képes kötődni a múlthoz, visszautalni a mítoszok történeteire és szereplőire, hogy közben „a költői szellem szuverenitását” megőrzi, azaz ezáltal találja és alkotja meg a saját hangját. „Hölderlin az úgynevezett »sikló vagy csúszó átmenetet« is Pindarosztól tanulja meg. Ez nem lineáris-logikus, hanem asszociatív, és így megfelel a magas óda (»himnusz«) kiszámíthatatlan és egyben sötét, titokzatos jellege tipikus vonásának”.¹³

Nos tehát Hölderlin még tudatosan kötődhet az antik görög hagyomány mitikus motívumaihoz, bár nyilván a maga módján alkotja azokat újra. Rainer Maria Rilke költészetének egyik legjellegzetesebb vonása éppen az ettől a mitikus tradíciótól való reflektív elszakadás, amely törésben lényegében teljesen átalakul a mitikus szüzsé. Rilkenél nem felismerhetetlen a mítosz, de már egyáltalán nem a múlt valamilyen módon történő megképződése a tét nála, hanem, úgymond, saját költői létének és nyelvének alakzatává válik a rilkei versekben a mitikus darab. Ezt nevezi Pór Péter orfikus alakzatnak. Az isteni szereplők (beleértve a görög és a keresztény figurákat is) versbeli konfigurációja „egyszeri és univerzális, mert alkotója és egyszersmind alakja egy csakis önmagára vonatkozó, csakis önmagát transzcendáló, individuális és totális térnek”.¹⁴ Rilkenél a verstörténések és -mozzanatok folyamatában „a materiális létező [...] léte új megerősítést nyer, és a művi tárgyban beteljesül; látszólagos, modell-léte mitopoétikus változáson megy át, és valódi, azaz költői léte jelenvaló marad a végső orfikus alak-

¹² ADORJÁNI ZSOLT: Pindarosz filozófiája? Korunk, 2015. 2. sz. 16–22. 19.

¹³ JOCHEN SCHMIDT: Hölderlins Gedichte. In: Friedrich Hölderlin: Sämtliche Gedichte. Frankfurt am Main, 2005. Deutscher Klassiker Verlag, 485–513. 503.

¹⁴ PÓR PÉTER: Az orfikus alakzat. Rilke Új versek című kötetének poétikájáról. In: Uő.: Léted felirata. Válogatott tanulmányok. Budapest, 2002. Balassi, 159–177. 169. [PÓR, 2002.]

zatban”.¹⁵ Pór szavainak mélyén Gadamer már idézett, a rilkei költészetnek a mitikus tradícióhoz való viszonyát illetően kifejtett gondolata, a mitopoétikus inverzió trópusa ismerhető fel, amiről azt írja, hogy „ezt a kifejezést általában véve is a Rilke-kutatás legfontosabb terminusának tartom”.¹⁶

A kozmikus és a személyes

Kétségkívül hektikus a mitikus motívumoknak az európai költészeti hagyományokban továbbélő alakulása, nagy utat tettek meg a mítoszok a létalapvetéstől a pusztá trópusokban való felidézhetőség vagy eltüntetés módozataiig. Ugyanakkor Rákos Sándor költészete rendkívüli gazdagsággal és minuciozitással építi magába a mitikus szólamok és motívumok versteremtő erejét. Van, amikor a nyílt és nyilvánvaló utalások és idézetek szövedéke teremti meg a versszöveg és a mítosz kiazmusának poétikai gravitációját, mint pl. a *Józsue veresége* című ’86-os költeményben, máskor a motivikus analógia alapján ismerhetjük fel s tudjuk, úgymond, beazonosítani a mitikus elem relevanciáját. Ám, ami nagyon izgalmas, véleményem szerint, hogy a Rákos-versben a mitikus elem keltette kozmikus távlat szinte mindig a lírai én személyességének vonatkozásában aktiválódik anélkül, hogy bármelyik pillanatban azt éreznénk, hogy a perszonalizmus túlhajszolásáról vagy épp teljes visszavételéről lenne szó. Ez a finom arányérzék a legnagyobb érdeme Rákos Sándor költészetének.

A recepció már hamar felismerte Rákos esetében a „személyes sors” és a „mitikus kelepce” egymásra utaltságának szoros és variábilis természetét. Fülöp László talán kissé szigorú kritikájában erre az ellentétre fűzte fel a gondolatait az 1971-es válogatott versek olvasásakor és mérlegelésekor.¹⁷ Angyalosi Gergely is kiemeli Rákosnak „a mítosz és ösköltészet iránt”-i fogékonyságát, de ő már azt is fontosnak tartja nyomatékosítani, hogy a mitikus és egyéb motívumok ebben a költészetben „jellegzetes módon *nem telített* jelentést közvetítenek, hanem csupán bizonyos formai határokat jelölnek ki”, aminek az a leginnovatívabb következménye, hogy Rákos lírájában úgy van „nagy-nagy rend”, hogy közben „a lehatárolhatatlanságról, a több-centrumúságról, a lankadatlan és jósolhatatlan irányú kísérletezésről” van szó nála.¹⁸ Krupp József pedig kifejezetten mitikus fókuszról olvassa újra Rákos Sándor költészetét, a Narcissus-mítosz alapotívumait elemzi a kései versekben. Bizonyos értelemben itt is egyfajta mitopoétikus inverzióról van szó, hiszen a Narcissus-mítoszból pusztán a szembesülés, szembenezés aktusa marad meg, de egyáltalán nincs szó a „vélt másik iránti vágyakozás”-ról, sem „az én egységét megbontani látszó (víz)tükör szeszélyének” nincs szerepe.¹⁹

¹⁵ PÓR, 2002. 171–172.

¹⁶ PÓR, 2002. 177.

¹⁷ FÜLÖP LÁSZLÓ: Rákos Sándor válogatott versei. Tiszatáj, 1971. 7. sz. 669–675.

¹⁸ ANGYALOSI GERGELY: „...átlépni a nyíló végtelenbe”. Rákos Sándor válogatott verseiről. In: Uő.: Romtalanítás. Kritikák, esszék, tanulmányok. Budapest, 2004. Kijárat, 39–44.

¹⁹ KRUPP JÓZSEF: Az arc és az én. A Narcissus-történet nyomai Rákos Sándor költészetében. Parnasszus, 2009. Nyár. 107–112. 112.

Az általam választott versek, a '88-as *Szólítások*ból a *Józsue veresége* és a kései *Vak bújócška*, szintén rendelkeznek mitikus gravitációs maggal és erőterrel, de míg az elsöben jól kivethető a mitikus-biblikus mag, addig a másíkban erről nincs szó, ott pusztán telítetlen vagy analógiás jelentésű utalás formájában bukkan fel. Józsue története egy megdöbbsentő eseményt jelenít meg: az ő kiáltására egy napra megállt a Nap. Ezek után kérdezhetyük, hogyan lehetséges, hogy egy ilyen ember vereséget szenvedhet! Márpedig a vers éppen azt viszi színre, hogy Józsue

„immár nem az Úr
forró nevével
de a magam
kihűlő nevében”²⁰

miképpen vész oda, hal meg. A vers nagybetűvel kiemelt alapszava a „JAJ”, itt fordul meg a történet, döbbsen rá Józsue, hogy hiába napmegállító ereje, halandó ő is, törésre van ítélve a jelene, hogy a költemény záróképét idézzük. Józsue sorsa a „»megállj!«-dobbantás”-ának kozmikus gesztusa és a JAJ-kiáltásának személyes mozzanata, azaz a gyönyörű költői képeket idézve, „napmegállító erőlködése” és a torkából „szárnyra kapott hang” közötti elliptikus térben formálódik meg.²¹

A *Vak bújócška* teljességgel elrejtí a Narcissus-mítosz magját, olyannyira, hogy a vakság megidézésével voltaképpen a víztükörben önmagát szemlélő mitikus alak megformálódása teljességgel ellehetetlenül. Minden az ellen játszik tehát, hogy a vers lírai énje bármilyen módon azonosulhasson Narcissusszal – pontosabban, hogy e lírai ént mi, olvasók beazonosíthassuk e mitikus alak segítségével.

„ha nem vagy mért csalod az embert
ha vagy mért vagy annyira rejtve
hogy létezésed a halandó
ne tudja csak kínlódva sejtse

vak bújócskát játszottam én is
veled az évek erdejében
egy-egy távoli tört nesz voltál
s már csak kihűlt nyomodba értem

levélsóhajjal lombsúgással
mintha üzentél volna néha
de a jel káprázattá foszlott
s csalt lélekölő szakadékba

²⁰ RÁKOS SÁNDOR: Józsue veresége. In: Uő.: Szólítások. Budapest, 1988. Szépirodalmi Könyvkiadó, 90–94. 92. [RÁKOS, 1988.]

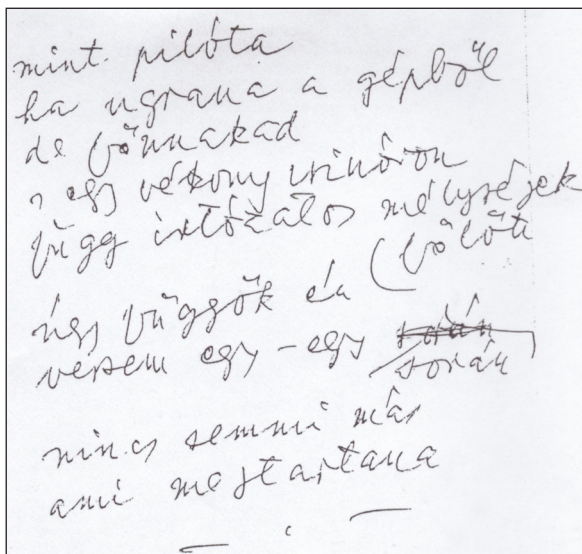
²¹ RÁKOS, 1988. 93.

már nem hiszem hogy rádtalálok
és nem hiszem hogy rámtalálhat
késő kegyed felém robajló
kőomlásában a halálnak

mielőtt a görgeteg elnyel
bizonyágtévőn mégis hozzám
hajolhatnál kézzel illetve
szilánkok-fölsebzette orcám”²²

Ez a vers a magyar irodalom istenkereső költeményei között kitüntetett helyet érdemel. Gyönyörűen és megkapóan ábrázolja az emberi létnek a bizonyosság és a bizonytalanság közti határmezsgyéjén honos természetét. Ismert toposzok segítségével viszi színre a lírai én legbensőbb istenkereső szándékát: sűrű erdő, szakadék, kőomlás.

Nincs itt szó a szembesülés narcisztikus attitűdjéről, nem jelenik meg semmilyen tükör. Mégis, úgy gondolom, hogy az utolsó sor képében, a „szilánkok-fölsebzette orcám” olyannyira egyedülálló telitalálatában valahol felcsillan Narcissus tekintete is. A szilánk eidetikusságában és materialitásában egyaránt távoli örököse a tükör vagy a megfagyott víz széttöredezetségének, ezt a jelentéstulajdonítást erősíti fel az, hogy az arc közeli attribútumaként íródik a versszövegbe. A bizonyoságtévés kozmikus isteni eseménye pedig *pars pro toto* magába szervesíti a személyes lét végső önszembesülő gesztusát is.

²² RÁKOS SÁNDOR: Vak bújócska. Holmi, 1990. 7. sz. 728.

RESZLER GÁBOR

A lengyel emigráció érdekérvényesítő küzdelleme 1939 és 1944 között

Lengyelország 1939 őszén áldozatául esett két szomszédjának, a náci Németországnak és a sztálinista Szovjetuniónak.¹ Az 1939. augusztus 23-án kötött Molotov–Ribbentrop-paktum titkos záradékából következően a két agresszor felosztotta egymás közt a lengyel területeket, és a függetlenségét 1918-ban visszanyert országot újra letörölték Európa térképéről. Ez a drámai összeomlás együtt járt a József Piłsudski által 1926 után kiépített ún. szanációs rendszer bukásával, a politikai berendezkedést addig irányító erők meggyengülésével. 1939 őszétől a függetlenség visszaszerzésére való törekvés mellett a lengyel emigráció politikai küzdelmének döntő összetevőjévé vált, hogy az emigráns kormányban meghatározó szerephez jussanak a korábban ellenzékbe szorult pártok, és Lengyelország újrateremtése demokratikus alapokon valósuljon meg. Miután Németország megtámadta a Szovjetuniót, megkerülhetetlenné vált a kérdés, hogy sikerül-e a több évszázados ellenségességen, a bizalmatlanságon túllépni, és normalizálni a lengyel–szovjet viszonyt.

Földalatti fegyveres ellenállás Lengyelországban, emigráns kormány Londonban

A függetlenségért vívott harcokhoz hasonlóan a lengyel történelemben nagy hagyománya volt az ellenállási mozgalmaknak is. 1939. szeptember végén még folyt a hősiek utóvédharc, amikor Michał Tokarzewski-Karaszewicz vezetésével a lengyelek hozzáláttak a földalatti fegyveres ellenállás szervezéséhez. Az illegálisba kényszerült politikai erők bevonásával katonai és polgári bizottság alakult, szeptember 27-én pedig létrejött a Szolgálat Lengyelország Győzelméért (Służba Zwycięstwu Polski – SZP) elnevezésű szervezet, valamint kiépültek a kapcsolattartáshoz az európai országokon, így Magyarországon átvezető futárutak. 1939 őszén a titkos üzenetek nem közvetlenül a Párizsba menekült lengyel kormányhoz jutottak el, hanem előbb Romániába, a lengyel fegyveres erők ott tartózkodó főparancsnokához, a Piłsudski emlékéhez hű

¹ Jelen tanulmány a II. világháború során a fővárosokért vívott küzdelmeket feldolgozó munka újabb részlete. Az 1941 nyarán, a keleti fronton lezajlott presztízsharcokról szóló részt lásd a Szabolcs-szatmár-beregi Szemle 2023. III. számában.

Edward Rydz-Śmigłyhez futottak be az információk, aki továbbította azokat Sikorskinak, az új kormányfőnek. A korábbi belpolitikai ellentétek Lengyelország összeomlása után is tovább hatottak, megnehezítették a célok és módszerek kidolgozását, a döntések meghozatalát és azok végrehajtását. Sikorski kormányfőként továbbra sem szimpatizált a piłsudskistákkal, így a lengyel erők főparancsnokával sem. Az erősödő ellenszenv végül Rydz-Śmigły október 27-i lemondásához vezetett. Ennek következtében november 7-én a lengyel kormányfő egy személyben a fegyveres erők főparancsnoka és főfelügyelője, valamint hadügyminiszter lett. A német támadás előtti, ún. szanációs rendszer meghaladására irányuló politikai törekvése azzal járt, hogy a hazai katonai ellenállás további kiépítésénél a már meglévő szervezeteket igyekezett háttérbe szorítani. Első lépésként Michał Tokarzewski-Karaszewiczet eltávolították az SZP éléről, akinek ezután meg kellett elégednie az 1939. november 13-án létrehozott Fegyveres Harci Szövetség (Związek Walki Zbrojnej – ZWZ) 3. lwówi körzetének parancsnokságával.² A ZWZ megalakításáról szóló instrukciók 1939. december elején már a két hónapja Párizsban tartózkodó Kazimierz Sosnkowski (fedőnevéen Józef Godziemba) aláírásával jelentek meg. Őt Władisław Raczkiewicz, az emigráns lengyel államfő nevezte ki a hazai ellenállás főparancsnokává. Sosnkowski olyan katonai és hangsúlyozottan nem politikai szervezet létrehozására gondolt a párizsi, majd a francia összeomlás után londoni tartózkodásakor, amely „kizárólag a nemzeti ellenállást és az állam újjáépítéséért folyó fegyveres harcot szolgálja”. Míg az SZP azonnali fegyveres szabotázsokat szorgalmazott, addig a ZWZ létrejöttét kimondó utasítás így fogalmazott: „A lengyel kormány nem enged meg semmilyen fegyveres akciót az ország területén, mivel az ilyen akció politikai célja a jelenlegi helyzetben nem világos ... hatóköre elenyésző lenne ... s hatása semmi esetre sem lenne arányban azzal a represszióval, amit az ilyen akció az országra vonna.”³ Olyan össznemzeti, pártokon felül álló fegyveres szervezet létrehozása volt a cél, amely hosszú távon készíti elő a függetlenségi harcot. Ez az ellenállási hálózat a londoni lengyel kormány katonai erőinek szerves részét alkotta.⁴ A hazai ellenállás kezdettől fogva egyértelmű vezetési hierarchiával és szabályozott hatáskörökkel működött. A ZWZ 1940. január 16-án keltezett 2-es számú utasítása világossá tette a londoni kormány elsődleges szerepét: „Amint, a kormány utasítására, kitör a felkelés, a körzetparancsnokoknak joguk van illetékességi területükön parancsokat adni minden katonai állományú személynek, és hogy ezt a jogot átruházzák a szövetség nekik alárendelt szervére.”⁵ A mozgalom főparancsnokságának 1939 novemberében létrejött törzsszázlóját Basztaként, azaz Toronyként emlegették, és feladata volt a kapcsolattartó hálózat személyi állományának kiállítása, illetve a vezérkar védelme.

² SZOKOLAY KATALIN: Lengyelország története. Budapest, 2006. Balassa Kiadó, 200. [SZOKOLAY, 2006.]

³ Uo.

⁴ NORMAN DAVIES: A varsói felkelés – A 44-es varsói csata. Budapest, 2008. Európa Könyvkiadó, 61. [DAVIES, 2008.]

⁵ DAVIES, 2008. 236.

A londoni lengyel kormány a külföldre menekült katonákból toborzott haderejével igyekezett kiérdemelni nyugati szövetségesei, elsősorban Nagy-Britannia rokonszenvét és támogatását. 1940 tavaszán a franciaországi harcokban négy lengyel gyaloghadosztály vett részt a páncélos lovassági dandár és négy repülőszázad mellett.⁶ Sosnkowski a ZWZ főparancsnokaként Franciaország összeomlása után, 1940. június 19-én kijelentette, hogy a lengyelek tovább folytatják a harcot. A Nagy-Britanniába átkelt katonák Skócia védelmére készültek, hogy egy esetleges német partraszállást megghiúsítsanak. A lengyel pilóták a Brit Királyi Légierő (Royal Air Force – RAF) állományának tizedét tették ki, és derekasan kivették részüket az angliai csatából. A rejtjelező szakértők a német kódnyelv megfejtésében segítettek az angoloknak.⁷

Két ellenség szorításában

A lengyel emigrációt erőteljesen megosztotta a Szovjetunió megítélése. A mérsékelt irányvonalat képviselő Władisław Sikorski⁸ kormányfőként hajlott a brit javaslat elfogadására, hogy lépéseket tegyen a kapcsolatfelvételre. Az 1939 szeptemberétől ellenséges lengyel–szovjet viszony meghaladására irányuló gesztusként értelmezhető a lengyel kormányfő 1941 nyarán elhangzott egyik beszéde. A Szovjetuniót ért német támadás után Sikorski kifejezte készségét, hogy kezet nyújt a náci agresszió újabb áldozatának. Kiemelte, Lengyelországnak és a Szovjetunióknak 1941 júniusát követően közös ellenséggel kell szembenézniük. Elérkezettnek látta a pillanatot, hogy felhagyjanak a régi konfliktusokkal, ugyanakkor hangsúlyozta, hogy azt a kárt, amelyet a Szovjetunió 1939-ben a lengyeleknek okozott, a jövőben jóvá kell tenni.⁹ A brit diplomácia minden tapasztalatára szükség volt ahhoz, hogy a londoni lengyel emigráns kormány, valamint a szovjet vezetés között megtörténjen a kapcsolatfelvétel, elkezdődjenek az egyeztetések, majd sikerüljön kiküszöbölni a Molotov–Ribbentrop-paktum Lengyelország területi szuverenitásának visszaállítását nehezítő következményeit, és mindeközben semmi ne veszélyeztesse az angol–szovjet háborús szövetséget. A lengyelek ügye kiemelten fontos volt a brit kormányzat számára, hiszen az angolok

⁶ DAVIES, 2008. 63.

⁷ DAVIES, 2008. 66.; Marian Rejewski (1905–1980) lengyel matematikus, a rejtjelfejtés szakértője, társaival egy általuk készített, kezdetleges kódfejtőgép segítségével már 1932-ben feltörte a németek kézi erővel megfejthetetlen üzeneteit. Még a háború kitörése előtt, 1939 júliusában átadták az angoloknak és franciáknak a kódfejtő eszközöket, valamint az addig szerzett ismereteiket. Az angliai kódtörő központ, a Bletchley Park szakemberei Alan Turing (1912–1954) angol matematikus vezetésével a lengyelek úttörő munkájából kiindulva elektromechanikus, később elektronikus számítógépekkel, az ún. Turing–Welchman-bomba segítségével rendre megfejtették a németek állandóan változó kódjeleit és a továbbfejlesztett Enigmáinak működését. A kódfejtők tevékenysége hozzájárult a világháború gyorsabb befejezéséhez és az áldozatok számának mérsékléséhez.

⁸ Władisław Sikorski (1881–1943) katonai és politikai vezető, a lengyel emigráns kormány miniszterelnöke és a fegyveres erők főparancsnoka. Támogatta a lengyel–szovjet diplomáciai viszony helyreállítását, és egészen 1943 tavaszáig, a kатыńi tömegsírok feltárásáig kitarzott a kétoldalú kapcsolatok mellett. 1943. július 4-én a Sikorskit szállító repülőgép a gibraltári felszállást követően a tengerbe zuhant, a lengyel kormányfő életét vesztette.

⁹ TADEUSZ BÓR-KOMOROWSKI: *The Secret Army. The Memoirs of General Bór-Komorowski* [A titkos hadsereg. Bór-Komorowski tábornok emlékirata]. Frontline Books. Barnsley, 2011. 66. [KOMOROWSKI, 2011.]

a Lengyelországgal 1939. augusztus 25-én kötött kölcsönös segélynyújtási egyezmény alapján üzentek hadat Németországnak. Az angol közvetítéssel 1941. július 5-én megkezdett lengyel–szovjet tárgyalásokon Lengyelországot Sikorski tábornok, a Szovjetuniót Majzskij londoni szovjet nagykövet képviselte. A lengyelek két célt kívántak elérni: egyrészt a Szovjetunió tekintse semmisnek az említett 1939-es német–szovjet paktumot, amely alapján felosztották egymás között Lengyelországot, másrészt el akarták érni a Kelet-Lengyelországból Szovjetunióba deportált hadifoglyok és polgári lakosok szabadon bocsátását.

Fagyos légkörben folytak a tárgyalások. „A szovjet kormány nevében felajánlottam Sikorskinak és Zaleskinak¹⁰ a kölcsönös katonai segélynyújtási szerződést a hitleri Németországgal szemben, s hozzáfűztem, hogy a Szovjetunió a továbbiakban kötelezettséget vállal olyan értelemben, hogy elősegíti a lengyel állam újjászervezését nemzeti határai között” – olvasható Ivan Mihajlovics Majzskij, szovjet londoni nagykövet visszaemlékezésében.¹¹ A „nemzeti határok” értelmezése azonnal vitákhoz vezetett. Emlékiratában Churchill erről a bonyolult helyzetről a következőket jegyezte le: „A brit kormány kezdettől fogva dilemmában volt. Mi azért üzentünk hadat Németországnak, mert kezességet vállaltunk Lengyelország határaiért. Kötelességünk volt védelmezni legelső háborús szövetségésünk érdekeit. A harcnak ebben a szakaszában nem ismerhettük el, hogy az oroszok törvényesen szálltak meg lengyel területeket 1939-ben. De 1941 nyarán, alig két héttel az után, hogy Oroszország a mi oldalunkon találta magát a Németország ellen vívott harcban, nem kényszeríthettük végveszélyben lévő új szövetségésünket arra, hogy akár csak papíron is lemondjon olyan határterületekről, amelyeket nemzedékek óta létfontosságúnak tartott biztonságá szempontjából.”¹² Churchill azt tanácsolta Sikorskinak, hogy a lengyel területi kérdések tisztázását halasszák jobb időkre, amikor majd tárgyalóasztalnál baráti vitában lehet a problémát megnyugtatóan rendezni. A brit kormány kezét az 1941 augusztusában született Atlanti Chartába foglalt azon alapelv is kötötte, amely szerint semmiféle területi változást nem fogadnak el az érintettek hozzájárulása, beleegyezése nélkül. Kompromisszumos megoldásként az 1941. július 30-án aláírt lengyel–szovjet egyezmény egyáltalán nem érintette a lengyel állam jövőbeni határainak kérdését. A szerződő felek kölcsönösen beérték annyival, hogy a szovjet kormány semmisnek nyilvánította az 1939-es szovjet–német egyezmény lengyel területekre vonatkozó kitételeit, és ígéretet tett a diplomáciai kapcsolatok kiépítésére. A szovjet fél beleegyezett abba, hogy a Szovjetunió területén a lengyel hadifoglyokból hadse-

¹⁰ August Zaleski (1883–1972) lengyel politikus, diplomata. 1926-tól 1932-ig, illetve 1939. szeptember 30-ától 1941. július 25-ig külügyminiszter. Nem értett egyet az 1941. július 30-án aláírt lengyel–szovjet egyezménnyel, ezért lemondott. 1941 és 1945 között Raczkiewitz köztársasági elnök mellett a polgári kancelláriát vezette. Az elnök halála után 1947 júniusától az emigrációban lévő Lengyel Köztársaság köztársasági elnöke lett. Ezt a tisztséget a vezető lengyel politikusok által vitatott módon 1972. április 7-én bekövetkezett haláláig betöltötte.

¹¹ I. M. MAJZSKIJ: Háborús emlékeim. Egy szovjet követ visszaemlékezései. Budapest, 1968. Gondolat Kiadó, 2. k. 239.

¹² WINSTON S. CHURCHILL: A második világháború. Budapest, 1989. Európa Könyvkiadó, 1. k. 545. [CHURCHILL, 1989.]

reg alakuljon a lengyel kormány irányítása alatt, de a Vörös Hadsereg részeként.¹³ A reálpolitikus Sikorskit ellenfelei élesen támadták az egyezmény miatt, és többen – így Sosnkowski, Zaleski és Seyda – kiléptek a londoni emigráns kormányból.¹⁴

Az a feljegyzés sem változtatott álláspontjukon, amelyet az egyezmény aláírását követően Eden brit külügyminiszter nyújtott át Sikorski tábornoknak: „A lengyel–szovjet megállapodás mai aláírása alkalmából szeretném megragadni az alkalmat, hogy tájékoztassam Önt, hogy az Egyesült Királyság és Lengyelország között 1939. augusztus 25-én kötött kölcsönös segítségnyújtási megállapodás rendelkezéseivel összhangban Őfelsége kormánya semmi olyan kötelezettséget nem vállalt a Szovjet Szocialista Köztársaságok Szövetségével szemben, amely hatással volna ennek az országnak Lengyelországgal fennálló kapcsolataira. Biztosítani kívánom továbbá, hogy Őfelsége Kormánya nem ismeri el azokat a területi változásokat, amelyek Lengyelországban 1939 augusztusa óta következtek be.”¹⁵ A kérdés természetesen az volt, hogy a britek meddig tudják érvényesíteni álláspontjukat Sztálin akarataival szemben. A lengyel–szovjet kapcsolatépítés következő mozzanataként 1941. augusztus 14-én aláírták a katonai konvenciót, amelynek köszönhetően valóban megnyíltak a táborok a lengyel hadifoglyok egy része előtt.¹⁶ Ugyanakkor Sztálin mélyen hallgatott az 1940-ben végrehajtott tömeges kivégzésekről, amelyek később váltak ismertté, és szakítópróba-hoz vezettek. Az egyezmény ellenére a szovjet vezető neheztelte, lassította a lengyel hadsereg szovjetunióbeli szervezését. A londoni lengyel kormány eredetileg Stanisław Haller¹⁷ tábornokot kívánta az új hadsereg élére állítani, ám miután sorsa ismeretlen volt, a Ljubjankából szabadult Władysław Anders tábornok kapta a hadseregszervezési feladatot.

A lengyel–szovjet kapcsolatok továbbberősítésére Sikorski Moszkvába repült; 1941. december 3-án és 4-én személyesen tárgyalt Sztálinnal. A lengyel kormányfő fogadására rendezett díszszemle sem tudta feledtetni a két tárgyalófél közötti feszültségeket. A lengyel hadifoglyok sorsának átfogó tisztázása nélkül, kemény tárgyalások után megszületett a lengyel–szovjet barátságról szóló deklaráció, amelyről a lengyelek sejtették, hogy Sztálin engedékenysége elsősorban Moszkva szorult katonai helyzetéből, a front szovjet fővárost veszélyeztető aggasztó közelségéből fakadt. De ebben a kielezett időpontban is egyértelművé tette a Szovjetunió teljhatalmú vezetője, hogy a

¹³ SZOKOLAY, 2006. 205.

¹⁴ Kazimierz Sosnkowski (1885–1969) tábornok, diplomata és építész. Katonai tehetsége az 1920-as lengyel–szovjet–orosz háborúban és a II. világháború alatti lengyel ellenállásban egyaránt megnyilvánult. Több nyelven beszélt, jártas volt az irodalomban és a filozófiában. Sikorski halála után ő lett a lengyel katonai erők főparancsnoka; Marian Seyda (1879–1967) politikus és újságíró. A Népi Nemzeti Unió tagjaként 1923-ban öt hónapon át külügyminiszter, majd az emigrációban Sikorski kormányában 1940 júliusa és 1941 augusztusa között igazságügyi miniszter volt. A Nemzeti Párt politikusaként nem értett egyet a miniszterelnök szovjet kapcsolatokat építő politikájával, ezért lemondott a tárcavezetéséről.

¹⁵ KOMOROWSKI, 2011. 66.

¹⁶ SZOKOLAY, 2006. 205.

¹⁷ Stanisław Haller de Hallenburg (1872–1940) lengyel politikus és tábornok, az NKVD által 1940 tavaszán végrehajtott mészárlás egyik áldozata. A Józef Piłsudski vezette politikai rendszer ellenfeleként 1926 után nyugdíjazták.

nyugat-ukrajnai és nyugat-beloruszai területek a háború után sem térhetnek vissza Lengyelországhoz. Ellentételezéseként Sztálin felvetette az Oderáig terjedő német területek lengyel államhoz csatolását. Sikorski a lengyel–szovjet kapcsolatokat fontosnak tekintette, ezért ezeknek a területi változásoknak a jövőbeni tisztázásától sem zárkózott el mereven, így ismét magára vonta az engedékenységet elfogadhatatlannak ítéelő lengyel frakciók kritikáját.

A szovjet diplomácia a területi elképzeléseiről a moszkvai csata kritikus napjaiban is egyre határozottabban nyilatkozott. Churchillhez intézett 1941. november 8-i üzenetében Sztálin sürgette a háború céljait és a háború utáni rendezés részleteit magába foglaló angol–szovjet szerződés megkötését.¹⁸ 1941 decemberében a Moszkvába látogatott Edent meglepte, hogy Sztálin leginkább a háború utáni határokról kívánt tárgyalni. A december 17-i második találkozásukon a szovjet vezető egyértelművé tette, hogy ragaszkodik az 1941-es határok elfogadásához.¹⁹ A brit külügyminiszter azzal a felismeréssel hagyta el Moszkvát, hogy Sztálin a szövetségi hűség lakmuspapírjaként kezelte a Szovjetunió háború utáni határainak kérdését. Bár Eden érezte, hogy a szovjet követelés az Atlanti Charta területi változásokat ellenző elvével megy szembe, mégis azt javasolta 1942 januárjában Churchillnek írt levelében, hogy adják meg Sztálinnak, amit kíván. A brit kormányfő ezzel a javaslattal nem értett egyet, hiszen akkor az 1939-es német–szovjet szégyenteljes összejárás fölött hunynának szemet. A brit kormány nem követhet el ilyen hibát, ki kell tartania az Atlanti Chartába foglalt demokratikus alapelvek és szabadságjogok mellett, érvelt Churchill.²⁰ Nagy-Britannia kormánya végül nem módosított korábbi álláspontján, az amerikai vezetés számára pedig szóba sem jöhetett olyan megoldás, amely a diplomáciát megbénító, I. világháborús titkos alkukhoz való visszatérést jelenti.²¹ Lengyelország II. világháború utáni keleti határaitra vonatkozó szovjet elképzelésekről az 1942 januárjában Londonba visszatért Stafford Cripps, Nagy-Britannia addigi moszkvai nagykövete tájékoztatta Sikorskit. Bár a lengyel miniszterelnök igyekezett rugalmasan kezelni a szovjet igényeket, ám a lengyel–szovjet határ I. világháború utáni, ún. Curzon-vonalhoz igazítását, illetve Lwów és Wilno (Vilnius) átengedését nem tekintette tárgyalási alpnak.

A lengyel hadsereg szovjetunióbeli szervezése nehézkesen haladt, az NKVD bürokratikus buktatókkal lassította a folyamatot. Végül brit nyomásra Anders tábornok a csapatait áthelyezhette Üzbegisztánba, majd 1942 nyarán két szakaszban evakuálták a lengyel katonákat és civileket Iránba.²² A hivatalosan Közel-keleti Lengyel Hadse-

¹⁸ Sztálin üzenetváltása az Egyesült Államok és Nagy-Britannia kormányfőivel 1941–1945. Budapest, 1958. Kosuth Könyvkiadó, 1. k. 38. [Sztálin üzenetváltása, 1958.]

¹⁹ LAURENCE REES: Hitler és Sztálin. A két zsarnok és a második világháború. Budapest, 2023. Libri, 211. [REES, 2023.]

²⁰ REES, 2023. 213.

²¹ HENRY KISSINGER: Diplomácia. Budapest, 1996. Panem–McGraw-Hill–Grafo, 389–390. [KISSINGER 1996.]

²² Az Anders-hadsereg Szovjetuniót elhagyó létszámáról eltérő adatok találhatóak. Andrzej Przewoznik tanulmányában 77 ezer katonát és 43 ezer civilt említ. ANDRZEJ PRZEWOŹNIK: Polskie cmentarze wojenne w Iranie. In: Polish war cemeteries in Iran, wyd. 2, Warszawa 2012, s. 5.; Norman Davies 2015-ben megjelent könyvében ZBIGNIEW S. SIEMASZKO: General Anders – Addenda to Biography, London, 2014. című művére utalva 78 ezer katona és

regnek nevezett haderő 1942 szeptemberétől Sir Henry Maitland Wilson tábornok, a Bagdadi központú Perzsia és Irak Parancsnokság vezetőjének irányítása alá került. A brit katonai vezetés úgy ítélte meg, hogy a lengyeleknek bevetésük előtt kemény kiképzésre van szükségük, ezért a lengyel hadsereg sem Iránban, sem Irakban nem kapott feladatot. Csak hónapokkal később, 1943. május végén Kairóban sikerült Sikorskinak elérnie a Wilson tábornokkal folytatott egyeztetésen azt, hogy az Anders-hadsereget harci teendőkkel bízzák meg. Ez az angol–amerikai szicíliai partraszállást követően valóban megtörtént, és a lengyel katonák hősi helytállása növelte a londoni emigráns kormány tekintélyét a nyugati antifasiszta szövetségesek szemében.²³

A Szovjetunió lengyel, illetve más területekre vonatkozó igényeit Molotov 1942. májusi londoni látogatásakor újból felvetette. A szovjet külügyi népbiztos május 21-én és az azt követő két találkozáson Nagy-Britannia hozzájárulását kérte Kelet-Lengyelország megszállásához. Churchill ezt a javaslatot elvetette, mert továbbra is ellentétesnek ítélte az 1939 augusztusában kötött angol–lengyel megállapodással, valamint az Atlanti Charta alapelveivel. Azt követően Molotov azzal a javaslattal állt elő, hogy születessen titkos megállapodás, amelyben Nagy-Britannia jogosnak ismeri el a Romániával szemben támasztott orosz igényeket. Az angol kormány erre is nemet mondott, ezért a tárgyalások majdnem holtpontra jutottak. Végül Eden külügyminiszter javaslatára május 26-án húsz évre szóló, átfogó és nyilvános szövetségi szerződés született, amely területi rendelkezéseket nem tartalmazott. Molotov Londonból Washingtonba utazott, ahol a tárgyalások során a Szovjetunió területi igényeiről nem ejtett szót. Az amerikai elnökkel folytatott megbeszéléseken a második front megnyitásának feltételeire és a kölcsönbérleti szállítások ütemezésére összpontosítottak a tárgyalófelek. Rooseveltnél érkezettnek látta az időt, hogy felvázolja vendége előtt a második világháború utáni rendezésről, a tartós békéről formálódó elképzelését.²⁴ Harry Hopkins Churchillhez írt levelében így foglalta össze az elnök elgondolását: „Roosevelt olyan rendszerről beszélt Molotovnak, amely csak a nagyhatalmak számára tenné lehetővé a fegyverkezést. Ezek Nagy-Britannia, az Egyesült Államok, a Szovjetunió, s esetleg Kína lennének. A »csendőrök« a béke megőrzése érdekében együttműködnének.”²⁵ A világkormányra alapozott amerikai tervvel szemben Sztálin és Churchill a hagyományos birodalmi elvű megközelítést követte, mindkettőn továbbra is a reálpolitikai megfontolásokon, a hatalmi egyensúlyt szolgáló területrendezésen és érdekszféra kijelölésen nyugvó megoldásban gondolkodtak. Ebbe a keretbe igyekezett Sztálin beilleszteni a lengyel kérdést. A hosszú távú célkitűzéseket követő szovjet diplomácia a közép-kelet-európai államokra 1942-ben még nem majdani csatlósként tekintett,

36 500 civil kimenekítéséről ír. NORMAN DAVIES: *Trail of Hope. The Anders Army and Odyssey Across Three Continents* [A remény nyomában. Az Anders-hadsereg Odüsszeiája három kontinensen át]. Osprey Publishing, 2015. 177. [DAVIES, 2015.]

²³ DAVIES, 2015. 372.

²⁴ ROBERT E. SHERWOOD: *Roosevelt és Hopkins*. Budapest, 1989. Magvető Könyvkiadó, 1. k. 508. [SHERWOOD, 1989.]

²⁵ KISSINGER, 1996. 380.

inkább a jószomszédi politikát preferálta. Amikor a Washingtonból visszatért Molotovtól Sztálin értesült arról, hogy az USA a világháború vége előtt nem hajlandó politikai rendezésről tárgyalni, a teheráni találkozóig ő sem hozta fel ezt a témát.²⁶ A szovjet vezető az amerikai magatartást úgy értelmezte, hogy a jövőben megkötöttség nélkül érvényesítheti akarátát, és a zsákmányon való osztozkodás a katonai jelenlét függvényében formálódhat a háború után.

A londoni lengyel emigráns kormány diplomáciai erőfeszítése a brit–lengyel kapcsolatok erősítése mellett egy lengyel–csehszlovák szövetség megteremtésére irányult. A Jagello-tervként is emlegetett elképzelés a két ország szoros együttműködését célozta, és a Józef Piłsudski által az 1920-as években kidolgozott Tengerköz²⁷ elnevezésű politikai koncepció új helyzethez igazított, szűkített változatát jelentette.²⁸ Sikorski tábornok a két szomszédos ország együttműködését azért szorgalmazta, mert meglátása szerint a háború utáni közép-európai rendet a szovjet befolyás veszélyezteti majd. Mivel a csehszlovák–szovjet kapcsolat a lengyelekéhez képest könnyen normalizálódhatott, ezért Beneš inkább Moszkva felé fordult. A Londonban székelő csehszlovák emigráns kormány és a szovjet kormány között 1941. július 18-án létrejött a Németország elleni közös intézkedést összehangoló egyezmény, majd bő két évvel később, 1943 decemberében megszületett a szovjet–csehszlovák szövetségi és kölcsönös segélynyújtási szerződés. Mivel a lengyel–csehszlovák tárgyalások nem hoztak átütő eredményt, így a Jagello-terv 1943-ra lekerült a napirendről.

Az amerikai–lengyel jó viszonyt kiemelten kezelte a londoni lengyel emigráns kormány. Sikorski tábornok 1942. december elején az amerikai elnökhöz látogatott. Roosevelttel szívélyesen fogadta, és azzal kecsegtette, hogy Nagy-Britannia közvetítésével a lengyelek is részesülhetnek a kölcsönbérleti szállításokból, ugyanakkor az USA külön szövetségi szerződéssel nem kötelezte el magát a lengyel kormány mellett.²⁹ Az amerikai ígéretek végül csak részlegesen valósultak meg. Például a lengyel légierő nem jutott hozzá a kilátásba helyezett 12 nagy hatótávolságú repülőgéphez, amellyel a tervezett önálló lengyel repülőezredet szerelték volna fel.³⁰ Az amerikai elnök valójában nem akarta megkötni a kezét egyetlen kisebb ország melletti elköteleződéssel sem, mert számára a nagyhatalmak együttműködésén alapuló háború utáni új világrend kialakítása élvezett elsőbbséget.

²⁶ KISSINGER, 1996. 392.

²⁷ A Tengerköz elnevezés arra utalt, hogy a Lengyelország vezetésével létrejövő államszövetség a Balti-tengert a Fekete-tengerrel és az Adriával összekötő területsáv országait tömörítette volna. A kelet-közép-európai entitás célja mind a német, mind a szovjet befolyás kivédése. A terv a függetlenségüket frissen visszanyert kis államok, így a baltiak ellenkezése miatt meghiúsult.

²⁸ SZOKOLAY, 2006. 203.

²⁹ DAVIES, 2008. 71.

³⁰ DAVIES, 2008. 79.

Tömegsírok és a lengyel–szovjet kapcsolat megszakadása

A keleti fronton 1942–43-ban bekövetkezett katonai fordulattal a Szovjetunió megszerezte a hadászati kezdeményezést, amely folyamatosan javította Sztálin alkupozióját az antifasiszta koalíciós tárgyalásokon. A szovjet vezető tiszttában volt a katonai erőviszonyok kelet-európai politikai következményeivel, a birtokon belüliek előnyével. Felismerte, hogy a sztálingrádi és a kurszki győzelmek után a szovjet igények érvényesítése könnyebbé vált. Ugyanakkor a katonai sikerekre alapozott szovjet diplomáciai fölény egyre szűkítette a Sikorski-kormány mozgásterét. A lengyelországi ellenállás vezetése a Honi Hadsereg és a Vörös Hadsereg akcióinak összehangolására törekedett, de Moszkva nem mutatott fogadókészséget. Stefan Rowecki tábornok a lengyel honi erők vezetőjeként konkrét akcióttervet juttatott el 1943 februárjában Tadeusz Romer lengyel moszkvai nagykövet közvetítésével a Kremlbe, hogy a szovjet vezetés tiszttában legyen a lengyelek által a német hadseregnek okozott anyagi károk mértékével. Példaként szerepelt a beszámolóban a Wehrmacht keleti fronton indítandó hadjáratához bevagonírozott téli ruhakészlet megsemmisítése.³¹ Sztálin elutasította az összehangolt cselekvést, mert nem állt érdekében a londoni emigráns kormányhoz kapcsolódó földalatti hadsereg erősödése. Ugyanakkor a szovjet propaganda a lengyel lakosságot szervezetlen, spontán akciókra buzdította.³² Nyilvánvalóan, ha az ilyen felhívások kétségbeesett tömeges megmozdulásokhoz vezetnek, akkor azokat a német megszállók véresen megtorolják, de ez Sztálint nem érdekelte, mert az ő politikai és katonai célkitűzéseit nem befolyásolták vagy veszélyeztették volna.

A Honi Hadsereg vezetésének lengyel–szovjet együttműködésre irányuló erőfeszítései ellehetetlenültek, miután a berlini rádió 1943. április 13-án hírt adott a kатыńi erdőben feltárt tömegsírokról. A goebbelsi propaganda az antifasiszta koalíció szétzilálására igyekezett felhasználni a legyilkolt lengyel hadifoglyok tragédiáját. A közvéleményt sokkoló híradások nehéz helyzetbe hozták Sikorski és Churchill kormányát egyaránt. A londoni lengyel emigráns kormány körültekintő eljárásra törekedett. Informátorok segítségével előbb a németországi hadifoglytáborokban és a német megszállás alatt álló területeken próbálta tisztázni, hogy a németek 1941-es előrenyomulásuk során nem hurcoltak-e magukkal az elfoglalt szovjet táborokból lengyel hadifoglyokat. Találtak néhány lengyel civilt, akiket 1939 és 1941 között az oroszok lengyel területekről deportáltak, és ők elmondták, hogy 1940 tavaszán a kozielszki, sztarobielszki és osztaškovi táborokból a lengyel foglyokat valószínűleg észak-oroszországi kényszermunkatáborokba vitték. Április 14-én Rowecki, a Honi Hadsereg vezetője a következő rádióüzenetet küldte Londonba: „A németek több ezer tisztünk sírját fedezték fel a kozielszki táborokból. Több varsói, krakkói és lublini lengyelt külön a helyszínre vittek [a német hatóság emberei – RG], hogy megvizsgálják a síro-

³¹ KOMOROWSKI, 2011. 125.

³² Uo. 2011. 125.

kat. Jelentéseik nem engednek kétséget a tömeggyilkosság hitelességét illetően.”³³ Az üzenet nem tartalmazott utalást arra vonatkozóan, kik tehetők felelőssé a gyilkosságokért. Miközben a német propaganda lengyel nyelvű közleményekkel, falragaszokkal széles körben nyilvánossá tette a tömegsírok feltárásának tényét, addig a lengyel kormány hiába próbált Moszkvától magyarázatot kérni az esetre, még kiterő válaszokat sem kapott. Mindez megerősítette a szovjet hatalom érintettségének gyanúját. Végül Moszkva április 15-én az alábbi közleményt tette közzé:

„Az elmúlt két-három napban Goebbels rágalalmazói aljas koholmányokat terjesztettek, amelyek szerint a szovjet hatóságok 1940 tavaszán tömegesen lötték le a lengyel tiszteket Szmolenszk környékén. Az erről szóló német fasiszta jelentések nem hagynak kétséget azon volt lengyel hadifoglyok tragikus sorsa felől, akik 1941-ben Szmolenszktől nyugatra fekvő területeken építőmunkát végeztek, és akik 1941 nyarán, a szovjet csapatoknak a szmolenszki területről való kivonulása után a német fasiszta hóhérok kezébe kerültek. (...) A hitlerista rágalalmazók ügyetlenül kitalált koholmányukban a számos sírról, amelyet a németek állítólag Szmolenszk közelében fedeztek fel, Gnezdovo falut említették. De ahogyan a szélhámosok, ugyanúgy ők is hallgatnak arról, hogy éppen Gnezdovo közelében voltak a történelmi Gnezdovaja temetkezési helyeknek régészeti ásatásai.”³⁴ Az ásatási területre³⁵ tett utalás tovább erősítette a szovjet hatóságok érintettségének gyanúját, hiszen a németek által talált tömegsírok nem több évszázadosak voltak. A szovjet közleményből először derült ki, hogy a lengyel hadifoglyokat Szmolenszktől nyugatra útépitéseken dolgoztatták. Ehhez hasonló információt addig a lengyel emigráció hiába próbált Moszkvától megszerezni. Április 17-én a lengyel nemzetvédelmi miniszter, Marian Włodzimierz Kukiel tábornok közleményében jelezte, a Nemzetközi Vöröskereszthez fordulnak, hogy szakértők vizsgálják meg a sírokat. Míg a németek hasonló kérelmet nyújtottak be, a szovjet kormány elutasította a vöröskereszt bevonását. Sztálin tagadta, hogy bármi köze lenne a gyilkosságokhoz, és a lengyel emigráns kormányt gyanúsította náci kollaborációval. A *Pravda* 1943. április 19-i cikke Kukiel tábornokot a hitlerista provokátorok direkt és nyilvánvaló támogatásával vádolta.³⁶ Churchill igyekezett mérsékleltre bírni a lengyel kormányfőt. „Ha már meghaltak, akármit tesz is, nem hozhatja vissza őket az életbe” – mondta Churchill Sikorskinak, aki közölte, nem tudja lecsillapítani politikus társait, akik azonnali vizsgálatot követelnek.³⁷ A brit miniszterelnök a találkozón megerősítette Lengyelország iránti rendületlen, mély barátságát, és ünnepélyesen biztosította Sikorskit, hogy Lengyelországgal kapcsolatban vállalt kötelezettségeit Nagy-Britannia a megfelelő időben teljesíteni fogja.

³³ KOMOROWSKI, 2011. 128.

³⁴ KOMOROWSKI, 2011. 128–129.

³⁵ A Dnyeper partján található Gnezdovo falu közelében tárták fel a régészek a Kijevi Rusz idejéből származó halomsírokat. Az ásatások az 1880-as években kezdődtek.

³⁶ REES, 2023. 313.

³⁷ CHURCHILL, 1989. 2. k. 211.

Sztálin a tömegsírok keltette botrányt igyekezett a lengyelek ellen fordítani, és a londoni lengyel emigráns kormánnyal fenntartott kapcsolat megszakítására felhasználni. A diplomáciai viszony felmondását szokatlanul heves sajtókampány előzte meg. A szovjet rádióállomások és a vezető szovjet lapok arról nyilatkoztak és írtak, hogy a lengyel kormány árulóként megegyezett Hitlerrel, a lengyel és orosz nép ellenségével. A Sikorski-kormány elárulta a Hitler elleni közös harc ügyét, és a hitlerista kormánnyal való megegyezése szétszakítja a lengyel nemzetet.³⁸ A szovjet kormány a politikai fejleményeket kihasználva 1943. április 25-én bejelentette a lengyel–szovjet diplomáciai kapcsolat megszakítását. A sietség azt mutatta, Sztálin elérkezettnek látta az időt, hogy megszabaduljon a korábban tető alá hozott lengyel–szovjet megállapodások kötöttségeitől azért, hogy a jövőben egyeztetések, alkudozások nélkül szereshessen érvényt a szovjet területi követeléseknek. Churchill Sztálinhoz intézett üzeneteiben a lengyel–szovjet viszony helyreállítását tanácsolta, a szovjet vezető azonban hajthatatlan maradt. „A lengyel kormány környezetében olyan nagyszámú Hitler-barát elem van, Sikorski pedig annyira tehetetlen velük szemben és annyira fél tőlük, hogy semmi biztosíték nincs arra, hogy Sikorski meg tudja őrizni lojalitását a Szovjetunióval való kapcsolatokban, még ha feltesszük is, hogy valójában lojális akar lenni” – írta Sztálin Churchillhez intézett május 4-i üzenetében.³⁹ Ugyanakkor a szovjet vezető alaptalannak minősítette azokat a hitleristák által felröppentett híreket, mintha a Szovjetunióban új lengyel kormányt alakítanának. A valóságban azonban hozzálátott az elvárásainak engedelmessé váló lengyel politikai szereplők felvonultatásához, ezért az 1930-as évekbeli tisztogatásoknak áldozatul esett lengyel kommunisták helyébe új kádereket keresett. Hamarosan életre hívott egy sor politikai és katonai testületet, amelyek a későbbiekben – szovjet irányítás alatt – a háború utáni engedelmes lengyel kormányzat előzményéül szolgáltak.

A Sikorski-kormány 1943 áprilisa után tovább erősítette kapcsolatát a nyugati demokráciákkal, a Szovjetunióra pedig úgy tekintett, mint szövetségeseinek a szövetségésére. A május 3-i lengyel nemzeti ünnep alkalmából küldött üzenetében Churchill hangsúlyozta, hogy „a lengyelek, mind Lengyelországban, mind külföldön egységesek abban az elhatározásukban, hogy folytatják a harcot hazájuk német elnyomói ellen”. Sir John Anderson, aki hivatalosan képviselte Ófelsége kormányát az ünnepségen, rámutatott, hogy „Lengyelország lojális és hűséges szövetségésünk volt, és Lengyelország szélében és hosszában nem találtunk egyetlen kollaboránst sem”. Ezeket a méltatásokat a szovjet kollaborációs vádak közvetlen cáfolataként értelmezte a lengyel emigráció és a hazai ellenállás. Mindezen remények ellenére Sikorski békülékeny politikája súlyos kudarcot szenvedett, a lengyel–szovjet viszony végzetesen megromlott. Az új helyzetben a britek lengyel kormányhoz fűződő kapcsolata is átalakult, egyre inkább egy meglazult szerelmi kötelékre emlékeztetett. „Az Első Szövetségést hátrább sorolták, a kisebb jelentőségű kliensek és a sokféle reményt tápláló kérelmezők

³⁸ KOMOROWSKI, 2011. 136.

³⁹ Sztálin üzenetváltása, 1958. 1. k. 153.

állandóan növekvő csapatába. Nem hagyták el, de minden oka megvolt úgy érezni, hogy egyre jobban elhanyagolják” – értékelte a brit–lengyel kapcsolatok 1943-as átalakulását Norman Davies brit–lengyel történész.⁴⁰ A lengyel emigráció érdekérvényesítő képessége tovább gyengült, amikor 1943. július 4-én Sikorski kormányfő repülőszerencsétlenség áldozata lett. A tisztességes és rugalmas tárgyalópartnert, a nagy tekintélyű államférfit a londoni lengyel kormányban nem sikerült pótolni. Ráadásul a katasztrófa után a miniszterelnöki tisztséget elváltasztották a főparancsnoktól. Kormányfőnek a korábbi helyettest, Stanisław Mikołajczykot nevezték ki, a legfőbb katonai vezetői tisztséget pedig az a Kazimierz Sosnkowski tábornok kapta, aki korábban is határozottan ellenezte a Szovjetunióhoz való közeledést, és akit ezért a brit szövetségesek az új kormányfőnél kisebb lelkesedéssel fogadtak.

Teherán és a három gyufaszál

1943 őszéig a tengelyhatalmakkal vívott küzdelemben a Szovjetunió katonai győzelmeihez képest a nyugati szövetségesek szerényebb sikereket értek el. Megtisztították ugyan Észak-Afrikát a németektől meg az olaszoktól, és a szicíliai partraszállás következtében megpecsételődött Mussolini sorsa, de a legfontosabb szovjet elvárással, a második front nyugat-európai megnyitásával még adósak maradtak. Nem véletlen, hogy az 1943. november 28-án megnyitott teheráni konferencia egyik legfontosabb témájaként a németek hátában létrehozandó front előkészületei álltak.⁴¹ A tanácskozás elején Churchill, Rooseveltt és Sztálin a lengyel kérdést épp csak érintette, és csupán a konferencia harmadik napján, december elsején az amerikai elnök kezdeményezésére tűzték azt napirendre. Rooseveltt reményét fejezte ki, hogy a szovjet kormány tárgyalásokat kezd a lengyel kabinettel, és helyreállítja a kapcsolatokat. Sztálin erre a felvetésre élesen reagált. Azzal vádolta a Londonba emigrált kormányt, hogy lengyelországi megbízottai kapcsolatban állnak a németekkel, és gyilkolják a partizánokat.⁴² Churchill hozzászólásában világossá tette, hogy Nagy-Britannia azért tekinti fontosnak a lengyel kérdést, mert az Egyesült Királyság az 1939 áprilisában Lengyelországnak adott garanciáknak és az augusztusi kölcsönös segélynyújtási egyezménynek eleget téve üzent hadat Németországnak, lépett be a háborúba. A britek vették rá a franciákat, hogy hasonlóan cselekedjenek. „Nagy jelentőséget tulajdonítunk hadba lépésünk okának. Megértem azt a történelmi különbséget, amely Lengyelországot illetően a mi álláspontunk és az orosz álláspont között mutatkozik. Csakhogy nálunk nagy figyelmet fordítanak Lengyelországra, mivel a Lengyelországot ért támadás volt az, ami bennünket a mostani erőfeszítésekre késztetett” – világította meg a brit álláspontot

⁴⁰ DAVIES, 2008. 55.

⁴¹ Az antifasiszta koalíció három vezetőjének első közös találkozáját előkészítő moszkvai külügyminiszeri értekezleten nem szerepelt a második front ügye, ahogyan a lengyel kérdés sem.

⁴² Teherán, Jalta, Potsdam. Dokumentumgyűjtemény. Budapest, 1972. Kossuth Könyvkiadó, 56. [Teherán, 1972.]

Churchill.⁴³ A brit kormányfő egyértelművé tette, hogy a szövetségesek legfőbb célja a Szovjetunió nyugati határai biztonságának megteremtése. A lehetséges megoldást három gyufaszállal szemléltette, amelyek közül az egyik Németország, a másik Lengyelország, a harmadik a Szovjetunió jövőbeni határát szimbolizálta. „Mind a három gyufát el kell tolnunk nyugat felé, hogy megoldjuk a szövetségesek előtt álló egyik legfőbb feladatot: a Szovjetunió nyugati határainak biztosítását” – érvelt Churchill a Sztálin által már 1941-ben szóba hozott Odera-vonalra emlékeztetve. A brit miniszterelnököt félbeszakítva Sztálin megjegyezte, hogy korábban nem a lengyel kormánnyal való kapcsolatfelvételtől volt szó, hanem kizárólag Lengyelország határainak megállapításáról. Az előző nap még az merült fel, hogy mit kell előírni a lengyel kormánynak. „Meg kell mondanom, hogy Oroszország a többi hatalomnál nem kisebb, hanem nagyobb mértékben érdekelt abban, hogy Lengyelországgal jó kapcsolatokat építsen ki, mivel Lengyelország szomszédja Oroszországnak. Lengyelország helyreállítása, erősítése mellett vagyunk. De Lengyelországot elhatároljuk a londoni emigráns kormánytól. Ezzel a kormánnyal nem holmi szeszélyből szakítottuk meg a kapcsolatot, hanem azért, mert a lengyel kormány Hitlerhez csatlakozott a Szovjetunió rágalmasában. Ezek a rágalmak megjelentek a sajtóban. Milyen garanciánk lehet arra, hogy a londoni emigráns kormány nem teszi majd meg újra ugyanezt? Szeretnénk garanciát kapni arra, hogy a lengyel kormány ügynökei nem fogják gyilkolni a partizánokat, hogy az emigráns lengyel kormány csakugyan a németek elleni harcra mozgósít majd, és nem folyamodik mindenféle mesterkedésekhez. Jó kapcsolatot tartunk majd fenn az olyan kormánnyal, amely a németek elleni aktív harcra mozgósít. Ám nem vagyok bizonyos abban, hogy a londoni emigráns lengyel kormány olyan, amilyennek lennie kell. Ha szolidaritást vállal a partizánokkal, s ha garanciát kapunk arra, hogy lengyelországi ügynökei nem tartanak fenn kapcsolatot a németekkel, akkor készek leszünk tárgyalásokba bocsátkozni vele” – érvelt Sztálin.⁴⁴ A katyíni tömegsírok németek általi feltárását, amely a lengyel–szovjet kapcsolatok megszűnéséhez vezetett, egyik tárgyalófél sem említette konkrétan, így a szovjet teljhatalmú vezető a kialakult helyzetért a felelősséget a londoni emigráns lengyel kormányra háríthatta. A lengyel határkérdés megnyugtató kezelése érdekében Churchill azt kérte a szovjet féltől, hogy fejtse ki elgondolását, amelyet azután megismertetnek a lengyelekkel. „Nézetünk szerint Lengyelországot mindenképpen Németország rovására kell kielégíteni – folytatta Churchill. – Készek lennénk közölni a lengyelekkel, hogy ez jó terv, s hogy ennél jobbat nem várhatnak. Ezután felvethetnénk a kapcsolatok helyreállításának kérdését. De szeretném hangsúlyozni, hogy erős, független Lengyelországot akarunk, amely baráti kapcsolatban áll Oroszországgal.”⁴⁵ Válaszában Sztálin egyértelművé tette, hogy az 1939-ben Ukrajnához és Belorussziához visszakerült területekre a lengyelek nem tehetik rá ismét a kezüket, a határ kijelölésénél a Curzon-vonal a kiindulási alap.

⁴³ Teherán, 1972. 57.

⁴⁴ Teherán, 1972. 57–58.

⁴⁵ Teherán, 1972. 58.

Az 1920-ban született rendezési tervet eltérően értelmezték a tárgyalófelek, Lwów és Wilno hovatarozását is különbözőképpen ítélték meg, de a végső döntést későbbre halasztották. Churchill kifejtette, hogy a Lengyelországhoz kerülő német területek sokkal értékesebbek a keleten elvesztetteknél, azoknak sokkal nagyobb hasznát veszik a lengyelek. Ha pedig ezt nem hajlandók belátni, az az ő bajuk.

Roosevelt a teheráni konferencián is távolságtartóan kezelte a határmódosítások ügyét, mert sokkal fontosabbnak ítélte a háború utáni átfogó rendezést, a négy nagyhatalom együttműködésén nyugvó békerendszer majdani elfogadtatását. Csupán annyit kérdezett, hogy a Szovjetunióhoz kerülő területekről önkéntes alapon áttelepülhetnek-e a lengyelek az anyaországba. Sztálin erre a „valószínűleg igen” választ adta. A tanácskozás Németország háború utáni rendezésének taglalásával folytatódott, majd Churchill ismét Lengyelországra terelte a szót, és felolvasta a lengyel kérdésre vonatkozó javaslatát. „Elvben az a megállapodás született, hogy a lengyel állam és nép fészkének az úgynevezett Curzon-vonal és az Odera-vonal között kell elterülni, Lengyelországhoz csatolva Kelet-Poroszországot és Oppeln tartományt.⁴⁶ A határok végleges megvonása még beható tanulmányozást igényel, és egyes helyeken esetleg áttelepítéseket tesz szükségessé.”⁴⁷ Sztálin Königsberg és a Memel-vidék jégmentes kikötőire igényt formálva támogatta a javaslatot. A hatalmi játszmaéknak, alkudozásoknak a teheráni konferencián az lett a következménye, hogy az Atlanti Charta határmódosítást elutasító elvével szemben a nyugati hatalmak hallgatólagosan elfogadták Lengyelország Curzon-vonaltól keletre eső – az oroszok által 1939-ben megszállt – területeinek a Szovjetunióhoz való csatolását.

A lengyel emigráció izgatottan várta a hazájuk jövőjét is formáló teheráni találkozóról szóló beszámolót. Az első hivatalos bejelentés megdöbbenően homályos volt, a háború befejezésének katonai kérdéseivel foglalkozott, és nem tért ki a Lengyelországgal kapcsolatos esetleges döntésekre. Mikołajczyk 1943. december 6-án kijelentette, hogy az Atlanti Charta elvei szentek a lengyel szívek számára. Külön hangsúlyozta a lengyelek örömét a Kínának és Iránnak Kairóban és Teheránban adott garanciákkal kapcsolatban. „Szándékosan említettem Iránt, hogy finom párhuzamot vonjak az iráni és a sokkal sürgetőbb Lengyelország esete között, amely sokkal nagyobb fájdalmakat szenvedett el, és mégsem kapott ilyen átfogó garanciát. Kínát azért említettem, mert a Nagy Hármak kategorikus ígéretében, hogy visszaadják az ország elvesztett területeit, esélyt láttam arra, hogy a miénket is visszaszerezzük” – olvasható Mikołajczyk visszaemlékezésében.⁴⁸ A lengyel kormányfő a teheráni találkozó után először nem a megbetegedett Churchilltől kapott tájékoztatást, hanem Eden brit külügyminisztertől. A lengyel miniszterelnök előtt világossá vált, hogy Sztálin végig ellenségesen nyilatkozott a lengyel kabinetről, és a lengyel földalatti szervezet együttműködését

⁴⁶ Napjainkban Opole, vajdaság Lengyelország délnyugati részén.

⁴⁷ Teherán, 1972. 61.

⁴⁸ STANISLAW MIKOŁAJCZYK: *The Rape of Poland. Pattern of Soviet Aggression.* [Lengyelország meggyalázása. A szovjet agresszió példája] Greenwood Press, Publishers Westport, Connecticut. 1972. 47. [MIKOŁAJCZYK, 1972.]

a Vörös Hadsereggel elégtelennek minősítette. Mikolajczyk javaslatokat kért, mit tegyen a lengyel–szovjet viszony javítása érdekében. Eden azt tanácsolta, készítsen memorandumot, amelyet eljuttatnak Moszkvába, és amely tartalmazza a földalatti mozgalom addigi erőfeszítéseit a szovjet hadsereggel történő együttműködésre. Eden kifejezte reményét, hogy Sztálin nem törekszik Lengyelország megsemmisítésére, de követeléseinek középpontjában a lengyel–szovjet határ kialakításánál a Curzon-vonal áll. „Természetesen ebben a tekintetben semmibe sem egyeztünk bele. Erre sem a brit kormány, sem az önök kormánya nem hatalmazott fel minket” – jelentette ki Eden. Mikolajczyk azt válaszolta, hogy valóban senki sincs felhatalmazva arra, hogy önkényesen elfoglalja vagy átengedje egy szövetséges ország felét. „Sztálin kész kárpoztást nyújtani önöknek Kelet-Poroszországban és Felső-Sziléziában, s Lengyelország nyugati határát az Odera vonalán kialakítani. A miniszterelnök úgy véli, hogy ha önök ebbe beleegyeznének, akkor jó esély lenne egy olyan megállapodásra Oroszországgal, amely Lengyelországot függetlenné és erősebbé tenné, mint a háború előtt” – emelte ki Eden.⁴⁹ A lengyel kormányfő a határkérdés illetően rendezését elfogadhatatlannak tartotta, és folytatta amerikai útjának előkészítését, abban a reményben, hogy személyesen egyeztethet Roosevelttel elnökkel a határkérdésről. A brit külügyminiszterrel folytatott megbeszélés végén a Teheránban történetekkel kapcsolatban Mikolajczyk csalódottságának adott hangot, mivel előzetesen abban bíztak, hogy Lengyelország álláspontját a britek konstruktívan kezelik. „Még Irán is kapott garanciát a Nagy Hármastól” – mondta Edennek –, de Lengyelország, a háborúban hozott hatalmas áldozatai ellenére, nem kapott semmit.”⁵⁰

Mikolajczyk 1944. január 20-án találkozhatott a meggyógyult Churchill-lel, aki azonnal megerősítette, hogy Nagy-Britannia erős, független Lengyelországra törekszik, amelynek keleti határa a Curzon-vonal, a nyugati pedig az Odera lenne. Amikor Mikolajczyk visszautasította a lengyel területek átengedését, Churchill úgy válaszolt, hogy országa 1939-ben Lengyelország függetlenségére vállalt garanciát, nem annak keleti hatáira. Majd indulatosan hozzátette: „Mikolajczyk úr, Nagy-Britannia és az Egyesült Államok nem fog háborúzni Lengyelország keleti határainak védelmében.”

⁵¹ Mivel a lengyel politikus nem volt hajlandó rábólintani a Curzon-vonalra, az eszmecsere véget ért. 1944 júniusában, pár héttel azelőtt, hogy a Vörös Hadsereg lengyel területekre érkezett, Mikolajczyk végre időpontot kapott Roosevelttől, és sor kerülhetett a többször elhalasztott találkozóra. A normandiai partraszállás sikere miatt derűs amerikai elnök jó hangulatban fogadta a lengyel miniszterelnököt. A megbeszélés-

⁴⁹ MIKOLAJCZYK, 1972. 48.

⁵⁰ MIKOLAJCZYK, 1972. 49.

⁵¹ MIKOLAJCZYK, 1972. 51.; A német propaganda azonnal igyekezett kihasználni a teheráni konferencián megfogalmazott szovjet területi követeléseket. Lengyel nyelvű rádióműsört sugároztak Rómából, hogy a Monte Cassinónál harcoló és a keleti területekről származó lengyel katonák harci szellemét aláássák. „A földeteket Churchill Sztálin kezére adta” – ismételtették a bemondók. Hans Frank főkormányzó pedig a katowicei rádióban a lengyel polgárokhoz szólt: „Hagyják abba az értelmetlen ellenállást! Magukat eladták Moszkvának.” MIKOLAJCZYK, 1972. 55.

lésre készülve tizenhat Lengyelország-térképet tanulmányozott, és ezek alapján egyértelművé vált számára, hogy nem lesz könnyű olyan döntést hozni a vitatott városok hovatarozásáról, amely mindkét fél érdekeinek megfelelné. De az amerikai vezetés mindent megtesz annak érdekében, hogy Lwów lengyel kézben maradjon. Megosztotta Mikolajczykkal Sztálinnal kapcsolatos pozitív benyomásait. Rooseveltnak a szovjet államfő „nem imperialista, de nem is kommunista”. A lengyelek ne aggódjanak a szovjetek miatt, mivel „Sztálin nem akarja elvenni Lengyelország szabadságát. Nem merné ezt megtenni, ugyanis pontosan tudja, hogy az Egyesült Államok szilárdan áll önök mögött. Gondoskodni fogok róla, hogy Lengyelország sértetlenül kerüljön ki ebből a háborúból.”⁵² Rooseveltnak finom csúsztatással azzal vádolta Churchillt, hogy csak ő egyezkedett Sztálinnal Kelet-Lengyelország sorsáról. Rooseveltnak arról nem beszélt, hogy a teheráni találkozón ő maga is rábólintott a lengyel határok nyugatra tolásának tervére, elárulva az Atlanti Charta szellemét.⁵³ Mikolajczyk többek között azért tartotta katasztrofális lépésnek a Curzon-vonal új határrá nyilvánítását, mert az olasz fronton hősiiesen helytálló lengyel katonák egy hamis jövő reményében kockáztatnák az életüket, hiszen még a győzelem sem adná vissza a szülőföldjüket. Az amerikai elnök megígérte közbenjárását Mikolajczyk moszkvai útjának előkészítésében. Rooseveltnak valóban üzent Sztálinnak, aki taktikusan azt válaszolta, hogy a Vörös Hadsereg, valamint a lengyel földalatti szervezetek közötti együttműködést lényeges kérdésnek tekinti, és arra törekszik, hogy Lengyelország erős, független, demokratikus ország legyen, a lengyel–szovjet kapcsolatok pedig a jószomszédi viszonyon és a tartós barátságon alapuljanak. Ennek feltételeként azonban elvárta a lengyel emigráns kormány újjászervezését lengyel demokratikus államférfiak részvételével, és kérte a tájékoztatásügyi és a honvédelmi miniszter, valamint a vezérkari főnök és az államelnök menesztését. Hozzátette, Mikolajczyk washingtoni nyilatkozatában nem látott előrelépést ebbe az irányba, így a tervezett moszkvai útjával kapcsolatban sem tud véleményt nyilvánítani. A lengyel kormányfő az amerikai támogatásban reménykedve azzal a hittel tért vissza Londonba, hogy a keleti területek megtarthatók, és ha a lengyel földön, így Varsóban állomásozó német erőket a Honi Hadsereg űzi ki, az a londoni emigráns kormány számára komoly politikai előnnyel jár.

Gyengülő lengyel pozíciók

A teheráni konferencia világosan megmutatta a három nagyhatalom közötti erőssorrend ártrendeződését és ennek a lengyel kérdést érintő kedvezőtlen hatását. A Szovjetunió óriási véráldozatok árán kivívott hadisikereinek, az Urálon túlra telepített hadiipar bővülő teljesítményének és az 1943 nyarán megszerzett hadászati kezdeményezésnek köszönhetően a korábbiakhoz képest kisebb mértékben szorult rá a kölcsönbérleti

⁵² REES, 2023. 380.

⁵³ A lengyelek rovására engedékeny amerikai álláspontból a lengyel kormányfő csak 1944. október közepén, újabb moszkvai útján értesült Molotovtól. REES, 2023. 391.

támogatásokra. A második világháború menetében egyre növekvő határozottsággal, megkerülhetetlen európai tényezőként érvényesíthette a korábban palástolt birodalmi külpolitikáját, azaz a területszerzésen és befolyási övezetnövelésen nyugvó törekvéseit, ezzel összhangban hozzájárult a kelet-közép-európai térség háború utáni hatalmi térképének átrajzolásához.

Churchill felismerte az európai nagyhatalmi politika alapvető átrendeződését, ezért is szorgalmazta Európa „lány altestén”, azaz a Balkánon megnyitandó második front tervét, ám ehhez nem sikerült megszereznie Roosevelttől támogatását sem. Az amerikai elnök a japánok elleni, jövőbeni aktív szovjet katonai részvételt kiemelten fontosnak ítélte, ezért engedékenyen kezelte a Szovjetunió kelet- és közép-európai hatalmi törekvéseit, illetve igyekezett megnyerni Sztálin jóindulatát a világháború utáni átfogó politikai rendezéshez, a formálódó „négy csendőr” elvéhez. Kezdetben az amerikai elnök ragaszkodott a lengyel területi kérdések rendezésénél az Atlanti Charta határmódosításokat elutasító elveihez, 1943-tól viszont már elfogadhatónak tartotta a szovjet területi igényeket. A legkényvelmentlenebb helyzetbe Churchill kényszerült, aki igyekezett az első szövetségesnek tekintett Lengyelország érdekeit védelmezni, a nagy, független és demokratikus lengyel állam újrateremtését elősegíteni, ám ebben az igyekezetében a másik két „nagyra” nem számíthatott.

A lengyel emigráció tagjai kezdetben ígéretesnek ítélték a Roosevelttől és Churchilltől az Atlanti Chartában lefektetett alapelveket, különös tekintettel annak minden területgyarapodást elítélő pontjára. Erősödött a lengyelek reménye, hogy Lengyelország 1939 előtti határaival újjászülethet. A londoni emigráns lengyel kormány 1942-ben érte el politikai tekintélyének csúcspontját. Élvezte az angol kormány támogatását, miközben a brit védelmi minisztérium nagyra értékelte a lengyelek katonai helytállását, így a hírszerzési munkájukat, valamint a lengyel pilóták önfeláldozását az angliai csatában. Sikorski államférfiként folyamatosan erősítette a lengyel–brit kapcsolatokat, szívélyes viszony fűzte Churchillhez és Roosevelthez. Az 1941. július 30-án aláírt szerződéssel, amely megállapodást az 1941. decemberi moszkvai látogatáskor Sztálin is megerősített, helyreállította a lengyel–szovjet kapcsolatokat. A lengyelek jobb viszonyt tartottak fenn a nyugati szövetségesekkel, mint a Charles de Gaulle vezette szabad franciák. A keleti fronton kibontakozó fordulat, a nyugati nagyhatalmak Szovjetunióval szembeni érdekérvényesítő képességének mérséklődése azonban egyre gyengítette a lengyel pozíciókat. A Szovjetunió árnyéka már 1941-ben hegyé magasodott a britek és a lengyelek között, s a háború menetében a brit vezetés arra kényszerült, hogy akár a Lengyelországiért vállalt kötelezettség rovására is ápolja a Szovjetunióval való jó viszonyt.⁵⁴ A brit–lengyel kapcsolatokat gyengüléséhez hozzájárult Sikorski 1943 júliusában bekövetkezett halála, a lengyel kormányban felerősödő politikai ellentétek és a hazai ellenállás lehetőségeinek, feladatainak eltérő megítélése. 1943-tól a lengyel kormány tekintélye fokozatosan csökkent, mozgástere szűkült. A

⁵⁴ JOHN LUKACS: Az európai világháború 1939–1941. Budapest, 1995. Európa Könyvkiadó, 466.

Vörös Hadsereg a Bagratyion hadművelettel kiszorította a Wehrmachtot a Szovjetunióhoz tartozó területekről, és a front 1944 nyarán áthelyeződött a közép-európai térségbe. A lengyel Honi Hadsereg 1943 októberére kidolgozott, a német megszállás felszámolását szolgáló akcióterve, majd annak 1944 nyarán Varsóra való kiterjesztése jelentette az utolsó eshetőséget a londoni lengyel kormány számára, hogy katonai sikerekkel legalább a régi presztízse egy részét visszaszerezze, és diplomáciai érdekérvényesítő képességét újfent megerősítse. Ennek érdekében felgyorsították a földalatti hadsereg mobilizálását, hogy a kedvezőnek ítélt pillanatban elkezdődhessen a Burza (Vihar) hadművelet, azaz a lengyel hazafiak náci megszállók elleni fegyveres felkelése.

TAKÁCS TIBOR

A magyar sport és az „új szakasz” 1953 után

Fontos események

„Az MDP f. év május 24-én kezdődő III. kongresszusa hazánk fejlődésének kiemelkedő eseménye. Munkásosztályunk, dolgozó parasztságunk és értelmiségünk nagy lelkesedéssel és bizalommal tekint pártunk III. kongresszusa elé.” Ez a megállapítás nem a *Szabad Nép* valamely számából vagy más, a Magyar Dolgozók Pártjának (MDP) kongresszusára készült propagandakiadványból származik, hanem Piros László államvédelmi altábornagy, a belügyminiszter első helyettesének 1954. május 7-én kiadott parancsa kezdődik így. Az államvédelmi beosztottak valószínűleg tisztában voltak vele, de Piros azért felhívta a figyelmüket arra, hogy nemcsak a dolgozók készülnek ám a nagy eseményre: „számítani kell arra, hogy az ellenség fokozni fogja tevékenységét, igyekszik zavart kelteni, különböző ellenséges cselekmények végrehajtásával.” Ennek megakadályozása természetesen belügyi-államvédelmi feladat volt: „pártunk III. kongresszusának zavartalan lefolyásának biztosítására (így!) a Belügyminisztérium [BM] szerveire nagy, de egyben megtiszteltető feladatok hárulnak az ellenség esetleges kísérleteinek, cselekményeinek megelőzésében, elhárításában, a közrend és a közbiztonság fenntartásában.”

Az ávósoknak annál is inkább résen kellett lenniük, mert ezzel egyidőben egy másik, hasonlóan jelentős eseményre is sor került: „A Belügyminisztérium szerveinek a kongresszussal kapcsolatos feladatait növeli az a körülmény, hogy f. év május 23-án kerül sor Budapesten az angol–magyar mérkőzés megtartására, mellyel kapcsolatban számos külföldi személy utazik be hazánkba, akiknek itt tartózkodása egybeesik a kongresszus időpontjával. E téren a BM szerveinek feladata biztosítani a mérkőzés színhelyét, valamint megfelelő intézkedéseket kell tenni, hogy a vendégekkel együtt hazánkba beutazó imperialista ügynökök tevékenységét megelőzzük és megakadályozzuk.” (Talán fel sem tűnik, de az altábornagy nem jelezte, milyen sportágban rendezik a mérkőzést: nyilván köztudottnak vette, hogy csakis futballról lehet szó.) A parancs előírta, hogy az illetékes szervezeti egységek megfelelően készítsék elő, szervezzék meg és hajtják végre a kongresszussal és a sporteseménnyel kapcsolatos tennivalóikat. A munka irányítására, koordinálásra Dékán István államvédelmi vezérőrnagy, miniszterhelyettes vezetésével öttagú operatív bizottságot állítottak fel.

A parancs több konkrét intézkedést tartalmazott. Mindazokat a bizalmas nyomozás alatt álló személyeket őrizetbe kellett venni, akik konkrét ellenséges tevékenységet folytattak, és erről elég bizonyíték állt az államvédelmi szervek rendelkezésre. A terrorcselekménnyel, diverzióval, kártevással és röpcédulaszórással kapcsolatos ügyekben szereplő személyeket szoros operatív ellenőrzés alá vonták. Ugyanígy jártak el azokkal szemben, akik a szervek birtokában lévő adatok szerint „imperialista” országokból a meccsre érkezőkkel akarták felvenni a kapcsolatot. Megerősítették a minisztériumok, főhivatalok, katonai objektumok, fontosabb tudományos intézetek és üzemek „operatív védelmét” is. A tartótisztek sűrítették az ügynökökkel való találkozóikat, nekik a konkrét feladataikon túl a kongresszussal és a futballmérkőzéssel kapcsolatos közhangulatot is figyelniük kellett. Az intézkedésekről, a biztosítandó eseményekkel összefüggő megnyilvánulásokról, illetve az esetleges rendkívüli eseményekről, közellátási és egyéb zavarokról, hiányosságról folyamatosan tájékoztatták az operatív bizottságot.¹ (Külön parancsban – melynek preambuluma megegyezett az előzővel – feladatokat kaptak a Belügyminisztérium megyei főosztályai is.)²

A miniszterhelyettesi instrukció arról árulkodik, hogy ugyan már majdnem egy éve Nagy Imre volt a miniszterelnök, és új szelek fújtak a hazai politikában (is), ám az államvédelem ügybuzgalma mit sem változott. Annak ellenére sem, hogy az önálló Államvédelmi Hatóságot (ÁVH) egy 1953. július 17-i (titkos) minisztertanácsi határozattal beolvasztották a Belügyminisztériumba.³ Ez a tény egyébként azonnal látványos változást eredményezett a sportban is, mindenekelőtt a futballpályákon: az ÁVH csapata, a Bástya ugyanis az éppen futó bajnokság közepén hirtelen eltűnt a mezőnyből. Az eredeti elképzelés az volt, hogy az ÁVH-hoz és a BM-hez hasonlóan azok klubjait, a Bástyát és a Dózsát is összevonják: az „egyesített” BM mind a kettőt – értsd: mindkét NB I-es labdarúgócsapatot – meg kívánta tartani, amely Bástya néven, de lila-fehér színekben játszott volna.⁴ Ám a terv végrehajtása sportszakmai szempontból súlyos következményekkel járt volna: azzal, hogy a BM gyakorlatilag két csapatnyi első osztályú játékost akart megtartani, közülük 7–9 labdarúgó rendszeresen csak tartalék lett volna, ami formahanyatlásukhoz vezetett volna. Ezt a sportvezetés nem engedhette, ezért a Magyar Népköztársaság Minisztertanácsa mellett működő Országos Testnevelési és Sportbizottság (OTSB) arra kérte a belügyi vezetést, hogy csak 10–11 kiemelkedő játékost tartson meg, a többit pedig ossza szét a többi csapat között. A tárgyalások még folytak, de a hírek szerint a többi klub már elkezdte a versenytutást az érintett futballistákért. Az OTSB ezért azt javasolta a pártvezetésnek, hogy a BM

¹ Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára [ÁBTL] 1.5. Egyesített Belügyminisztérium államvédelmi szerveinek iratai. [1.5.] 2-3337/1954. A Magyar Népköztársaság belügyminisztere I. helyettesének 23. számú parancsa, 1954. május 7.

² ÁBTL 1.5. 2-3336/1954. A Magyar Népköztársaság belügyminisztere I. helyettesének 22. számú parancsa, 1954. május 7.

³ MÜLLER ROLF: Politikai rendőrség a Rákosi korszakban. Budapest, 2012. Jaffa, 58–59.

⁴ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára [MNL OL] M-KS 276. f. Magyar Dolgozók Pártja központi szervei [M-KS 276. f.] 54. cs. Titkárság [54. cs.] 260. ó. e. Előterjesztés, 1953. augusztus 22. (A dokumentumot Gerő Ernő belügyminiszter jegyezte.)

az egyik alakulatról mondjon le, és azt adja át a textiles szakszervezetnek.⁵ Az MDP Titkársága elfogadta a javaslatot, így a belügy végül a Dózsát tartotta meg, a Bástyá pedig Vörös Lobogó néven (újból) a textiles szakszervezet csapata lett.⁶

De térjünk vissza 1954 májusához: az ávósok ügybuzgalma annyiban érthető, hogy mégiscsak egy pártállami rendszer állampártja (formálisan, de szimbolikusan mindenképpen) legfontosabb döntéshozó szervének ülésére került sor, amelynek zavartalan lebonyolítása óriási jelentőséggel bírt, mert a szovjet és a többi kommunista párt küldöttei is jelen voltak a rendezvényen. Az államvédelem a saját szemszögéből joggal aggódott a szóban forgó mérkőzés miatt. 1949 után a magyar futballválogatott a semleges Ausztriát (kétszer), Svédországot (kétszer) és Finnországot leszámítva kizárólag a szovjet tömb csapatait fogadta hazai pályán. Azaz hiába volt kivételezett helyzetben az aranycsapat, és játszhatott viszonylag sok nemzetközi mérkőzést, ezek túlnyomó többségét „baráti” országokkal vívta, a kapitalista országok válogatottjaival inkább külföldön, jellemzően nemzetközi tornákon találkozott. Most viszont hazai pályán fogadhatta az angol csapatot. A meccs ezért nemcsak sportszakmai, hanem politikai, elhárítási szempontból is nagy jelentőséggel bírt: nemcsak azért volt fontos, mert az abban az időben kétségtelenül legerősebb válogatott a futball őshazájának tekintett Angliával játszott, hanem azért, mert egy vezető imperialista hatalom képviselője látogatott a szocialista Magyarországra. Az államvédelem arra számított, hogy az alkalmat kihasználva imperialista kémek hada is érkezik az országba.

Arról kevés információval rendelkezünk, hogy a különböző belügyi szervek milyen tevékenységet végeztek a pártkongresszus és a magyar–angol futballmeccs „védelmében”. Dékán István miniszterhelyettes a biztosításban résztvevő valamennyi szervezeti egységtől részletes jelentést kért a fenti parancsok végrehajtásáról és a megtett operatív intézkedésekről,⁷ ám ezek a beszámolók nem ismertek. Annyi tudható, hogy a mérkőzésre érkező nyugati tudósítókat megfigyelték, telefonjaikat lehallgatták, így az államvédelem még a meccsről hazaküldött tudósításaikat is első kézből ismerhette meg.⁸ Az biztos, hogy az államvédelem ügynökei jelen voltak a Népstadionban; azért, hogy nem csak a történelmi mérkőzést, hanem a szurkolókat – mindenekelőtt az angol drukkereket – is szemmel tartásuk. A „Székely” fedőnevű hálózati személy („civilben” mérnök, egyetemi tanár) jelentésében sajnálkozva állapította meg, hogy ülőhelye „a meccs szempontjából volt csak kitűnő”, ugyanis magyar szurkolók között ült, neki viszont az angolokat kellett figyelnie. A vendégszurkolók pár sorral lentebb ültek: „Egyszerre jöttek, szinte zárt egységként, és úgy is távoztak. Gyakorlatilag nem álltak szóba senkivel, egymással társalogtak, és enyhe zászlólobogtatáson és valamiféle angol

⁵ MNL OL M-KS 276. f. 54. cs. 260. ó. e. Javaslat (OTSB), 1953. augusztus 24.

⁶ MNL OL M-KS 276. f. 54. cs. 260. ó. e. Jegyzőkönyv a Titkárság 1953. augusztus 24-i üléséről. Népsport, 1953. augusztus 27. 4. Hírek, eredmények.

⁷ MNL OL XIX-B-1-az. Belügyminiszteri belső normák gyűjteménye. [XIX-B-1-az.] 10-50/936/1954. A Magyar Népköztársaság belügyminiszterhelyettesének 02. számú utasítása, 1954. május 20.

⁸ MÜLLER ROLF: Szigorúan titkos „magyar–angol”. ArchivNet, 2004. 1. sz. https://www.archivnet.hu/hetkoznapok/szigoruan_titkos_magyarangol.html (Utolsó letöltés: 2024. október 4.)

csatakiáltáson kívül beletörődtek sorsukba” – számolt be viselkedésükről, utalva arra, hogy a magyar csapat hamar vezetést szerzett, és végül 7–1-re legyőzte a vendégeket. „Az angolok rendkívül sportszerűen viselkedtek, a magyar gólokat is megtapsolták és megállapították, hogy a mieink klasszisokkal jobbak az övéknél, mert nálunk csapat és nem egyének játszanak.” Az ügynök látott néhány francia személyt is a lelátón, „de az elejtett szavaikból ítélve ezek kommunisták voltak” – megjegyzése arra utal, hogy nyugati állampolgárokról volt ugyan szó, esetükben azonban a kémkedés gyanúja nem állt fenn. Általában véve az ügynök a lelátón „ellenséges vagy diverziós akciókra” utaló cselekményeket nem tapasztalt.⁹

Az ellenségnek a jelek szerint sem a kongresszust, sem pedig a válogatott meccset nem sikerült megzavarni. Ezt az államvédelem természetesen a saját érdemének tudta be: június elején a biztosításban közreműködő valamennyi beosztottat – kormányőröket,¹⁰ a belső karhatalom tagjait,¹¹ a központi gazdasági osztály C alosztályának beosztottjait,¹² a központi operatív szervek tisztjeit,¹³ a külső figyelésben részt vevő beosztottakat,¹⁴ orvosokat¹⁵ – dicséretben részesítettek. A hivatalos véleményirányítók – ha nem is olyan mértékben és azokkal a hangsúlyokkal, mint az „évszázad mérkőzése”, azaz a félévvel korábbi 6:3 esetében – most sem hagyták kihasználatlanul a győzelemben rejlő propagandalehetőséget.

A *Képes Sport* tudósításában ez állt: „Ebben a forró lelkes hangulatban együtt tapsolt, együtt szurkolt a közönséggel Rákosi elvtárs, Nagy Imre, Dobi István, Farkas Mihály elvtársak és a kongresszus küldöttei. [...] Amíg a pályán világraszóló eredmény lepte meg a külföldi szemeket, a lelátón a párt, az állam vezetői és a nép, a tömegek összeforrottsága bizonyította az angol válogatott kísérői számára – de mindenki előtt, aki ebben valaha is kételkedett –, új ország a mi hazánk! »A népi demokrácia jó munkájának eredményei mutatkoznak meg a testnevelés és sport fejlődésében, s azokban a sikerekben, melyeket a magyar sportolók a nemzetközi versenyeken elértek« – fogalmazta meg Rákosi elvtárs a párt Központi Vezetőségének kongresszusi beszámolójában, majd a továbbiakban hangsúlyozta: »Ezek a sikerek erősítik a népek békés együttműködésének szellemét és növelik a rokonszenvet nemcsak a magyar népi demokrácia, de az egész béketábor iránt.« Ennek tudatában hatványozódnak

⁹ ÁBTL 3.2.2. T-dossziék. T-12/2. 89. „Székely” jelentése, 1954. május 24.

¹⁰ MNL OL XIX-B-1-az. 2-3460/1954. A Magyar Népköztársaság belügyminisztere I. helyettesének 30. számú parancsa, 1954. június 5.

¹¹ MNL OL XIX-B-1-az. 2-3465/1954. A Magyar Népköztársaság belügyminisztere I. helyettesének 31. számú parancsa, 1954. június 7.

¹² MNL OL XIX-B-1-az. 2-3466/1954. A Magyar Népköztársaság belügyminisztere I. helyettesének 32. számú parancsa, 1954. június 8.

¹³ MNL OL XIX-B-1-az. 2-3479/1954. A Magyar Népköztársaság belügyminisztere I. helyettesének 33. számú parancsa, 1954. június 8.

¹⁴ MNL OL XIX-B-1-az. A Magyar Népköztársaság belügyminiszter-helyettesének 02. számú parancsa, 1954. június 1.

¹⁵ MNL OL XIX-B-1-az. 37-631/1954. A Magyar Népköztársaság belügyminiszter-helyettesének 05. számú parancsa, 1954. június 12.

eredményeink, ennek a tanításnak ismeretében születnek a világraszóló sikereink!”¹⁶

Figyelmet érdemel, hogy a cikkíró nemcsak a dísztribünön helyet foglaló elvtársak sorában említette első helyen Rákosi Mátyást, hanem a tőle vett idézettel igazolta a győzelem futballon túlmutató jelentőségét is. A tribün egyébként a mérkőzésről készült, egyértelműen propagandacélokat szolgáló diafilmen is szerepet kapott: az egyik képen a magyar csapat tagjai a díszpáholyhoz vonulva üdvözölik „pártunk és országunk vezetőit”, a következőn pedig maga a páholy is feltűnik a tapsoló politikusokkal, az első sorban Rákosi Mátyással és Nagy Imrével.¹⁷ A dísztribünt köszöntő játékosok és az ott tapsoló vezetők természetesen megjelentek a meccsről tudósító filmhírdőban is.¹⁸

Elkésett?

A fentiek alapján úgy tűnik, a futball területén és körül még 1954 közepén sem sok minden változott: mintha a magyar sportban nem kezdődött volna *új szakasz*. Az OTSB szócsöveként megjelenő *Népsport* – a többi napilaptól eltérően – már Nagy Imre 1953. júliusi beszédét sem ismertette, arról pár nap múlva egy MTI-hírben elrejtve tudósított: Lórév „falu dolgozó parasztjai szombaton a tanácsházban hallgatták végig Nagy Imrének, a minisztertanács elnökének a beszédét. A dolgozó parasztok örömmel fogadták a beszédnek a mezőgazdaságra vonatkozó bejelentéseit. Lórév község mindig példamutatóan élenjár a begyűjtésben. [...] A baromfi-, tojás-, állatbeadásban most is jól áll a község, s a tanácsülésen elhatározták, hogy válaszul az új kormányprogramra: gabonabeadásukat is az elsők között, közvetlenül a cséplőgéptől teljesítik.” És így tovább: ehhez hasonló stílusban folytatódik tovább a kormányprogram tartalmától és szellemiségétől idegen termelési jelentés formájában megírt tudósítás.¹⁹

Mégsem lehet azt állítani, hogy semmi sem történt 1953 közepén – és nem csak a Bástyá Vörös Lobogóvá változására gondolok. Az év első hónapjaiban, mint azt megelőzően is, az MDP főtitkárának a neve rendszeresen feltűnt a *Népsport* lapjain. Hegyi Gyula, az OTSB elnöke újról beköszöntőjében idézte „Rákosi Mátyás elvtárs, népünk szeretett, bölcs vezetője” beszédét az előző évi olimpián elért sikerek kapcsán.²⁰ Őt idézték (meg) az 1948-as szovjet–magyar barátsági szerződés megkötéséről megemlékező vezércikkben is,²¹ Sztálin halála kapcsán pedig – mint az szokás volt – annak

¹⁶ Képes Sport, 1954. június 1. 8–9. K. Gy.: Együtt a közönséggel...

¹⁷ 7:1. Labdarúgó válogatottunk újabb világraszóló győzelme. Összeállította: RITTER ALADÁR. Magyar Diafilmgyártó Vállalat, Budapest, 1954. <http://diafilm.osaarchivum.org/public/index.php?fs=1026> (65–66. kép.) (Utolsó letöltés 2024. október 4.)

¹⁸ 7:1. Ríportfilm a nyolcadik magyar–angol válogatott labdarúgó mérkőzésről. Rendezte: VARASDY DEZSŐ. Magyar Híradó és Dokumentum Filmgyár – Magyar Filmlaboratórium Állami Vállalat, 1954. <https://www.youtube.com/watch?v=pt8MLOoYAhQ> (Utolsó letöltés 2024. október 4.)

¹⁹ Népsport, 1953. július 10. 2. A lórévi sportkör tagjai is segítenek az aratás-cséplésben.

²⁰ Népsport, 1953. január 1. 1. Hegyi Gyula: Nagy sikerek után, megnövekedett feladatok előtt.

²¹ Népsport, 1953. február 19. 1. A nagy barátság élető ereje.

hú tanítványaként hivatkoztak rá.²² „A nagy célok elérése érdekében haladunk előre a halhatatlan Sztálin által kijelölt úton, forrón szeretett vezérünk, Rákosi Mátyás elvtárs vezetésével” – írta Hegyi Gyula az eredetileg a szovjet sportlapban a Magyarország felszabadulása alkalmából megjelent írásában.²³ A május 1-i felvonulásról szóló tudósításban „a magyar ifjúság szerető édesapjának”,²⁴ a Népstadion közelgő átadásáról szólva „a magyar sport igaz, nagy barátjának”,²⁵ a választási beharangozóban „a magyar nép szeretett vezérének”,²⁶ illetve „bölcshöz vezetőnek” nevezték.²⁷ „Népünk életének mindig nagy eseménye, amikor Rákosi Mátyás szól hozzánk, elemzi életünk fontos jelenségeit és megszabja a jövő döntő feladatait. [...] Amit Rákosi Mátyás a nagy összefüggések kapcsán világít meg, azt az ország életeinek egyes területeire vonatkoztatva mindenki hasznosíthatja a részletkérdések megoldásánál is. [...] Gyönyörű távlatokat, a megvalósított szocializmus távlatait tárja elénk ez a beszéd. [...] Rákosi elvtárs útmutatására az egész ország egy emberként mozdul meg, hogy végrehajtsa hazánk egész eddigi történelmének legszebb feladatát, a szocializmus megvalósítását” – olvasható a „bölcshöz vezető” választási beszédét ajánrózó vezércikkben.²⁸

Júniusban viszont gyakorlatilag egyik napról a másikra hirtelen kikerült a sportlapból Rákosi. (Ebben a hónapban már csak annak kapcsán került bele, hogy a ferihegyi repülőnapon gépek rajzolták az égre nevének kezdőbetűit²⁹). Ezután csak hébe-hóba említették. Augusztus 20-án a Népstadion megnyitójának üdvözlésében idézték Rákosi öt évvel korábbi beszédét, amelyben a londoni olimpián elért sikerekről szólt.³⁰ Az avatásról szóló tudósításban viszont nem olvashatjuk a nevét a díszpáholyban helyet foglaló vezetők között (Nagy Imrét viszont igen).³¹ Rákosi megjelent ugyanakkor az 1954. májusi magyar–angol futballmeccsen, amelyen állítólag megélték őt: „A szünetben a közepén lévő páholy felé tekintenek a nézők és Rákosi Mátyás elvtársat élteti a tömeg.”³² Láthattuk, hogy a *Képes Sport* – fentebb idézett – tudósításában kiemelkedő hely jutott Rákosinak, és ezzel egyidőben máshol is hivatkoztak korábbi felszólalásainak sporttal kapcsolatos részeire.³³ A látványos sportsiker mintha a régi

²² Népsport, 1953. március 8. 1. A magyar néphez! („Tömörüljünk valamennyien még egészségesebben Sztálin elvtárs legjobb magyar tanítványa, pártunk és népünk vezetője, Rákosi Mátyás elvtárs köré!” – idézte a lap a Sztálin-szobornál a moszkvai temetés idején tartott gyászgyűlés szónokát pár nappal később. Uo. 1953. március 10. 1. A Sztálin téren.)

²³ Népsport, 1953. április 7. 3. Hegyi Gyula: Legnagyobb nemzeti ünnepünk.

²⁴ Népsport, 1953. május 3. 1. Sportolók az ünnepi menetben.

²⁵ Népsport, 1953. május 4. 4. Fekete Pál: Ötéves tervünk nagy alkotása – sportunk büszkesége.

²⁶ Népsport, 1953. május 10. 4. Tóth Zoltán: „Még fokozottabb munkával fejezzük ki hálánkat...” Lelkesen készülnek a bolyi sportolók a választásra.

²⁷ Népsport, 1953. május 11. 1. F. P.: A Kossuth-szobor szomszédságában.

²⁸ Népsport, 1953. május 14. 1. Bölcshöz vezető útmutatása.

²⁹ Népsport, 1953. június 29. 1. Közel 200.000 ember gyönyörködött az MRSZ vasárnapi repülőnapjának pompás műsorában. (A Rákosi nevét viselő intézmények, létesítmények természetesen továbbra is rendszeresen szerepeltek a lap hasábjain, magáról a pártvezető személyéről azonban már nem írtak.)

³⁰ Népsport, 1953. augusztus 20. 1. Üdvözljük a Népstadion megnyitását.

³¹ Népsport, 1953. augusztus 21. 1. Felejthetetlen ünnepséggel nyílt meg a Népstadion.

³² Népsport, 1954. május 24. 4. Fekete Pál: Egy boldog délután a Népstadionban.

³³ Népsport, 1954. április 4. 1. A szabadság győzelmei. Uo. 1954. május 26. 1. A sport békefeladata.

reflexeket hívta volna elő a sportújságírókból, azt a legfőbb pártvezető személyével kapcsolták össze. Ez részben azzal magyarázható, hogy Nagy Imre miniszterelnök személyesen sosem aktivizálta magát ezen a téren.

A Nagy Imre-féle kormányprogram csupán abban mutatkozott meg, hogy – frázisok szintjén legalábbis – a sport területén is nagyobb figyelmet fordítottak a falvakra. Az OTSB költségvetéséről döntő párthatározat 1954 elején kimondta, hogy a „falu sportjával többet kell törődni”, az erre előirányzott összeget más területek rovására meg kell emelni.³⁴ Márciusban az MDP Titkársága elfogadta a párt ifjúsági szervezete, a Dolgozó Ifjúság Szövetsége (DISZ) Központi Vezetőségének (KV) javaslatát a falusi sport fejlesztésére, megerősítve, hogy a tervezetten felül további pénzeket fordítsanak erre.³⁵ Egyebekben nem sok minden változott, ami feltehetően azzal magyarázható, hogy a kirakatban lévő futball jól teljesített, jöttek az eredmények, így általában a sport területén sem látszott szükségesnek, hogy bármiben változtassanak. Jellemző, hogy 1954 januárjában az Országgyűlés előtt Nagy Imre a kulturális kérdésekről szólva így beszélt a sportról: „A fizikai ügyességben, a különböző sportágak terén az élre törtünk, a legnagyobbak közé és mint mondani szokták, sportnagyhatalom vagyunk. Valóban, a jogos nemzeti büszkeség érzése töltött el bennünket az olimpiai győzelmi sorozat után és példátlan lelkesedéssel fogadta az egész ország labdarúgóink Londonban aratott nagyszerű 6:3-as győzelmét.” A *Népsport* tudósítója szerint a „minisztertanács elnökének e szavai után az egész országgyűlés nagy tapsban tört ki, és számos képviselő fordult mosolygó arccal a teremben jelenlévő Hegyi Gyula és Bozsik József képviselők felé”.³⁶

„Nagy Imre elvtárs, a minisztertanács elnöke sokak gondolatát öntötte szavakba, amikor megállapította, hogy valóságos sportnagyhatalom lett a mi kis hazánk” – reflektált a lap egy héttel később, a sportsajtó feladatairól szóló eszmefuttatásában. Ami szintén azt mutatja, hogy – új szakasz ide vagy oda – a rezsim nyelvhasználatában nem sok változás történt. Ebben a cikkben többek között az alábbi megfogalmazások olvashatók: „A kommunista sajtó az igazság fegyverével harcol a felvilágosulatlanság, az ostobaság, a rágalom, a szándékos félrevezetés imperialista mételye ellen, de ezt a fegyvert csak akkor forgathatja sikerrel, ha erejét az eszmei szilárdság, a jólérsüttség, a közérthetőség acélozza.”³⁷ Minden bizonnyal a közelgő világbajnokságra való felkészülés zavartalansága azt követelte meg, hogy ne nyúljanak bele a sportirányítás személyi és intézményi struktúrájába – ne feledjük, Sebes Gusztáv, a labdarúgó válogatott szövetségi kapitánya az OTSB elnökhelyettese is volt egyben.

³⁴ MNL OL M-KS 276. f. 53. cs. Politikai Bizottság [53. cs.] 155. ó. e. Az MDP Központi Vezetősége határozata, a magyar sport 1954. évi költségvetéséről, 1954. január 14.

³⁵ MNL OL M-KS 276. f. 54. cs. 302. ó. e. Jegyzőkönyv a Titkárság 1954. március 15-i üléséről.

³⁶ *Népsport*, 1954. január 24. 1. „...Sportnagyhatalom vagyunk...” Nagy Imrének, a minisztertanács elnökének január 23-i beszédéből.

³⁷ *Népsport*, 1954. február 1. 3. A sportsajtó kitüntetett feladata.

Sosem volt?

Távolról sem lehetett véletlen, hogy a sport területére éppen a berni világbajnoki döntőben elszenvedett vereséget követően, 1954 második felében gyűrűzött be az „új szakasz”. Vagyis akkor kezdtek hozzá a hazai sportélet desztalinizálásához, amikor az konkrétan a legnagyobb jelentőségű sportág, a labdarúgás már nem szállította a legitimációs eszköznek számító sikereket. Ez azonban csak az egyik tényező volt, a változáshoz hozzájárulhatott egy másik körülmény is: a Nagy Imre és Rákosi Mátyás közötti hatalmi harcban 1954 őszén az erőviszonyok az előbbi javára tolódtak el, és a miniszterelnök – utólag kiderült, hogy csak átmeneti – győzelmet aratott a párt első embere felett, amelyet az MDP KV októberi ülése szentesített.³⁸

Ebben a helyzetben a sportirányítás struktúrája sem kerülhette el, hogy „új szakaszt” nyissanak vele kapcsolatban. Bármilyen tényezők is játszottak szerepet benne, a kifejezés mindenesetre 1954 novemberében tűnt fel először a *Népsportban*: „Mint az OTSB elnöke az egységes versenynaptár bevezetéséről szóló utasításában megállapítja, a *szocializmus építésének új szakasza* egyre fokozottabb jelentőséget tulajdonít a sportolásnak, a tömegek testnevelésének, mint a magasabb életszínvonal eléréséért folyó harc egyik jelentős részének. A tömegek testnevelése tömegmértetű kulturális fejlődést is jelent. Az új szakasz politikájának a következő évben sokkal határozottabban és eredményesebben kell érvényesülnie a sportesemények tervezése és megrendezése terén. Éppen ezért a járási, városi TSB-nek és a sportköröknek csekélyebb anyagi befektetéssel, gondosabb szervezéssel sokkal több helyi versenyt kell rendezniük 1955-ben, hogy ezáltal a kezdő sportolók minél nagyobb számban kapcsolódhassanak be a versenysportba, versenyeken tehessék le a próbákat, fejleszthessék tudásukat.”³⁹

Az újságcikk alapján a változtatás igénye még ekkor is kimerült a helyi versenyek számának szaporításában. Pár nap múlva azonban elkészült az OTSB és az MDP KV Adminisztratív Osztályának közös előterjesztése, amely a sport és a sportirányítás területén jelentkező hibákat és hiányosságokat tekintette át, és tett javaslatokat azok kiküszöbölésére. Ezek „végrehajtása – az új szakasz politikájának szellemében – legyen minden testnevelési és sportszervezet elsőrendű feladata, melyet hathatósan támogatnak pártszervezeteink és tömegszervezeteink” – fogalmazott a Hegyi Gyula és Keleti Ferenc által jegyzett javaslat.⁴⁰ Az előterjesztés megvitatására az MDP Politikai Bizottságának 1954. december 15-i ülésén került sor. A felszólalásokból nem hiányzott a rituális bolsevik önkritika, valamilyen mértékben mindenki felelősnek érezte magát a helyzetért, ám a vitában alapvetően az 1953 júliusában meghirdetett „új szakasz” politikájának a verbális sémái köszöntek vissza: bírálták az OTSB-t a kollektív vezetés hiányáért, illetve azért, mert nem fordított kellő figyelmet a falu sportéletének fejlesztésére.

³⁸ Vö. RAINER M. JÁNOS: Nagy Imre 1953–1958. Politikai életrajz II. Budapest, 1999. 1956-os Intézet, 81–95.

³⁹ Népsport, 1954. november 21. 1. Az országos versenynaptárról.

⁴⁰ MNL OL M-KS 276. f. 53. cs. 209. ó. e. Jelentés a Politikai Bizottsághoz, 1954. november 24.

Rákosi Mátyás azonban már ekkor igyekezett élet venni a kritikáknak, például a kollektív vezetés hiányáról szóló frázisokat érthetetlennek és értelmezhetetlennek állította be. Szerinte a sportirányításban nem „egyéni diktatúra” érvényesült, inkább csak Hegyi Gyula – és kisebb mértékben Sebes Gusztáv – „patrichartikus” (így!) tekintélye nyomta rá a bélyegét az OTSB munkájára. Lényegében a „régizakaszhoz” való visszatérés igényét fogalmazta meg akkor, amikor kijelentette: a „falu sportja mellett az üzemi sportot újra előtérbe kell helyezni”. Rákosi a fő problémának inkább az anyagiasság terjedését tartotta, amely rossz példával szolgálhat mások – tudósok, írók, sőt munkások – számára is. Ezzel összefüggésben ostromozta az apolitikusság terjedését: „Az elvtársak nagyon jól emlékeznek azokra a tüntetésekre, amelyek a világbajnokság idején volt[ak]. Ezek mind azt mutatják, hogy elhanyagoltuk a sportban a politikát.” Az apolitikus sport rovására írta azt is, hogy „amikor Budapesten játszának, a közönség feltűnően drukkol a szovjetek ellen”, a szovjet B-válogatott budapesti mérkőzésén például a „drukkerek egy része politikailag nem volt sportszerű”.

Farkas Mihály méltatta a sportsikereket, amelyek ugyanakkor megszedítették „az elvtársakat”, akik elbízták magukat, és nem hallgattak az építő kritikákra. Emellett ő is az élsportolók anyagiasságát ostromozta: „A burzsoá álsport romlott erkölcsi terjedése ellen feltétlenül fel kell lépni” – hangoztatta. Hegyi Gyula a hozzászólásokra ingerültnek tűnő választ adott, visszautasította a kritikákat, azt, hogy nem politizálnának, és lényegében megtagadta, hogy rituális önkritikát gyakoroljon: „Én nem vagyok vallásos ember, meakulpázzak, azért gyakoroljak önkritikát, mert elő van írva?” (Megjegyzem, ilyen viselkedésre a „régizakaszban” nem ragadtathatta volna magát.) A felelősség egy részét a DISZ-re, a szakszervezetekre és a sajtóra igyekezett hárítani, egyedül a vezetési stílusában rejlő hibák egy részét ismerte el: „Elfogadom azt, hogy előfordul, hogy az ember tekintélyével elfojtja a szót.”⁴¹

„A Központi Vezetőség 1953. júniusi határozatából [...] eddig még nem vontunk le megfelelő következtetéseket a testnevelési és sportmozgalomra vonatkozólag, holott az általános fejlődés mellett vannak olyan jelenségek, melyek ezt szükségessé teszik” – fogalmazott az elfogadott párthatározat (amely alapvetően a november 24-i előterjesztést követte). A szöveg a sportolókat a körükben az átlagosnál elterjedtebb „burzsoá gondolkodás” (anyagiasság, erkölcstelenség, kozmopolitizmus stb.), a sportvezetőket pedig a politikai szempontok elhanyagolása miatt bírálta. A pártvezetés kerek perec kimondta: „meg kell szüntetni azt a vezetési módszert, mely csak a sportszempontokat veszi figyelembe és nem érvényesíti megfelelően a párt politikáját”. A korszellemnek megfelelően kijelentették, hogy a „falu testnevelési és sportmozgalmunk mostohagyereke”, ezért a falusi testnevelés helyzetének „alapvető” megjavítását írták elő, igaz, ezzel párhuzamosan az üzemi sportélet további fejlesztését is utasításba adták.

A határozat alapján a pártvezetés a tömegsportot továbbra is a katonai kiképzés részének tekintette, annak célját „a jól sportoló, edzett, fegyelmezett ifjúság” kineve-

⁴¹ MNL OL M-KS 276. f. 53. cs. 209. ő. e. Jegyzőkönyv a Politikai Bizottság 1954. december 15-ei üléséről.

lésében látta, rámutatva „a legfontosabb sportágak” (atlétika, torna, úszás, kerékpár) honvédelmi jelentőségére. A rendszer irányítói szemében az ideális sportolók „széreny magatartású, öntudatos” emberek, „akik életszükségletnek tekintik a becsület munkát, a fegyelmezettséget, forrón szeretik hazájukat és minden áldozatra készek a béke védelmében”. A határozat a kialakult helyzetért elsősorban az OTSB vezetőit, Hegyi Gyulát és Sebes Gusztávot, kisebb részben a DISZ és a SZOT vezetését tette felelőssé. Végezetül minden testnevelési és sportszervezetet a feladatok végrehajtására szólított fel, ám – az előterjesztéssel szemben – az „új szakasz szellemében” kitétel már nem szerepelt a szövegben.⁴² Mintha ez a szakasz már akkor véget ért volna, amikor meghirdették.

A párthatározatot az OTSB 1955. januári sportaktíva-értekezletén ismertették a terület felelőseivel. „Pártunk és Kormányunk által meghatározott új szakasz politikai célkitűzéseinek megvalósításáért életünk valamennyi területén új tervek születnek. Népünk az új célkitűzések szellemében országunk felvirágoztatásáért, a jobb életfeltételekért, a béke megvédéséért, a szocializmus építéséért egy emberként áll a csatában. E nagyszerű célkitűzések megvalósításáért folyó munkából testnevelési és sportmozgalmunknak is ki kell vennie a részét és meg kell valósítania azokat a feladatokat, amelyeket Pártunk és Kormányunk élénk tűzött” – kezdte beszámolóját a Hegyi Gyula. Az elnök ezt követően lényegében megismételte a decemberi határozatot, adatokkal, példákkal alátámasztva annak a megállapításait. Beszédéből nem hiányozhattak az önkritikus részek, azt azonban Hegyi nem említette meg, hogy „Pártunk” vezetése őt és Sebes Gusztávot személyesen felelőssé tette a hibákért és hiányosságokért. Az értekezlet a hozzászólásokat követően, a szokásoknak megfelelően, az MDP KV-hoz küldendő távirat felolvasásával ért véget, amely olyan, a korábbi éveket idéző megfogalmazásokat tartalmazott, mint például: „Mindannyiunkban megerősödött az a meggyőződés, hogy csak szeretett pártunk előrelátó és bölcs vezetésével, iránymutatásával tudjuk biztosítani fejlődésünket, növelni sikereinket”.⁴³

A tanácskozást értékelő vezércikk hasonló mondatokkal volt tele: „...a Magyar Dolgozók Pártja Központi Vezetőségének a testnevelésre és a sportra vonatkozó 1954 decemberi határozata, [...] idejekorán felismerve a magyar testnevelési és sportmozgalom további fejlődését gátoló hibákat, rögtön meg is mutatta a jövőben követendő utat”; a hibák számba vétele kizárólag azt célozta, hogy „ez a mozgalom az eddigénél is több örömet, büszkeséget, hasznot hozzon dolgozó népünknek, hogy a sport az eddigénél is eredményesebben szolgálhassa a szocializmus építését, drága hazánk erősítését, védelmét”; és így tovább. Ezzel együtt az írás a decemberi párthatározatot és az érte-

⁴² MNL OL M-KS 276. f. 53. cs. 209. ó. e. Határozat testnevelésünk és sportmozgalmunk helyzetéről, 1954. december 15.

⁴³ MNL OL XIX-I-14-b. Országos Testnevelési és Sporthivatal. Elnöki iratok. Jegyzőkönyv az Országos Testnevelési és Sportbizottság országos sportaktíva-értekezletéről, 1955. január 22–23. (69. d.) Vö. Népsport, 1955. január 23. 1–3. Testnevelési és sportmozgalmak helyzetéről és feladatairól tárgyalt az első napon az országos sportértekezlet. Uo. 1955. január 24. 1–2. A párt Központi Vezetősége határozatának szellemében látott hozzá a magyar testnevelési és sportmozgalom legközelebbi feladatainak megoldásához az országos sportértekezlet.

kezletet félreérthetetlenül az új szakasz egyik – későn jövő, de még nem elkésett – lépéseként mutatta be: „Míg hazánk életének jóformán minden területén szinte alapvető változásokat hoztak a júniusi határozatok, ezeknek vajmi kevés hatása mutatkozott meg a testnevelésben és a sportban. Nyilvánvaló pedig, hogy az új szakaszban sportmozgalmunknak is a júniusi úton kell járnia, mert különben elszakadna országunk, társadalmunk jelenlegi fejlődésétől. Világos, hogy a testnevelésnek és a sportnak is az embert kell az előtérbe állítania, a dolgozó nép érdekeit kell szolgálnia. [...] Ugyancsak a júniusi határozatok fokozottabb érvényesítését jelenti a testnevelés és a sport demokratizmusának biztosítása. A testnevelés és a sport csak akkor lehet valóban népi mozgalom, ha demokratikus alapokon épül fel és tág teret biztosít a népi alkotókedvnek, kezdeményezésnek.”⁴⁴

A sport desztalinizációja nemcsak megkéskéve kezdődött, de a jelek szerint jobbra csak a szavak szintjén valósult meg, nem járt együtt akár csak az országos vezetéshez hasonló felemás személycserékkel sem. Hiába nevezték meg őket fő felelősnek, a sportirányítás legfelső posztjain nem történt személycsere, Hegyi Gyula és Sebes Gusztáv a helyén maradhatott. Csupán annyi történt, hogy a decemberi határozatban foglaltak alapján „javítottak” a vezetés személyi összetételén, kiegészítve azt például a DISZ és a SZOT delegáltjaival.⁴⁵ Ezekben a hetekben még előfordult, hogy valamilyen pozitív irányú változással összefüggésben hivatkoztak az új politikai kurzusra; például a futballtrénerek helyzetével kapcsolatban az OTSB egyik főosztályvezetője elmondta: „Az edzők elhelyezkedésének kérdései szorosan összefüggenek az új szakasz politikájával. Minden labdarúgó-edző nyugodt lehet, hogy nem marad kenyér nélkül. Még az arra méltó idősebb edzőik is elhelyezkedhetnek.”⁴⁶ Nem sokkal később Rákosinak Nagy Imre felett aratott győzelmével, utóbbi miniszterelnöki posztról történő 1955. áprilisi eltávolításával a kifejezés végképp kikopott a sportlap hasábjairól (is). Mondhatjuk, 1954–1955 fordulóján alighogy elkezdődött, nyomban véget ért a kommunista sportirányítás új szakasza.

Az 1954. decemberi határozat végrehajtását 1955 nyarán a pártvezetés már ebben a megváltozott belpolitikai helyzetben értékelte. A „rákosista restauráció” nyelvezete az elfogadott határozat szövegében tetten érhető. Ennek talán a leglátványosabb megnyilvánulását az jelentette, hogy a végrehajtást értékelő titkársági határozatban szóba sem került a falu sportja, és a szöveg a korábbinál jóval terjedelmesebb bírálatban részesítette a sportolók, különösen a labdarúgók anyagiasságát, „pénz beszél” felfogását. „A népszerű sportolókat volt tőkés elemek veszik körül, akiknek romboló munkája folytán összefüggő burzsoá szemlélet alakul ki” – fogalmazott a határozat, kiemelve Bozsik József, Puskás Ferenc és Lóránt Gyula labdarúgók, továbbá Papp László ökölvívó személyét, akik állítólag nyíltan hangoztatták, hogy „a külföldön elért sportgyőzelmek olyan politikai sikert jelentenek népköztársaságunknak, amit pártunk

⁴⁴ Népsport, 1955. január 25. 1. Az országos sportértekezlet után.

⁴⁵ MNL OL M-KS 276. f. 54. cs. 367. ó. e. Jegyzőkönyv a Titkárság 1955. május 23-i üléséről.

⁴⁶ Népsport, 1955. január 14. 2. Fontos kérdésekről tárgyaltak a labdarúgó-edzők értekezletén.

és kormányunk sohasem fog tudni kellően meghálálni nekik”. Az ilyesfajta hangulatot táplálta a pártvezetés szerint a sajtó is, példaként a *Képes Sport* Kinizsit (értsd: a Fradit) magasztaló cikksorozatát vagy Szepesi György „sokszor meggondolatlan” rádióközvetítéseit hozták fel.⁴⁷

A pálya szélén

Volt persze valami, ami 1955 tavasza után sem változott, pontosabban, nem változott „vissza”. Még hozzá az, hogy Rákosi Mátyás már nem foglalta el azt a helyet a sport nyilvánosságában, mint amelyet 1953 nyaráig betöltött. A pártvezető neve 1955 és 1956 folyamán legfeljebb egyszer-kétszer bukkant fel a *Népsport*ban, leginkább csak akkor, ha megjelent egy sport- vagy politikai rendezvényen. Jellemző például, hogy az 1955. szeptember 25-i magyar–szovjet válogatott futballmeccsről szóló tudósítás a díszpályában helyet foglaló vezetők sorában csak kilencedikként említette a korábban a legválogatottabb jelzőkkel illetett és dicsőített Rákosi nevét.⁴⁸ A helyzet persze nem volt különös, hiszen Nagy Imre bukása után sem zökkent vissza minden a régi kerékvágásba. A fentiek arról árulkodnak, hogy a magyar sportnak is volt valamiféle (elkészt, felemás) új szakasza, amely sokat elárul „az” új szakasz egészéről is. Mint ahogy az 1956 utáni kádári berendezkedésről sokat elmond, hogy a sportirányítás legfelső pozícióját akkor is Hegyi Gyula töltötte be.

1954 kétségtelenül választóvonalnak számít: az nem biztos, hogy új szakaszt, de – ma már látszik – az kétségtelen, hogy egyenesen *új korszakot* nyitott a hazai labdarúgás történetében, hiszen az elvesztett VB-döntővel gyakorlatilag megkezdődött a magyar foci lejtmenete. A következő évtizedekben a magyar válogatott nemhogy világbajnoki döntőbe nem jutott be, de idővel már a világbajnokságra sem jutott (jut) ki. Mindez véleményem szerint egyszerre jelzi a magyar sport önmozgását (az önmozgás lehetőségét) és a politikának való kiszolgáltatottságát, alávetettségét.

⁴⁷ MNL OL M-KS 276. f. 54. cs. 373. ó. e. Határozat a Központi Vezetőség testnevelési és sportmozgalmunk helyzetéről szóló határozata végrehajtásának állásáról. (A határozatot az MDP Titkárság 1955. július 25-ei ülésén fogadta el.)

⁴⁸ *Népsport*, 1955. szeptember 26. 1. Nagy küzdelemben született meg a döntetlen eredmény. Szovjetunió–Magyarország 1:1 (0:0).

KULCSÁR ATTILA

Építészet határok nélkül

Szabó János életútja

A magyar építészet neves alkotói tanulmányait sokszor külföldi egyetemeken folytatták, hogy aztán hazatérve itthon alkossanak remekműveket. A tizenkilencedik században Ybl Miklós, Schulek Frigyes is pallérozódott Bécsben, Münchenben, Itáliában. Később a modern építészet módszereit Medgyaszay István is Bécsben, Breuer Marcell a Bauhaus iskolában Gropius mellett tanulta, majd Amerikában lett világhírű. Sajó István Floridában is tanult „modernül”, de ő hazatért Debrecenbe.

A nyugati minták megismerése 1944-ben építészetünk túlélése érdekében történt, amikor a kormány tanáraival együtt nyugatra menekítette a Műegyetem harmad-, negyedéves hallgatóit, hogy az újjáépítés számára szakemberei legyenek majd az országnak. Ők voltak a „dániások”: Farkasdy Zoltán, Jánossy György, Zalavári Lajos: hazatértük után így lehettek ők a magyar modern építészet ikonjai, akik többnyire képesek voltak elkerülni a szocreál stílus buktatóit.

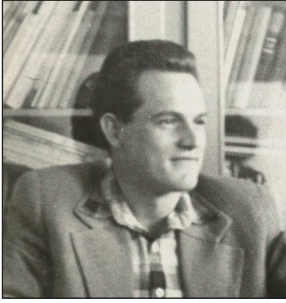
Az ilyen nyugati „tanulmányutat” a kádári időkben már nem támogatták. A több kilométer hosszú ún. Szalagház koncepció építész, Zalotay Elemér és Szabó János távozását már disszidálásnak hívták.

Dolgozatunkban most Szabó János életútját kívánjuk felidézni; Szabó Nyíregyhá-

zán született 1936-ban. Középiskolába ugyanitt járt, 1955-ben végzett a 7. számú Építőipari Technikumban, amely intézmény ma a Nyíregyházi Szakképzési Centrum Vásárhelyi Pál Technikum néven működik. Az 1955-ben készült érettségi tabló ma is megtalálható az iskola folyosóján. Szabó János a matúra után a Debreceni Tervező Vállalatnál kezdett dolgozni, mert főleg az építészeti tervezés érdekelt. Itt töltött évei alatt levelező tagozaton végezte a Műegyetem épí-

A 7. számú Építőipari Technikum 1955-ben végzett növendékeinek érettségi tablója Szabó Jánossal (a diákok első sorában jobbról az ötödik fotón)

Szabó János ifjúkori képe

tézmérnök szakát. 1966-ban diplomázott. Tehetségére Mikolás Tibor, munkahelyének Ybl-díjas főmérnöke is felfigyelt, és támogatta Boruzs Bernáttal közös indulásukat több hazai építészeti tervpályázaton. (Mint például az 1966–1970-ben lezajlott budapesti Nemzeti Színház-pályázaton.) Szabó János kezdetben egészségügyi létesítményeket, termelőszövetkezeti áruházakat, vendéglátó épületet és lakóházakat tervezett. A debreceni Petőfi téren álló magasház műegyetemi diplomaterve volt, amelyet aztán kiviteli tervként szintén Boruzs Bernáttal együtt fejlesztett tovább a ma látható várostoronnyá. A 24 szintes felhőkarcoló és a Nagytemplom Debrecen városzerkezeti nagytengelyének két végét jelenti, a MÁV-városkapu építészeti együttesének hangsúlyos eleme.

A korabeli építőipar technológiai és a korszak általános gazdasági korlátai nem elégtették ki Szabó János ambícióit. A köztemető Urnacsarnoka leszegényítve épült meg, a Nagyerdő kapujába (Simonyi út 39.) ugyancsak Boruzs Bernáttal tervezett ún. KISZ-társasháza egy ABC áruházzal együtt is csak tömegében jelzi az eredeti terv többre hivatottságát. Egy rendelő intézetének megépítése pedig teljesen el is maradt.

Ilyen szűkre szabott szakmai korlátok jellemezte évek után Szabó János 1974-ben egy tanulmányútja végén nem tért haza Svájcból. A híres Justus Dahinden építész irodában szeretett volna dolgozni, de nem kapott munkaengedélyt. Amikor feleségének is sikerült utána utaznia, Kanadába, Torontóba költöztek, s szerkezettervezőként kapott munkát a Crang and Boake Architects-nél, amely ma is Kanada egyik legnagyobb építészirodája.

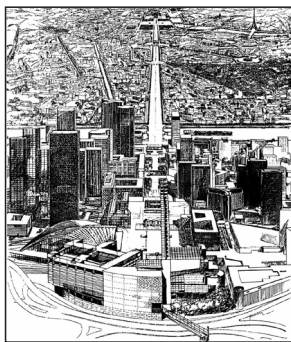
A Debrecenben álló Urnatehető épülete

Az újrakezdés nem volt könnyű, hiszen idegen nyelven kellett boldogulnia, felvételt kellett nyerni a befogadó országok építész kamaráiba, meg kellett felennie különféle szakmai szervezetek előírásainak. Mindezt bevándorló idegenként, iskolatársi támogatások, szponzorok nélkül, sok esetben Kanadán kívüli megbízók változatos ízlését kielégítve. Mindehhez csak a hazai feleség, Kertész Lenke támogatása volt adott, s a maga erejéből táplálkozó szívósság és tehetség.

Nem állt mögötte, mint pl. egy másik magyar építész, Breuer Marcell esetében, a Bauhaus iskolázottsága, és kapcsolatai, a modern építészeti UIA kongresszusainak kiakadása, a CIAM és a CIRPAC nemzetközi szervezeteinek ajánló támogatása. A pénzvilág cápai nem szponzorálták megbízásokkal, díjakkal, és médiumok sem reklámoz-

ták, mint pl. Emery Rothot. Így a messzi kanadai tevékenységére nem figyelt fel az európai építés szakma és a hazai porondon sem érte el Breuer Marcell vagy Hudecz László ismertségét.

Pedig itthoni gyakorlatát folytatva, napi munkái mellett Kanadából is részt vett több nemzetközi tervpályázaton, amivel sok megbízást szerzett az időközben igazgatójává előrelépett cégének. Kanadán kívül Svájcban, a Közel-Keleten, Kínában, Új-Zélandon és Ausztráliában is tervezett szállodákat, irodaházakat, repülőteret, kórházat.

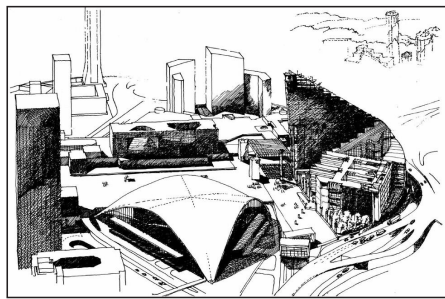

A Párizs Défense negyed központjának terve az Építészet határok nélkül kiállításon

2016-ban velem együtt vette át a Műegyetemen Aranydiplomáját. Az életútját bemutató összegzésében egyik legnagyobb sikereként említette, hogy a Tête Défense-Paris 1982-ben lezajlott pályázatán Dalibor Vocacs cseh származású kollégájával készített tervükkel – 424 induló között – 2. helyezést értek el. A kiíró Mitterand köztársasági elnöknek azonban Otto von Spreckelsen dán építész Nagy Kapuzata, a Grande Arche terve jobban tetszett, mely a Diadalívet idézte felhőkarcoló méretben a Champs Elysées sugárút másik végén, kijelölve Párizs új kommunikációs központját. Az építészeti tervek a nyolcvanas években még nyugaton is tusrajzokat használtak, a távlati képek szabadkézzel készültek, Szabó Jánosnak ebben is kiváló adottságai voltak. (Rajzolni még Nyíregyházán, a szakközépiskolában, Szerencsi Zoltán (alias „Don Pedro”) tanár úrtól tanultunk.) Terveit és magyarázó grafikáit 2018-ban az Építészfórumban Kovács Dániel, majd Kovács Péterék rendelkezésére bocsátotta és látható volt Debrecenben, az Építészet határok nélkül című – a debreceni MO-DEM-ben megnyílt – kiállítás tablóin is.

Szabó János évtizedekig megbízható módon működött egy piac-orientált világban, nagyszámú irodaháza, szállodája épült meg, mint pl. a Police Marine Unit Torontóban, vagy az Office Building Waterloo-ban, amelyek egy része azonban – az igazat megvallva – tucatnyi tömegáru a nagyvárosok felhőkarcolói között.

Így aztán a sablonokat megunva, önálló vállalkozóként is kipróbálta magát, megcsillogtatva tehetségét, sokoldalúságát. Valójában a szakmai kiteljesedést ez hozta meg számára. Ebből a korszakából származó épületei az arab világ milliárdos üdülőközpontjaiban állnak. Itt most csak a Dohában megvalósult Ritz-Carlton Hotel öt csillagos épületegyüttesét mutatom be, amely Katar egyik gyöngyszeme. (7. ábra). Ez az épület személyes műszaki ellenőrzésével készült, mert Szabó János konstruktőrnek is kiváló volt. Az utóbbi években pl. nagy kórházak felújításának tervellenőréként tevékenyke-

A párizsi pályázat építész-grafikai bemutatása

Ritz-Carlton Hotel épületegyüttese
Dohában (Katar)

amelyet alig ismertünk, pedig büszkék lehetünk rá, mert magyarságát máig megőrizte. Élete példaszerű szakmai karrier, amelyet akár Ybl- vagy Kossuth-díjjal is lehetett volna jutalmazni. Kicsit későn jött hazai elismeréseként – 2020. október 12-én – a Széchenyi Irodalmi és Művészeti Akadémia tiszteleti tagként Szabó Jánost is felvette az Építőművészeti Osztályba.

dett, és oktatott az University of Toronto Architecture and Landscape Karán is.

Szabó János az idén lesz 88 éves. (8.ábra) Személyesen csak az Aranydiploma osztáson találkozhattam vele 2016-ban. A MODEM-ben megrendezett kiállításon látványos grafikai mutatták be hatalmas életművét,

Szabó János fotója
a 80-as éveiben

Irodalom

MÁTHA ANNA: Szabó János életműve. In: Debrecen modern építésze. 1945–75. Debrecen, 2018. Egyetemi Kiadó, 25–137.

BME Arany-, Gyémánt-, Vas-, Rubin és Platina diplomások Építészmérnöki Kar 2016, 223. p. Pro Progresszió alapítvány

SZABÓ JÁNOS: Építészet határok nélkül. MODEM kiállítás, Debrecen. Kurátor: Süli-Zakar Szabolcs 2018. és Budapest MÉSZ, Budapest Kós Károly terem, 2018.

Beszélgetés Boruzs Bernát Ybl-díjas építésszel közös munkásságuk emlékeiről. Hajdú-Bihar Megyei Építész Kamarában 2023.

LAJTOS NÓRA

Hamvaidnak hordozói

Ratkó József halálának 35. évfordulójára

A kő alól is szól az az ének, holott
 a hangszalagok elporladtak végleg,
 s mi csak most ocsúdunk föl néma
 ölelésedben, *félelem nélkül*, immár
fegyvertelenül. Volt, hogy *egy kenyéren*
 osztzkodtunk, feltarisznyázott minket
 a jegenyés-bodzás múlt. *Arcodra verettél*
mosolyt, ha menni kellett, szép szemed be-
 horpadt két méterrel a föld alatt. *Nem szül*
neked se fa fiút, de most már se madarat...
 Harmincöt éves hiányod horzsolja föl bennünk
törvénytelen halottaink emlékezetét. Kiálthatnád:
 költők, megcsönkult jajaitok szálljon az égbe fel,
 a semminél az is több... A versek fájdalmai *haló-*
földeken; torkunkban göb és göb és göb és göb.

 Hamvaidnak hordozói
 vagyunk egyenként,
 könnyesó pereg szánkra;
szegődik az ember madárnak – –
 csőrödben elviszel bennünket
 anyaföld színű göröngy-éjszakádba.

KULCSÁR ATTILA

Szonettépítészet

A szonett tizennégy emeletes ház,
Babits ad rá építési engedélyt.
Shakespeare a hitelességére vigyáz,
szól, ha alapozása nem elég mély.

Rímelni gótikusan kötelező,
bár modern szövegelést idegesít.
Mondandójában legyen szögfelező,
emlék és vágyak közt kis jelen is.

Nosztalgiák őrlődjenek malomba,
legyen belőlük tápláló tanulság,
nincs haszontalan, ha megtörténhetett.

A prózai mindig a tömegek gondja,
teremtésben egyediek a furcsák,
minden élet példa, elkövetheted.

Azt írta az újság

(Brutális gyilkosság történt Nincsen)

Falu széli ház telkén kerítés sincs,
ha füstöl a kémény jelzi, hogy lakott,
kutyája nincs, de segélye talált kincs,
egyedül élnek így öreg asszonyok.

De azért csuklyában előbb figyeld ki.
Egy kis kábszer jó lesz megnyugtatásnak.
Felhős éjszaka kell, nem láthat senki,
csak rugással nyílnak az ajtózárok.

Bukszáját a feje alatt találod.
Horkolva alszik, elvágod a torkát,
Kályhájából kiveszel egy hasábot,
párnájára teszed, oszt jó éccakát!

Cigizett, elaludt, lakástűz gyakori.
Pénzt zsebbe, ajtót betámaszt, aztán spuri.

CSONKA ANNA

Keselyűk

Maró düh sebzi meg szívemet ingoványos időkben,
Döglődő szívemből rothadó emberek falatoznak és élnek belőle
Látni csak homályban látok, mérgező emberek, mérgező vágyaikkal
untatnak, melyben a homályomat vakság váltja fel.
Már nem látok, vakságba bele örülve, eltolom tápláló vágyaimat.
Monoton hétköznapiok veszik át az egykor régmúlt gyerekkor felhőtlen
mámorát, melyben megfürödtem ha fájdalma beborított engem.
Tehetetlen düh forrong bennem, felforrt agyam keselyűknek enged, nem
ellenkezik
Mézédes szívemből apró cafatok maradtak, a szívből keserű hamu maradt

Szárny, sebzett

Kocka formájú életében, keresem kiutam,
Ajtót vések a megmaradt reményből
Mint szálló madár repülök ki a hasadékból
Szárnymat sebzi ugyan, de fájdalmam
Csak kitartásra ösztönzi jövőm útját
Akarom, nem kétség, de rabló világ falat épít szabad lelkem köré
Rabló sors génjeimben csörög
Ösztönös vágyak ragadnak vissza
Bánom makacsságom
Vajon bent kellett volna maradnom?

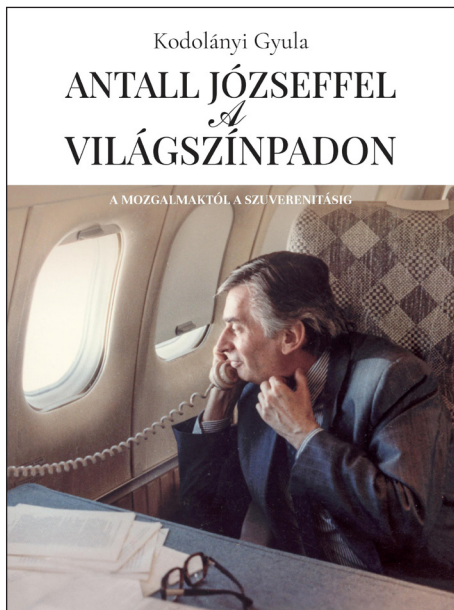
„Az óriás magára ocsúdása”

Kodolányi Gyula: *Antall Józseffel a világszínpadon*

Kováts Ágnesnek

Emberöltőnyi messziségben a pártállam felbomlása, hazánk önrendelkezésének visszanyerése és a parlamentáris demokrácia helyreállítása. A folyamat elnevezése azonban még ma is ingadozik a közbeszédben és a szakirodalomban. *Rendszerváltás, rendszerváltozás, rendszerváltoztatás?* Melyik helyes? Recenzióm írásakor is ezt kérdezték a Kosuth rádió nyelvi műsorában Mínya Károlytól. A Nyíregyházi Egyetem tanára a jelentésárnyalatokat elemezve megengedő volt: több változatot is használhatónak tartott.

Bárhogy is van, az utókor majd megállapodik valahogy. Lényegesebb, hogy a tudásunk egyre pontosabb és igazabb a folyamat valóságos eseményeiről. A rendszerváltozás irodalma eddig is gazdag volt visszaemlékezésekben, monográfiákban, tanulmányokban, ám 30 év után most váltak kutathatóvá a legfontosabb levéltári anyagok, köztük az Antall-kormány titkosítás alól feloldott iratai. Sőt, nemcsak kutathatóvá, hozzáférhetővé is tették a nagyközönség számára. A Veritas Történetkutató Intézet és Levéltár ugyanis 2023 decemberében és 2024 májusában (Antall József halála, illetve születése évfordulójára) közel kétezer oldalon megjelentette a miniszterelnök kormányuléseken elhangzott hozzászó-

lásait, amelyeket 182 szószerinti jegyzőkönyvből gyűjtöttek ki.¹

Kodolányi Gyula könyve számos, titkosítás alól feloldott dokumentumot tartalmaz. „Írtam három évtized alatt sok emlékezőt, értékelést, esszét Antallról és a rendszerváltozásról – de a könyv gondolata és anyaga csak mostanra állt össze egésszé. Most járt le az Antall-anyagok titkosításának ideje, és mindig úgy tartottam, hogy az írásos dokumentumok némelyike minden magyarázatnál hitelesebben vezetheti be az olvasót a rendszerváltoztatás nemzetközi politikájának világába. A

¹ DÉVAVÁRI ZOLTÁN – KAJDI JÓZSEF: „Mi ezt valljuk”. Napirendhez és napirenden kívül. Antall József miniszterelnök kormányuléseken elhangzott érdemi hozzászólásai I–II. Budapest, 2024. Veritas Könyvek 33–34. kötet

gondolkodásmódba, a részletekbe, az árnyalatokba.”²

Hivatali ideje alatt Antall József reputációja kedvezőtlen volt, az ellenzék, olykor saját pártja, az MDF soraiból is pergőtűz alatt tartották, a médiumok gyűlölködő közhangulatot teremtettek körülötte, az eskütétel után néhány hónappal országos taxisblokádn próbálta megpuccsolni. A titkosítás alól feloldott iratok végképp „rehabilitálják” a rendszerváltozás első, szabadon választott miniszterelnökét.

„Különösen világos fejű fatalista volt”³ – írja róla Kodolányi. Antall hitt az újrakezdés lehetőségében és a cselekvés értelmében – „éppen ebből fakad történelmi nagysága, ez adja szolgálatának maradandó értékét.”⁴ „Miközben [...] évezredes magyar és világtörténelmi távlatok teremtették meg Antall gondolkodásának pilléreit, a napi működésben a cselekvést, a tettek pragmatizmusát becsülte legtöbbszörre. Szarkazmusa, melyet belső körében előszeretettel gyakorolt, sosem kímélte az üres fecsegőket, a ködevőket és a resteket. Fontosnak tartotta az emberismeretet és az éles, csavaros észet is, amellyel a politika számtalan kis ütközete megnyerhető.”⁵

Antall Kossuth Lajossal vallotta, hogy a politika az egzisztenciák tudománya. „A nagy politikus tehetsége abban is áll, hogy másoknál sokkal több, gyakran a legmeglepőbb helyen látja meg a lehetőséget.”⁶ Kodolányi példákkal igazolja, hogy An-

tall bátorsága és képzelőtehetsége hogyan ismerte fel a lehetőségeket. „Mint külpolitikai főtanácsadója, aki számtalan tárgyaláson ült ott az oldalán, meg akarom mutatni a bátorságnak és a képzelőerőnek azokat az eseteit, amelyek Antall Józsefet az egész közép-európai rendszerváltozás legnagyobb politikusává, igazi államférfivá tették. A rendkívüli intellektust és a rendkívüli szívósságot is. A komolyságot és a humort. A gyakorlatiasságot is és az örök értékek erkölcsét is.”⁷

A rendszerváltozás az újabb nemzedékeknek, a társadalom mind nagyobb hányadának – rideg történelem. Ha beavatásként „néma tanítót” kellene választanom és ajánlanom nekik, Kodolányi Gyula nagyszerű munkáját kínálnám. *A szerző személye és a kötet sajátos műfaja miatt.*

A szerző. Kodolányi Gyula író, költő, a stílus mestere. Nemcsak átélte és alakította a rendszerváltozás folyamatát, hanem a szavak láttató erejével megörökítette az eltűnt időt. Egy évvel vagyok fiatalabb nála, ugyancsak résztvevője néhány eseménynek a lakiteleki találkától a Jurta Színház-i ellenzéki vitákon, az erdélyi falurombolás, bős-nagymarosi vízlépcső elleni tüntetéseken át Nagy Imre és mártírtársai újra temetéséig, a köztársaság kikiáltásáig. Emlékképeimhez könyvéből az érzelmek hőfokát, az események izzását, izgalmait is csatolhatom, és persze betekintheztem a kül- és belpolitika előlem elzárt kulisszái mögé

² 12. old.

³ 8. old.

⁴ 9. old.

⁵ 9. old.

⁶ 10. old.

⁷ 10. old.

is, ahol Kodolányi Gyula otthonosan mozgott.

Otthonosan mozgott, mozog. Angol szakos volt az ELTE bölcsészkarán, ugyanitt az Angol-Amerikai Intézet tanára. Az 1970-es években ösztöndíjas az Egyesült Államokban, ahol 1984–85-ben a Fulbright-program stipendiumával kutatott és tanított. Kapcsolatokat ápolt nyugati diplomatákkal és újságírókkal, tudományos kutatóútjain megismerkedett az angolszász világgal, a Nyugattal. *Tudós, rendszerező elme, nyitott, kapcsolatépítő.*

Az „első és legfontosabb szellemi mestere”⁸ nagybátyja, Kodolányi János író, a vele folytatott szókratészi, platonikus beszélgetések formálták személyiségét.⁹ 1966-tól fiatal felnőttként az „írófejedelm apródja”: Illyés Gyula veje, közös háztartásban a Józsefhegyen, ahol sokan megfordultak, akik Illyés Gyula véleményét kérték. Vacsorákon vett részt, gyakran fordított, többek között apósa és a diplomáciai kar doyenjei társaságában. Az 1980-as években kibontakozó ellenzéki mozgalmak aktív résztvevője, a bős-nagymarosi vízlépcső elleni tiltakozó nagygyűlések és tüntetések szervezője, az MDF alapító tagja. Antall József beszédírója, a kormány első két évében a Miniszterelnöki Tanácsadó Testület vezetője, majd külpolitikai főtanácsadó, 1990 szeptemberétől címzetes miniszterelnökségi államtitkár, állandó meghívott résztvevő a kormányüléseken. A miniszterelnök külföldi útjain bizalmas megbé-

széléseken vett részt, gyakran tolmácsolt is. Hitt Antall Józsefben, kölcsönös volt köztük a bizalom. „Sok kiváló embert volt szerencsém megismerni itthon és a nagyvilágban, de Antall egyike a legkiválóbbaknak”¹⁰ – írja.

A műfaj. Az előszó szerint „E könyv története úgy kezdődött, hogy írásos dokumentumaim rendezése során, 2022 őszén megmutattam néhány esszemet és az Antall-korszakban írt hivatalos és magánfeljegyzésemet Pócza István fiatal politológusnak, a Batthyány Lajos Alapítvány programigazgatójának. »Csinálhatnánk egy könyvet ezekből?« – kérdezte. Könnyelműen rábólintottam az ajánlatra – egyetlen nagyon szűk évré voltunk akkor a megjelenés tervezett dátumától. De belevágtam, és eljutottam a feldolgozással 1991 közepéig.»¹¹

Ha a könyv bölcsője a Batthyány Alapítvány volt is, a genesis alighanem 2004–2009, amikor Kodolányi Gyula Atlantában, az Emory Egyetemen a rendszerváltozás tárgyát tanította. Magyarországról mit sem tudó fiatalokkal kellett megértetni Kelet-Közép-Európát, a posztszovjet társadalmak nyűgét-bajait, folyton szembesülve azzal, hogy a rendszerváltozás eszméi (szuverenitás, szociális piacgazdaság, európai integritás) és eseményei látszanak-e és hogyan az amerikai diákok szemében. Kodolányi a rendszerváltozás idején közelképekben látta a történeteket. Atlantában a térbeli és időbeli távolság tágitotta a szemszögét: „kirajzolódtak előttem a nagyobb világpolitikai

⁸ 61. old.

⁹ 228. old.

¹⁰ 192. old.

¹¹ 12. old.

történet olyan elemei is, amelyeket akkor, az események hevében olykor csak megsejtettünk jó ösztönnel, de nem ismer-tünk teljes kibontakozásában.”¹²

A tanár úr, ott, Atlantában elsőként alighanem egy kronológiát állított össze a hallgatói számára, majd kommentá-rokat fűzött az eseményekhez, fénymá-solt vagy számítógépből kinyomtatott szövegeket és dokumentumokat adott a kezükbe, amit értelmeztek, elemeztek. Ekkor és így kezdhetett formálódni a most megjelent kötet műfaja, a *chrestomathia*, ez az ősrégi műforma, egyetemi történelmi tanulmányaink kedvenc se-gédeszköze.¹³

Kodolányi Gyula, rendkívül szellemes szerkezeti megoldással, könyvében „leké-pezte” az atlantai szemináriumok rítusát. Az *Előszó és Bevezetés* után az 1979. már-ciusa és 1991 júliusa közötti események kronológiája következik, amely egyben „tartalomjegyzék” – az oldalszámok az olvasót az eseményt megjelenítő szöve-gekhez irányítják. Odalopozva, mintegy „címként” megismétlődik az idővonal eseménye, amit (a diákok kedvenc ta-nulási módszerének mintájára) sárga szövegkiemelő nyomatékosit. A „cím” alá rendelve következnek az eseményt bemutató, elemző, értelmező szövegek.

Tallózó a rendszerváltozás irodalmából,¹⁴ *dokumentumok*, Kodolányi Gyula hiva-talos feljegyzései a kormányfőnek, részle-tek naplójegyzeteiből (pl. Antall József és G. H. W. Bush négyszemközi beszélge-téséről az Oval Office-ban), a miniszter-elnöki tanácsadók tárgyyszerű jelentései adósságkezelésről, gazdaságpolitikáról, külföldi utak előkészítéséről, elemzések, beszédek és nyilatkozatok. Ezeket a réte-geket Kodolányi Gyula „tanár úr” ma-gyarázó, az eseményeket leíró, értelmező dőlt betűs szövegei foglalják keretbe.

A kötetet számtalan (zömmel színes) *foto* illusztrálja a rendszerváltozás esemé-nyeiről, Antall József külföldi útjairól és vezető politikusok budapesti tárgyalá-sairól („a világszínpad főszereplőiről”). Facsimilék (hasonmások) pl. Eduard Sevardnadze szovjet külügyminiszter Antall Józsefnek írt levele, kormányfői találkozók programja stb. A kötetet élet-rajzi *kislexikon* teszi teljessé, és az új idők új jeleként több *QR-kód*, amelyek révén többek között Antall József ún. „pizsa-más interjúja”, illetve a kötet névmuta-tója érhető el.

A könyv emlékezetbe idézi a rend-szerváltozás nemzetközi politikai hátte-rét, a nagyvilág vajúadásának momentu-mait: a két szuperhatalom, a szovjet és

¹² 11. old.

¹³ A Wikipédia szavaival a *chrestomathia* oktatás céljából összeválogatott idézetek gyűjteménye. A szó a görög *khresz-tosz*, azaz „hasznos”, és a *mathein*, azaz „tudni” szavak összetétele, „hasznos tudnivalókat” jelent.

¹⁴ Többek között: Székér Nóra és Nagy Mihály Zoltán Antall József kormányalakításáról készült interjúja Kodolá-nyi Gyulával (Magyar Szemle 2015 december, 2016 február). ANTALL JÓZSEF: Modell és valóság I–II. Budapest, 1994. Athenaeum.; JESZENSZKY GÉZA: Kísérlet a trianoni trauma orvoslására. Budapest, 2016. Osiris.; TAR PÁL: In memoriam Antall József – Tanú és szereplő. Budapest, 2003. Kairosz.; KODOLÁNYI GYULA: A világfa ágain. Budapest, 2021. Nap Kiadó.; SZÁVAI JÁNOS: A követ minden követ követ. Budapest, 2022. Pesti Kalligram.; KÓNYA IMRE: Antall József közelről. Budapest, 2019. Kortárs Kiadó.; MARINOVICH ENDRE: 1315 nap – Antall József miniszterelnöksége. Budapest, 2018. Magyar Napló Kiadó.; SÁRINGER JÁNOS: Iratok az Antall-kormány külpolitikájához és diplomáciájához I. Budapest, 2015. Magyar Napló Kiadó.; OSSKÓ JUDIT: Antall József. Kései memoár. Publikálatlan interjúk. Budapest, 2013, Corvina Kiadó.

amerikai elnök (Gorbacsov és G. H. W. Bush) máltai tárgyalásai, a hidegháború lezárása, a vasfüggöny lebontása, a berlini fal lerombolása, Németország egyesítése, Európai integráció, a szovjet befolyási övezet államainak visszatérése Európába, a Varsói Szerződés katonai szervezete és a KGST megszüntetése, a romániai forradalom (a Ceaușescu-házaspár kivégzése), Irak Kuvait elleni támadása, az öbölháború, a visegrádi hármak szövetsége, litvániai szabadságharc, a Sivatagi Vihar hadművelet (kuvaiti beavatkozás), jugoszláv válság, a Szovjetunió felbomlása.

A hazai változásokat a rendszerváltozás forrásvidékeitől kiindulva követhetjük. „Az utat a mozgalmaktól szuverenitásunk visszanyeréséig, az ellenállás szikráitól a szovjet hadsereg kivonulásának befejeztéig és a Varsói Szerződés felszámolásáig 1991 június–júliusának fordulóján.”¹⁵

„Kizökkent idő” és hősi erőfeszítés a „helyretolására”. A magyar állam újrateemtése, új jogrend felállítása. Néhány év alatt sok évtized feltorlódott változásai.

Címszavakban: civil diplomácia a kisebbségi jogok védelmében, az erdélyi falurombolás ellen. Újjáalakulnak a történelmi pártok, és újak szerveződnek (MDF, SzDSz, Fidesz). Az ellenzék tematikus vitákat szervez a Jurta Színházban. Tüntetések a bős-nagymarosi vízlépcső és az erdélyi falurombolás ellen. Grósz Károly miniszterelnök csúfos aradi találkozója Ceaușescu román dik-

tátorral. Ellenzéki kerekasztal tárgyalások. Nemzeti Kerekasztal. Nagy Imre és mártírtársai újratemetése. George H. W. Bush amerikai elnök látogatása Budapesten. Páneurópai piknik, a nyugati határ megnyitása a kelet-német menekültek előtt, a vasfüggöny valódi lebontása. A munkásörtség lefegyverzése, négy igenes népszavazás, a harmadik Magyar Köztársaság kikiáltása. Szabad, demokratikus országgyűlési választások. MDF–SzDSz paktum, az Antall-kormány beiktatása. A szocializmus gazdaság öröksége, csődhelyzet, kormányzati lépések az adósságkezelésre, a gazdaság konszolidációjára. Kiépülő nemzetközi kapcsolatok, megbeszélések az Európai Közösséggel és az Európai Parlamenttel. Horvát fegyverszállítási botrány. Beindul a Seuso-ügy. Szovjet csapatkivonás. Taxisblokádnak, média-háborúnak, a Duna Televízió megalapítása, Mindszenty József hercegprímás hamvainak újratemetése. Antall József betegsége, műtete, halála.

Antall József beiktatásakor programbeszédében¹⁶ kijelölte a változások irányát: a kormány „a szabadság kormánya akar lenni, a nép kormánya, a gazdasági fordulat kormánya és európai kormány.” Alapértékként a demokráciát, a pluralizmust és a nyitottságot emelte ki. A beszéd „a szélsőségek kerülését, a toleranciát és a higgadt, de eltökélt haladást” ígérte.¹⁷ Ezeket a tradicionális értékeket a miniszterelnök saját politikai crédója-

¹⁵ 6–7. old.

¹⁶ A közszolgálati televízió megszakította a közvetítését, a beiktatási ceremónia néhány perce után átváltott egy futballmeccsre.

¹⁷ 194. old.

ként „a magyar nemzet morális újjászülésének pilléreként” hirdette meg.¹⁸

*

Kodolányi Gyula könyve előszavában és a bevezetésében hosszasan foglalkozik a folyamat elnevezésével. Szerinte a magyar nyelv nem talált otthonosságot a *rendszerelváltás*, *rendszerváltozás*, *rendszerváltoztatás* szavakban. Ő maga *hosszú forradalomnak* nevezi a folyamatot, amely 1956 örökségében gyökerezik.

Felidéli Carl Gustav Jung, a személyiséglélektan egyik alapítója álmát, amelyet az 1956-os forradalom napjaiban látott: „Óriás fekszik sötét pince padlóján. Mélyen alszik, mint tetszhalott, teste összekötözve. Egyik szemhéja egyszer csak lassan megrebben, szeme felnyílik. Szétnéz, de nem mozdul. Kis idő után szeme lassan becsukódik. Az óriás ismét elalszik.”¹⁹ Kodolányi hozzáteszi: „Ez a mítoszi képsor és folytatása foglalja össze a lényegét annak, ami velünk, a rendszerváltozás aktív résztvevőivel, majd egész Magyarországgal történt. Az óriás magára ocsúdása az, amit ebben a kötetben mutatok be.”²⁰

A *Bevezetés*ben így szövi tovább az *Előszó* gondolatait: „az egész folyamat fő

ereje egy szellemiség volt: a forradalom szelleme. Olyan misztikus erő, egy körérzet, amelyet mindenki átérezett, aki részt vett az 1988-as, 1989-es demonstrációk, viták és szervezések valamelyikében, vagy érezte maga körül a szabadság felszabadító lehetőségét. A civil társadalom hirtelen kivirágzásában, a látszólag a semmiből előbukkanó politikai aktivisták ezreinek ötleteiben, bátorságában, áldozatos munkájában. [...] A hosszú forradalom szelleme olyan volt, mint a szerelem szelleme. Ötletes, játékos és termékeny, fáradhatatlan, önzetlen és jókedvű.”²¹

A chrestomathia a történelmi lecke segédeszköze, ha jól szerkesztik, a lelke is. Kodolányi Gyula a „hasznos tudnivalók” könyvében a hosszú forradalom „ötletes, termékeny és játékos, fáradhatatlan, önzetlen és jókedvű” szellemének hitét és erejét sugározza sokszor izgága, hamar fáradékony magyar társadalmunkra.

KODOLÁNYI GYULA: Antall Józseffel a világszínpadon. A mozgalmaktól a szuverenitásig. Budapest, 2023. Batthyány Lajos Alapítvány, 624 p.

ZIMONYI ZOLTÁN

¹⁸ 194. old.

¹⁹ 5. old.

²⁰ 6–7. old.

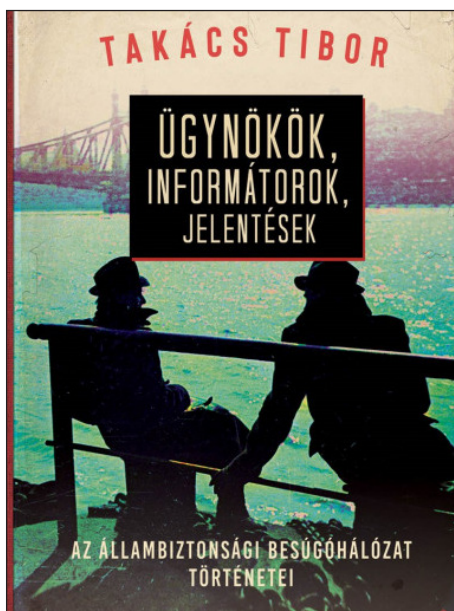
²¹ 19. old.

Ügynökök, informátorok, jelentések

Az állambiztonsági besúgóhálózat történetei

A kommunista állambiztonság zárt világa a rendszerváltás után nagyon hamar az érdeklődés középpontjába került. Az ügynökkérdés és az állambiztonsági iratok kutatható váltak, ez pedig lehetővé tette, hogy a hazai történésztszadalom megkísérelje számos tévhit és legenda lerombolását. Takács Tibor mint az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárának munkatársa legújabb könyvével is hozzájárul a titkok, tudatlanságból eredő félreértések eloszlatásához. A kötet nyolc fejezetből áll, amelyből az első háromban a szerző ismerteti a szolgálatok működését és az állambiztonsági iratok sorsát a rendszerváltást követően egészen napjainkig. Ezt követően négy fejezetben egy-egy problémakört mutat be az 1950-es évektől az 1980-as évekig, majd az utolsó részben a Kádár-korszak titkosszolgálati végjátékát ismerhetjük meg.

Az első fejezetben sajátos megközelítést választ: a 2022-ben bemutatott *A besúgó* című sorozatban látott jelenetek hitelességét vizsgálja. A filmsorozat története egy zsarolással ügynöknek szervezett egyetemista történetét dolgozza fel, akit a sorozat a végén elbocsátottak. Takács Tibor is e vonal mentén elemzi a jeleneteket, összevetve az abban látottakat az általa ismert és feldolgozott állambiztonsági iratokkal. Közben tisztázza, hogy ki a titkos munkatárs, a titkos megbízott vagy az ügynök, mivel a közbeszédben

ezek egyáltalán nem különülnek el. Az ügynöki tevékenység ábrázolása is hitelességi problémákat vet fel a szerző szerint, a sorozat mégis annak köszönhető népszerűségét, hogy bár nem tekinthető hitelesnek, de hihetőnek tűnik.

A titkosszolgálati iratok sorsát második fejezetben ismerhetjük meg. Az állambiztonsági tevékenységről 1990 elejéig nem sokat lehetett tudni, mivel az érintettek inkább hallgattak róla, az iratok pedig nem voltak hozzáférhetőek. Változást a Dunagate-botrány hozott, annak kitörését követően több csoportfőnökség megszűnt vagy átalakult. Takács Tibor röviden ismerteti a jogalkotók szándékait, aminek eredményeként az elmúlt 35

évben számos törvény született. Ezután a szerző az állambiztonsági iratok őrzőinek rövid történetét mutatja be, köztük az 1997-ben létrehozott Történeti Hivaltalt, valamint a 2003-ban megalakult és most is működő Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárát. Az egykori politikai rendőri szervekkel kapcsolatban a közbeszédben használt hívószavak néhány évente változtak. Az 1990-es években a III/III, a 2000-es évek elején az ügynök és az ügynöklista, 2010-től az ügynöklista mellett az ügynökakta lett a leggyakoribb kifejezés. A közbeszédben sokáig tartotta magát a mágnesszalagok rejtélye is, amelyet 2018-ban adtak át az ÁBTL részére, ahol mostanra már több mint 4500 iratfolyóméternyi iratot őriznek. Ám hiába a megnövekedett iratmennyiség, a levéltárakkal kapcsolatban társadalmunk egy része most is rendkívül bizalmatlan. Takács Tibor ennek okait elsősorban az átvilágítás és az akták nyilvánosságának hiányában, a sosem létezett ügynöklisták keresésében, továbbá a mindezeket együttesen tartalmazó múlttal való szembenézés elmaradásában látja.

Az ezt követő fejezetben az ügynökhálózatról olvashatunk. Takács Tibor ezen fejezet elején leszögezi, hogy a megszo-kott hálózatok kutatása az állambiztonságra annak sajátos szervezeti felépítése miatt csak korlátozottan alkalmazható, mivel az itt vizsgált személyek klasszikus értelemben nem alkotnak valós kapcsolati hálót. Ennek magyarázata, hogy a hálózat tagjaival a kapcsolatot egy közbeiktatott személy, az operatív tiszt tartotta. A beszervezett egyén az együttműködés alatt csak a tartótitstet ismerte, más be-

szervezettet nem. Az állambiztonsági működésben ugyanis alapfeltételnek számított, hogy más hálózati személlyel semmilyen interakció nem jöhetett létre. Ezért, ha grafikusán ábrázolnánk ezeket a kapcsolatokat, akkor egy több szálon elágazó csillagábrát kapnánk, amely egy pontra koncentrálna. Az operatív tiszt és a hálózati személy között aszimmetrikus viszony állt fenn, mivel az előbbi szinte mindent tudott a másíkról, míg az utóbbi semmit sem a tisztjéről, még az igazi nevét sem. A hálózati személy a tisztjétől kapta a feladatokat, hozzá fordulhatott segítségért. A tisztnek gondoskodnia kellett a titkos munkavégzés módszereinek oktatásáról, a hálózati személy erkölcsi és politikai neveléséről. Idővel a hálózati személy a többéves munka eredményeként a rendszer támogatójává is válhatott; ez egyfajta stabilitást jelentett a rezsím számára.

A titkosszolgálati munkához kiszemelt személyek együttműködésre bírása és beszerzése az 1950-es években döntően még a megfélemlítésen és a kompromittáláson alapult. A negyedik fejezet foglalkozik egy kisvárdai zenetanárról rövid állambiztonsági múltjával. Ebben az esetben a kutatást az is nehezítette, hogy az ügynök dossziéja nem maradt fenn, ezért csak a vizsgálati iratanyag alapján lehet rekonstruálni a történetet. A nyomozás elrendelésére azért volt szükség, mert a beszerzett hölgy nem sokkal az ÁVH-val történő „megegyezése” után szűk körben felfedte kapcsolatát az állambiztonsággal. A zenetanárnőt zsarolással bírták együttműködésre, azonban egy hónap alatt kiderült, hogy a hálózati személy ügynöki munkára egyáltalán

nem alkalmas. Ebben a fejezetben részletesen ismerteti a szerző a beszerzés körülményeit, a rövid ügynöki munkát és az elbocsátást is.

Az ötödik részből a szerző az 1956-os forradalomban résztvevők felkutatását és az ügynökhálózat újjászervezését ismerhetjük meg. Ezen folyamatok bemutatására a főváros VII. kerületét választotta a szerző. Erzsébetvárosban a nyomozók legalább annyira építettek a volt ávosok és pártfunkcionáriusok, valamint a már elfogott személyek vallomásaira, mint a hálózati jelentésekre. A bemutatott esetekből kirajzolódik a kép: a tisztek igyekeztek olyan helyzeteket teremteni a kihallgatások során, hogy a besúgónak kiválasztottak némi vonakodás után önként ajánlják fel szolgálataikat az állambiztonság részére. A nyilvánvaló előnyök mellett a kockázatokat is figyelembe vették az ilyen beszerzéseknél, mert ha az egykori forradalmár túl hamar került újra szabadlábra és élhetett nyugodtnak látszó életet, miközben még társai börtönben voltak, akkor az gyanút keltethetett a hálózati személy környezetében.

A következő nagyobb egységben egy nyíregyházi orvos története válik ismertté. A megyei állambiztonsági vezetők úgy vélték, hogy 1959-ben a városi rendelőintézetekben túl sok osztályidegen és ellenséges beállítottságú személy dolgozik, ezért újak beszerzése vált szükségessé. A kiszemelt orvosról rendkívül részletes jellemrajzot készítettek, majd alapos nyomozást folytattak addigi életéről. A hosszas puhatolózás és alapos előkészületek után sikerült a beszerzése. Takács Tibor ennek az ügynek a bemutatásával visszautal *A besúgó* című filmben látot-

takra, illusztrálva, hogy egyáltalán nem volt könnyű és rövid ideig tartó folyamat a célszemély együttműködésre bírása. Sikeres beszerzés után az ügynöki tevékenység mutatja meg, hogy megérte-e a sok előkészület, a célszemély alkalmas-e a feladatra. A szerző által hozott példából kiderül, hogy az állambiztonság szabolcsi tisztjeinek számításai nem váltak be, mivel az orvos nem végzett hasznos ügynöki munkát, ezért néhány hónappal később kizárták a hálózatból.

A hetedik fejezetben olyan folyamatot ismerhetünk meg, amikor az 1960-as évek végétől szerettek volna egy budapesti panziót információgyűjtésre használni. Itt már olyan trükkökre is fény derül, mint a fiktív személyek használata. Azonban mintha ez a „projekt” is el lett volna átkozva, mivel nem került sor a helyiségek bepoloskázására. *A besúgóból* ismert nyilvános helyen történő lehallgatás nem csak annyit jelent, hogy a diktafont valahogy rögzítjük az asztal alatt. A „Tanyának” nevezett vételi helységnek helyet adó lakással is gondok adódtak, ráadásul az elhúzódo szervezések miatt feltűnt, hogy a panzióban „BM-es játék folyik,” így végül többéves sikertelen működés után 1980-ban a műveletet lezárták.

Az utolsó fejezet az állambiztonság 1989–90-es tevékenységébe enged bepillantást. A kommunista titkosszolgálatok is nekiláttak felkészülni az új időkre. Bár alapvetően a nyugati országokat még ellenségesnek tekintették, valamilyen együttműködés már ekkor is létezett a felek között. A külső kapcsolatok mellett a hazai viszonyok megváltozása érezte a hatását. A hálózati személyek elbizony-

talánodtak, többen igyekeztek távolságot tartani a szolgálatoktól, mások egyszerűen felhagytak az ügynöki tevékenységgel. A Dunagate-botrány kitörése pedig rávilágított arra, hogy a demokratikus átmenet alatt az MSZMP továbbra is megfigyelte az ellenzéki kerekasztal résztvevőit. A régi rutin folyamatosan működött. A botránytól függetlenül nekiláttak, illetve folytatták az állambiztonsági iratok egy részének módszeres, megsemmisítésének; ez mind a mai napig alapul szolgál az állambiztonsági iratok körüli legendáknak.

Takács Tibor az *Utószó*ban a hiány elutasításáról ír, amely nem egyenlő a hiány tagadásával. Az egykor keletkezett állambiztonsági iratok egy része megsemmisült, másokat a ma is aktív szolgálatok még visszatartják. A szerző szerint ez azonban nem lehet akadály, mivel az ÁBTL-ben őrzött iratokban számos lehetőség rejlik. Az általa bemutatott esettanulmányokkal azt kívánta bizonyítani, hogy a források töredékességének ellené-

re bátran használjuk a meglévő iratokat. Az ügynöki dossziék mellett kutathatók a belső parancsok, a miniszteri utasítások, jelentések és a nyomozati anyagok. Takács Tibornak saját bevallása szerint nincsenek illúziói, mert egy kötet nem képes megváltoztatni az állambiztonsági iratokról szóló diskurzust a magyar közbeszédben. Tájékoztatóban pedig eddig sem volt hiány. Az ÁBTL munkatársai és vezetői az elmúlt években számtalan műsorban, dokumentumfilmben és podcast-ben minden részletre kitérve, tabuk nélkül válaszoltak a nekik feltett kérdésekre, bemutatták a levéltár működését, az iratok kutathatóságának lehetőségét és az állambiztonsági szolgálatok tevékenységeit.

Takács Tibor: *Ügynökök, informátorok, jelentések. Az állambiztonsági besúgóhálózat története*. Budapest, 2024. Jaffa Kiadó, 207 p.

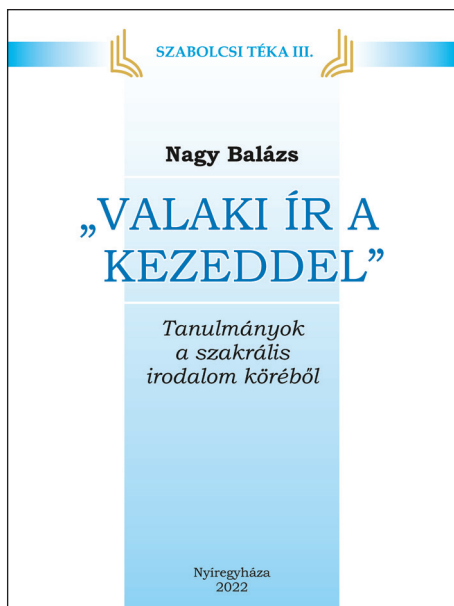
SZEMÁN LÁSZLÓ

Szokrális iránytű hét életműhöz

Nagy Balázs „*Valaki ír a kezdeddel*” című könyvéről

Nagy Balázs „*Valaki ír a kezdeddel*” című tanulmánykötete a szokrális irodalom köréből hét olyan szerzőre fókuszál, akiknek egész életművét áthatja a szokralitás: Nagy Gáspár, Sík Sándor költészetében, Pilinszky János verses meséiben, Ratkó József lírájában, Tompa Mihály „madaras” verseiben, Ady Endre publicisztikájában és Rákos Sándor munkásságában. A fenti szövegkorpusz-merítés máris figyelemre méltó, az olvasó érdeklődéséért pedig a szerző gördülékeny stílusa szavatol.

„Nagy Gáspár költészeténél kevés erkölcsközpontúbb, erősebb keresztény hangoltságú lírát találni a magyar irodalomban” – kezdi élvezetesen olvasmányos, széles körű szakirodalmi tájékozottságot is felmutató tanulmányát Nagy Balázs. Az *Akit megnyugtatnak a trombitaszók* című írásában a költő *Patmoszi trombiták* című versét állítja elemzése középpontjába, hogy mintegy arra reflektálva hozza nyilvánosságra előttünk az istenhit jelenlétét és szerepét Nagy Gáspár költészetében. Nagy Gáspár istenkereső, mélyen hívő líráját már korán felfedezték az irodalomtudósok: Görömbei András, Tarján Tamást, Karádi Zsoltot, Heltai Bálintot, Rónay Lászlót, Gróh Gáspárt, Pécsi Györgyit, Vilček Bélát, Monostori Imrét, Borsodi L. Lászlót, Szokolczay Lajost idézi. A fenti igen prominens névsor mutatja, mennyien számoltak a Nagy Gáspár-i

életművel, s azon belül a reménységgel megtartott hitű költővel. A *Patmoszi trombitákat* a tanulmány végén szerepelteti a szerző, ami szerkesztői szempontból számunkra kérdéses, hogy ott van-e a helye, s nem a dolgozat elején, de ami inkább szemrevételezhetőbb, hogy amíg a tanulmány strófikus szerkezetet említ, a közölt vers astrófikus „valójában” olvasható. Ezek csak formai megjegyzések, a tartalmi kifejtettséggel viszont maximálisan megelégedhet olvasó-kritikus egyaránt. Megrudható belőle, hogy „a vers címe már önmagában megidézi az újszövetségi szöveghelyet” (*Jelenések könyve*, 1:9–10.), és hogy Patmosz szigeten írta meg száműzöttségben a *Szentírás*

apokaliptikus elemekkel átszótt prófétai könyvét. A költeményben egy tipográfiai kiemelés történik, amelyben a határidőnapló ritkított betűközzel szerepel. A határidőnapló „eszköze lehet a kinyilatkoztatásnak”, ekképpen szakrális tárgyként manifesztálódik a tudatban. A verset keretező trombiták harsogása nem lélektépő, ellenkezőleg, a lírai alanyt megnyugtatják. Hogy a versből hová tűnik el a rémület, azt Nagy Balázs kontextuális síkon is képes megokolni: Krisztus Jánosnak mondott „Ne félj” imperatívusza kerekedik felül minden aggályon.

Közel húsz oldalnyi testes tanulmány követi a nyitó írást. Pilinszky János hét verses meséje mintha nem lenne jelen képp a Pilinszky-rajongók tudatában sem, annak ellenére, hogy recepciótörténete viszonylag hamar elindult. Tüskés Tibor, Pilinszky első monográfusa szerint egyfajta kiadói és pénzkereseti kényszer vitte rá a költőt, hogy ebben a talán nem is gyermekeknek szánt verses mesékben nyilvánuljon meg költői alkata. Nagy Balázs érdeme, hogy összenyalábolta az életművet szemlélőket, azokat, akik a verses mesékre is reflektáltak valamikor. Így esett látókörébe Radnóti Sándor, aki összetett műfajként értékeli Pilinszky verses meséit: „inkább a drámák árnyékában helyezi el azokat, s legtöbbször gyermekeket célzó lírai fogantatású határműfajt lát, mely a tündérmese, a példázat és a ballada között pozicionálható.” Ahogyan az egyes verses mesék elemzésére sort kerítve az *Ének a kőszívű királyról* címűről is felmutatható ez a határműfajiság: balladát idéző gyermekmese (Halmi Annamária), ballada (Zóka Katalin), legenda

(Boldizsár Ildikó) és példázat (Kovács Lajos) műfaji relációkról olvasni a mű recepciójában. Nagy Balázs nemcsak a művek befogadástörténetére kíváncsi, hanem olyan egzisztencialista sajátosságok kimutatására is törekszik, amelyek felmutatásával új szint vizsgáló tanulmányába. Elsőként az egzisztenciális szorongásra (Veres András, Visy Beatrix) hívja fel a figyelmet a magány- és hiányérzetre a mesékben, górcső alá vonva a bűnösségtudatot, az otthontalanságot. Fontos létszemléleti motívum az árvaság, a némaság–szótlanság–csönd hármasa; motívikájában jelentős a madármotívum, a ruhaváltás, a gyertya és a torony szimbolikája. A fény-árnyék, világosság–sötétség, forró–fagyos oppozíciók is mind jelen vannak ezekben a Pilinszky-mesékben, melyek átpoetizáltságában döntő szerepet játszik a költő lírai anyanyelve. „A mesékből készült adaptációk sokszínűsége – bábjáték, színdarab, monodráma, animációs film – szintén azt mutatja, hogy Pilinszky alkotásainak nyitott horizontja a befogadó számára – történelmi kortól és életkortól függetlenül – nagy játékteret enged – zárja erősen tanulmányát Nagy Balázs.

„*Nem tudom az istent bemérni*” – ezt a Ratkó-sort adta Nagy Balázs harmadik tanulmánya címének, amelyben az istentapasztalat(lanság) és hiányérzet összefüggéseit vizsgálja behatóan az irodalomtörténész Ratkó József lírájában. Már dolgozata elején kijelenti: Ratkó József „[k]öltészetében egyszerre található meg az isteni jelenlét érzékelésének hiányából fakadó évnesztés és az Isten híján magára maradt ember integritásának megerősö-

dése.” Fenti kijelentésének alátámasztásához négy Ratkó-verset választott Nagy Balázs: *Ember, fa; Anyámat elrágta...; Apám; Ősz* [Szakállas, öreg esők járnak az utakat...]. Nagy Balázs korpuszválogatása a *Vigília könyvek* egyik nagyszabású antológiájában, az *Innen és túl – Versek az Isten-kereső emberről* című gyűjteményben is fellelhető Ratkó-versek. Az *Ember, fa* kétstrófás, népköltészeti elemekkel díszített versben ott szerepel a szakralitást hordozó „hit”: a madár alakjában fészket rakó hit. Nagy Balázs nem reked meg ennél a költeménynél, hanem gazdag idézetpéldával illusztrálja az első számú isteni erényt: a hitet, valamint az elemzés tárgyát képező vers zenei feldolgozásaira (Dinnyés József, Csík Zenekar) is felhívja az olvasó figyelmét, jelezve eme Ratkó-vers popularizálódását. Az *Anyámat elrágta...* kezdetű családivers szintén nyolc sornyi, s benne az istentapasztalatlanság tűnik fel. Ratkó szerint is „szükség van megváltásra, de istentapasztalat hiányában ennek módja csak az önmegváltás lehet” – vonja le a konklúziót Nagy Balázs. Ratkó *Apám* című versének záró képét hangsúlyozza Nagy Balázs, mintegy Jánosi Zoltán szavait citálva: „külsőjében az apja vonásait is hordozó fiú a szándékaiban az emberi közösséget nem széttröf, hanem építő, szolgáló akarat révén lép ki a világ elé...” Ebben a szolgálatban talál rá Nagy Balázs arra a szakralitás felé eltolódó momentumra, amelyben küldetéstudat, költészeteszmény és költői program együtt érvényesül. Amikor pedig az *Ősz* című verset állítja elemzése homlokterébe, Ratkó József természetközelségének „mindenhatóságát” elismeri,

s láttelezi a vers időproblematikáját is egyben. Eme tanulmány azért tanulságos olvasmány, mert habár próbálkozik az istenkereső költő létállapotára mindvégig verspéldákat hozni, azért mégis csak az vonható le mérlegként, hogy „Ratkó élete nem volt ebből a szempontból szerencsés (...), költői állapota nem segítette a léten-túlival való dialogikus viszony kialakítását.”

A XIX. századi úgynevezett népies triász két kiemelkedő személye mellett (Petőfi és Arany) Tompa Mihályra csak születésének centenáriumának idején, 1917-ben Kiss Ernő tanulmánya törte meg a méltánytalanul már-már a feledés homályába vesző Tompa-életmű körüli csendet. A sokáig „irodalomtörténeti kövület”-ként (Szeghalmi Elemér) aposztrofált szerző sokáig „csak” *költő-pap*ként (S. Szabó József, 1901), később *pap-költő*ként vonult be a köztudatba, így munkásságának szakrális vonása nem lehetett vitatható. Nagy Balázs szép ívű tanulmányának érdeme vitathatatlanul az, hogy egy olyan aspektusból közelít a Tompa-lírához, amely mintha mindig ott élt volna a köztudatban, de eddig még senki nem fejtette ki ilyen alapos tanulmányban észrevételeit. Konkrétan: Tompa „madaras” verseinek komplexitását az életmű egészében. Természetesen számoltak vele, olyan irodalomtörténészek, mint Imre László vagy Herman Ottó, de összegző írás Nagy Balázsnak köszönhető e témában. Amit Herman Ottótól tudni lehetett, hogy Tompánál összesen ötvennégy madáralakkal lehet számolni, amelyeknek nemcsak szakrális, de allegorikus természetük is van. A következő madarakról ejt szót bővebben

Nagy Balázs: a pelikánról mint ősrégi krisztusi szeretetáldozat-szimbólumról (*Víg szüret*), a fecskéről, a gólyáról (*Fecske, gólya; A gólya, fiaihoz*), a pipisről (*A pipishez*), a kakasról (*Épen mint a kakas*), a kuvikról mint halálmadárról (*Kuvik*), a pacsirtáról (*Pacsirtadal*), az olajágat csőrében vivő galambról (*Két madár*). Összegzésként: a vándormadarak „az elvándorlás jelenkori problematikájára vagy a nemzeti identitás megtalálásának lehetőségeire” mutathatnak rá.

Az ornitológia egy életműben való jelenlétét vizsgáló tanulmányt egy, a zoológia témakört elemző írás követi, amely Sík Sándor költészetének állatszimbólumait elemzi a költő 1945-ös *Gyözöd-e még* című kötetkorpuszában. „Sík Sándor a negyvenes években látomásos és önvalломásos verseken, létösszegző költeményeken keresztül jutott el a kiteljesedéshez” – szögezi le Nagy Balázs. A katolikus költő líratermésének természetközelsége egyértelmű, így az sem meglepő, hogy a fent említett kötet 63 százaléka tartalmaz állatmotívumot. Ezek közül szerepeltet háziasított és vadállatokat, illetve két mesebeli állat is szerepel: a mitológiai griffmadár (*Éjszaka 1943-ban*) és a bűn sárkánya (*Mindazonáltal*). A következő sor mutatja, milyen gazdag Sík Sándor kötetének „állatkertje”: rigó, fecske, borjú, hangya, katicabogár, mókus, bernáthegyi, kullancs, tücsök, bögöly, ökor, medve, hiéna, majom, skorpió, párdúc, kígyó. Közülük *A bernáthegyi* című opuszt elemzi behatóbban Nagy Balázs. A ma kutatócsoportot is „mozgató” antrozoológia csoportjába tartozik eme vers, amelyben az eb szinthe antropomorfizáción megy keresztül:

„már-már félig ember”. Szakrális tartományt is megnyit a költemény („szemén kigyúl valami isteni”; „Isten idomította örvös eb”; „A Küldetés erősebb, mint a korbács.”) A kötetben az áldozati bárány szimbóluma mellett egy allegorikus vers is fontos szerepet kap a kötetben: az *Egy borjúbán* „az anyja után síró borjú fájdalomában a háború szörnyűségeit jeleníti meg” Sík Sándor. Továbbá kimutathatók még a keresztény jelképtárban feltűnő állatok: az áruláshoz kötődő skorpió vagy a kígyó mint démonszimbólum. A tücsök pedig mint a költészet jelképességét és a tékozló ember szimbolikáját egyaránt képes hordozni. Tanulmánya összegző szakaszában Nagy Balázs párhuzamot von az előző Tompa-írásával, amikor is Sík Sándor „fecskés versét” (*Fecskét látok*, 1945) az új fészekrakás motívumaként tárja elének.

A lírától némileg eltávolodva, Ady publicisztikájában vizsgálja a szakrális elemeket Nagy Balázs a *Fekete humorral a „fekete veszedelem” ellen* című izgalmas, több tényanyagot felhasználó tanulmányában. Négy fő szakirodalmi pilléren áll jelen Nagy Balázs írása: Vezér Erzsébet, Ferencz Győző, Veres András és Borbély Szilárd egy a témát behatóbban vizsgáló tanulmányokén. Míg Vezér Erzsébet „még kevés figyelmet szentelt publicisztika és költészet viszonyának, Ferencz Győzőnél e két terület már összefonódottan jelentkezik, ő és Veres András is úgynevezett kísérleti terepként értelmezi Ady publicisztikáját, azaz mindketten a versírás kísérleti műhelyeként tekintenek az újságírásra. Ami ehhez hozzátehető, az Borbély Szilárd azon észrevétele, mely szerint:

„Adyt, a publicistát kellene előbb látnunk, aztán ebből következtetni arra az Adyra, aki a verseket írta.” (Borbély Szilárd) A mérleg a következő: húsz év, majd 3000 cikk, több mint 30 orgánumnál. A legnevesebb lapok: *Nagyváradai Napló*, *Budapesti Napló*, *Nyugat*, *Világ*, *Pesti Napló*. Ady publicisztikájára a szociális érzékenység, határozott világnézet, társadalomkritika, személyes közösségvállalás, öntudatra ébresztés, osztorozó hangvétel és vitakészség jellemző. A szakrális tematika mindvégig nyomon követhető publicisztikájában is, amelyek az „istenes versek”-et készíthették elő. Olyan neves szakrális tematikájú cikkeit lehet idesorolni, mint pl. a *Nagypéntek*, *A feltámadás ünnepén*, *A reformáció*, *Húsvét*. A felekezetekről, klerikalizmusról cikklajstroma szól, de összegzésként Nagy Balázs úgy látja: „A példák szinte vég nélkül folytathatók lennének, s mind amellettt tanúskodnak, hogy a cikkeiben rendkívül gazdag biblikus hagyományt is felhasználó Ady sem egyház-, sem vallásellenes nem volt, pusztán szeretett volna »megdöbbsenteni néhány rest agyvelőt«, mert jól tudta, hogy »szarvasmarhák között bajos mást megtanulni, mint a bögest« (...)» (*Nagyváradai Napló*, 1901. november 5.)

A hetedik tanulmányban Nagy Balázs a vizuális elemek vizsgálatát végzi el Rákos Sándor (1921–1999) költészetében. Rákos Sándornál „mindig a betűk és a szavak utánoznak képeket, sohasem fordítva. Ennek, valamint a nyelvi és képi, kettős kódolás kritériumának megfelelően az említett alkotás (*A tűzfal háromszöge*) már besorolható a tipografikus-vizuális költészet darabjai közé.” Másik vizuális

költeménye, a *Vitorlás – meg az árnyéka* szintén tipográfiailag, akár a szavak betűre „darabolásának” eszközével élve válik izgalmas képverssé Rákos Sándor „vitorlás” verse, amelynek vége: „széled e / had már / árnyék / hajón / elvi / tor / lá / z”. A tanulmányíró több ponton hivatkozik Szentmártoni Jánosra, aki például a *Hódolat az Ómagyar Mária-síralomnak* című versről azt állapítja meg, hogy „[E]gyedülálló a végig jelenlévő ihletett lendület.” A Mária-síralom hatástörténetében először vizuális parafrázisként Szilágyi Domokost kell megemlítenünk, de utána a sorban máris Rákos Sándor neve áll: mindketten a keresztre építettek fel vizuális soraikat. Rákos Sándornál a vers három strófa esetén bontja meg a keresztformát: a betűméret növelésével, középre zárt tördeléssel, szóközök közé keresztet illesztésével ér el nyomatékosító befogadói hatást. Szó esik még a tanulmányban a költő hosszúverseiről, verskompozícióiról is, s arról, hogy ezek a költemények szakralitásukat még jobban képesek a képiségük által érvényesíteni.

Nagy Balázs tanulmánykötetét igen izgalmas témával zárja: a bibliai parabolák értelmezési tartományát vizsgálja. „A parabolán vagy példabeszéden az irodalomban erkölcsi, vagy szellemi összefüggéseket feltáró rövid, fiktív elbeszélést értünk” – adja meg az értelmezendő anyag mivoltát. Fordulópontként jelöli ki a XIII. századot, amikortól olyan példázatgyűjtemények jelentek meg, amelyek segítettek az irodalom szépirodalomává válását. Nagy Balázs helyesen emeli ki, hogy „el kell határolnunk az Ószövetség exegenezisét meghatározó zsidó, és az új-

szövevségi interpretációt jellemző keresztény hermeneutikát.” A példabeszédek modalitása külön témakört feltételez: profetikus, narratív vagy épp himnikus beszédmódról kell beszélünk egy-egy szöveg kapcsán. A *magvető* példázata kapcsán jegyzi meg azt is, hogy mit kell értenünk „nominális” és „figuratív” olvasó alatt. A *nominális* olvasók egy síkon értelmezik a parabolát, míg a *figuratív* olvasók feltételezik a szövegben rejlő hasonlítottat is. Nagy Balázs írásának komplexitása abban rejlik, hogy a parabolákat nemcsak a szentírás kutatás, de az irodalomelmélet-írás fontos terepének tartja.

„A fiatal nyíregyházi irodalomtörténésznek, a Nyíregyházi Egyetem tanárának, Nagy Balásznak a könyve a magyar irodalomtörténet 19–20–21. századi szakrális értéktartományában építi fel anyagát, szerkezetét, bizonyosságát adva ezzel a nemzeti irodalomtörténet legújabb kori vallásos vonulata kontinuitásának” – ekképpen summázza a szerző nagy ívű kötetének érdemeit Jánosi Zoltán a könyv testes, irodalomteore-

tikai-poétikatörténeti szerzőapparátust mozgatva. Mert a történelem során a transzcendenshez való odafordulás mindig domináns volt, s ennek művészi kifejezőmódjára annyiféle példa akad, ahányféle művészeti ág létezik. A költészetben, történetesen a magyar irodalomra szűkítve a kört első ómagyar nyelvemlékeinkben, majd Balassitól Iancu Lauráig és túl a szakrálishoz való viszonya nem változott a költőknek: líratörténetünkben nemigen találni olyan költőt, akinek nem lett volna valamilyen istenképe, istenélménye akár úgy is, hogy a profánnal szembesítve tárult fel előtte a szent. Nagy Balázs könyve arra példa, hogyan lehet hét éltművön át keresztmetszetét adni hazai irodalmunk szakrális természetének.

NAGY BALÁZS: „Valaki ír a kezdeddel”. Tanulmányok a szakrális irodalom köréből. Nyíregyháza, 2022. Móricz Zsigmond Megyei és Városi Könyvtár, 151 p. /Szabolcsi Téka, III./

LAJTOS NÓRA

Szerzőink

- Prof. Dr. Angyalosi Gergely – irodalomtörténész, kritikus, professor emeritus, Debreceni Egyetem
- Bakajsa András – ny. középiskolai tanár, irodalomtörténész, Fényeslitke
- Csonka Anna – egyetemi hallgató, Budapest
- Gerliczki András – középiskolai tanár, irodalomtörténész, Nyíregyháza
- Dr. habil. Karádi Zsolt PhD – főiskolai tanár, Nyíregyházi Egyetem
- Dr. Kulcsár Attila DLA – építész, költő, író, Nyíregyháza
- Dr. Lajtos Nóra PhD – irodalomtörténész, költő, kritikus, Debrecen
- Dr. habil. Minya Károly PhD – nyelvész, intézetigazgató, Nyíregyházi Egyetem
- Dr. Nagy Balázs PhD – irodalomtörténész, főiskolai docens, Nyíregyházi Egyetem
- Dr. habil. Pethő József PhD – nyelvész, főiskolai tanár, Miskolci Egyetem
- Dr. Reszler Gábor PhD – történész, ny. intézetvezető, Nyíregyházi Egyetem
- Siska Péter – középiskolai tanár, költő, Nyíregyháza
- Szemán László – levéltáros, PhD-hallgató, Nyíregyháza
- Szentmártoni János – költő, író, helyettes államtitkár, Budapest
- Dr. Szilágyi László PhD – történész, középiskolai tanár, Nyíregyháza
- Dr. Takács Tibor PhD – történész, ÁBTL, Budapest
- Dr. habil. Valastyán Tamás PhD – filozófus, egyetemi docens, Debreceni Egyetem
- Dr. Zimonyi Zoltán – irodalomtörténész, kritikus, Piliscsaba

